પૃથિરાજ ચહુઆણ.

(દિલ્લીનો છેલ્લો રજપૂતરાજા.)

નામદાર સરકારે ઈનામ માટે મંજુર કરેલું.

રચનાર,

आत्माराम केशवजी द्विवेदी.

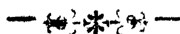

આવૃત્તિ ત્રીજી.

अमदावादमां

મામાની હવેલી મધ્યે યુનાઈટેડ પ્રિન્ટિંગ અને જનરલ
એજન્સી કંપની "લિમિટેડ"ના પ્રેસમાં
રણછોડલાલ ગંગારામે છાપ્યો.

વિ. સંવત્ ૧૯૪૩. ઈસવી સન ૧૮૮૭.

કિમ્મત રૂ. ૧)

अर्पणपत्रिका.

દીવાન બહાદુર મણીભાઈ જસભાઈ,

સાહેબ—

આપ સાહેબનું રાજ્યકાર્ય સામર્થ્ય, વિદ્વાનો તરફ પ્રેમ, વિદ્યાદેવીને ઉદાર આશ્રય, અને દેશીજનના માટે દાઝણું ઇ૦ ઇ૦ સદ્ગુણો એટલા તો વિખ્યાતી પામી ગયા છે કે જે લખવું તે બધું પુનરોક્તી છે.

આ પુસ્તકની પ્રથમ અને બીજી આવૃત્તિ આપ સાહેબનેજ અર્પણ કરી હતી અને આ આવૃત્તિને પણ આપ સાહેબના નામના અર્પણ પત્રરૂપી અલંકારથી શોભાયમાન બનાવવા રજા લઉં છું.

આજ્ઞાંકિત સેવક,

કચ્છ અંજાર
તા૦ ૧ એપ્રિલ
સન ૧૮૮૭.

આત્મારામ કેશવજી,
દ્વિવેદી.

તસવીરની સમજણ.

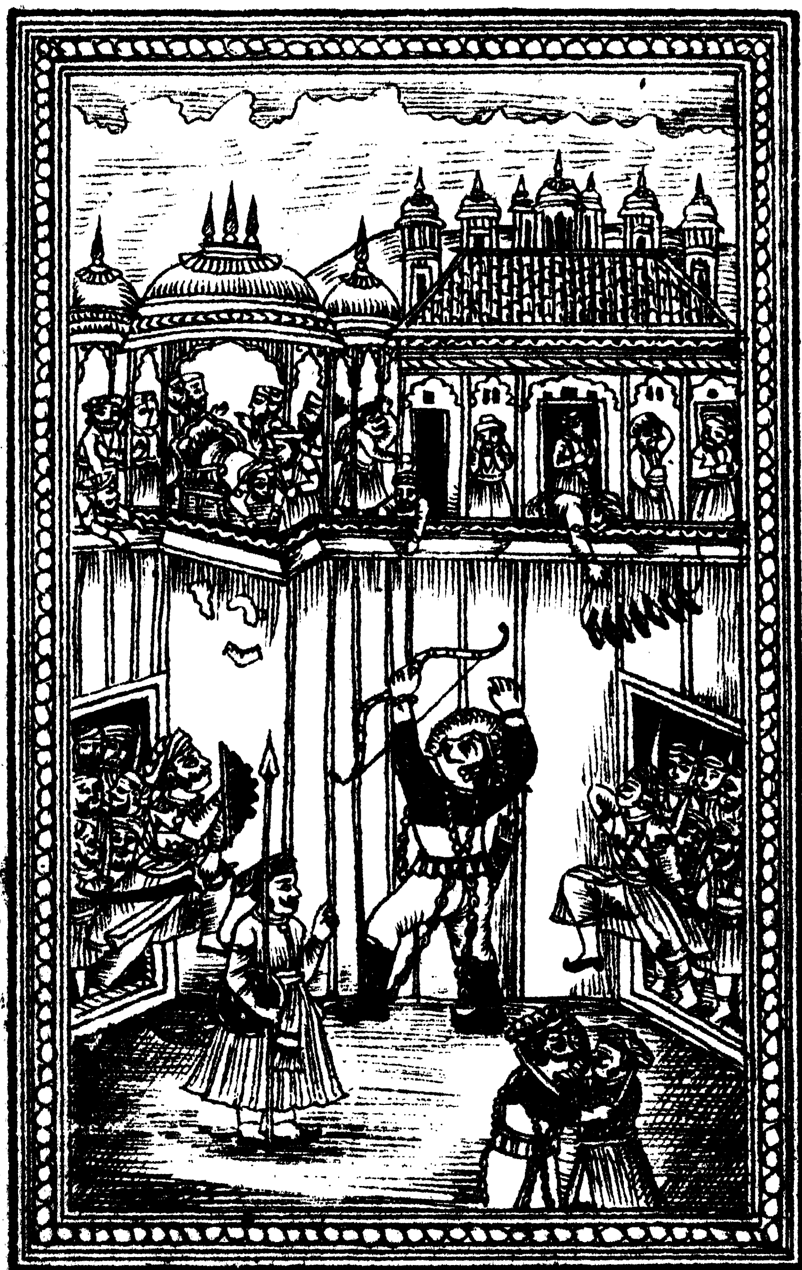
મધ્યભાગમાં હાથમાં કમાન તથા પગમાં અને ગળામાં સાંકળો છે તે પૃથિરાજ ચહુઆણ છે તેને શાહબુદ્દીન ગોરીએ આંધળો કરી નાખ્યો છે.

પૃથિરાજની સામે બરછી હાથમાં લઈ ઉભેલો છે તે ચંદ ભાટ છે.

પૃથિરાજની પીઠ તરફ સાત તવા લોઢાના લટકાવેલા છે જેમાં પૃથિરાજ શબ્દવેધી બાણ મારે તે સાતે તવા વીંધી આરપાર નીકળી જાય એવી સરત હતી.

પૃથિરાજની સામે ઉંચી બેઠકમાં શાહબુદ્દીન ગોરી છે તેને કપાળમાં બાણ વાગતાં તખ્ત ઉપરથી ઢળી પડેલો છે.

સૌથી નીચેનાં ભાગમાં બે જણ એક બીજાનાં ગળામાં તરવાર ફેરવે છે તે પૃથિરાજ અને ચંદ ભાટ છે.

आ आवृत्ति विषे

प्रस्तावना.

આટલુંજ વિશેષ લખવું બસ છે કે, નામદાર સરકારે આ પુસ્તક સ્કૂલોમાં ઇનામ માટે મંજુર કીધું છે અને તેનો ઇંગ્લિશ ભાષામાં તરજુમો કરવા એક બંગાલી બાબુએ પરવાનગી માગી છે.

આ આવૃત્તિમાં થોડોક સુધારો વધારો કીધો છે અને પુંઠાં વધારે સારાં કીધાં છે છતાં કીંમતમાં કંઈ પણ વધારો કીધો નથી.

તા. ૧ એપ્રિલ ૧૮૮૭
સ્વ. ભુજનગર.
હાલ કુચ્છ–અંજાર

આત્મારામ કેશવજી–દ્વિવેદી.

बीजी आवृत्तिविषे,

प्रस्तावना.

મને લખતાં બેહદ ખુશી ઉત્પન્ન થાયછે કે, મારા આ ગ્રંથને ગુજ-રાતીલોકો તરફથી સારો આશ્રય મળતાં અને ઘણીજ માગણી થતાં બીજી આવૃત્તિ છપાવવાની જરૂર પડીછે તેથી તેની કિમ્મત સાબીત થઈ છે, એટલુંજ નથી પણ દક્ષિણી ભાષામાં તેનો તરજુમો થયો છે અને તે તરજુમો કરનાર પણ કોણ કે, રા.બા. ગોપાળરાવ હરી દેશમુખ કે, જેઓ અમદાવાદની સ્માલકાઝકોર્ટના જડજ, પછી લેજીસ્લેટિવ કાઉન્સીલના મેમ્બર અને હાલ રતલામના દિવાનના માનવંતા હોદ્દા ઉપર બિરાજે છે તેથી અને તેમની બીજી દુનિયાદારીની લાયકીથી જગપ્રસિદ્ધ છે. એઓ સાહેબે કચ્છના દિવાન રા. બા. મણીભાઈ સાહેબ મારફત એક પત્ર લ-ખીને અને એક પત્ર મારા તરફ પરબારે લખીને તરજુમાની પરવાનગી મગાવી હતી, એ પરવાનગીને હું પરવાનગી નથી કહેતો પણ મારા જેવા રાંક લખનારને માન આપ્યું હતું એમ કહું છું.

બીજી પરવાનગી દિલ્હીના આનરરી મ્યાજીસ્ટ્રેટ [1]લાલાશ્રી નિવાસદાસ મંગીદાસે હિંદુસ્થાની ભાષામાં તરજુમો કરવા મંગાવી છે અને ત્રીજી ઉરદુ ભાષામાં કરવા માટે મુનશી સૈયદ ચિદકઅલી અજમેરથી ભૂજમાં મારી પાસે આવ્યા હતા જેથી એ ગ્રંથની લોકપ્રિયતા સિદ્ધ થઇ છે.

પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં આમાં સુધારો વધારો કીધો છે તેમાં મદદ રા. બા. ગોપાળરાઓ સાહેબની છે કારણ કે તેમણે પોતાની મરાઠી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું હતું કે બંગાલ એશિયાટિક સોસાઇટી તર-ફથી અસલ પૃથિરાજ રાસાનાં ચોપાનીયાં થોડે થોડે નીકળે છે તે ચોપા-નિયાં તેઓ સાહેબ પાસે હોય તો મારી તરફ મોકલવા મેં લખ્યું તો તેજ વખતે તેઓ સાહેબે પાંચ ચોપાનિયાં મારી તરફ મોકલી દીધાં અને કલકત્તેથી મંગાવી લેવાનો રસ્તો બતાવ્યો. ત્યાંથી મેં આજદિવસ સુધીનાં બધાં મંગાવ્યાં તો એક ચોપાનિયું વધારે મળ્યું તે સર્વેનો પ્રસંગોપાત આ આવૃત્તિમાં ઉપયોગ કીધોછે.

---

૧ એમણે "સંયોગતા સ્વયંવર" નામની ચોપડી હિંદુસ્થાની ભાષામાં રચી છે.

પૃથિરાજ રાસાનો શુદ્ધ અસલ ગ્રંથ કટકે કટકે કલકત્તાની બેંગાલ એશિયાટિક સોસાઈટીના આશ્રય નીચે છપાય છે પણ તે કામ હાલ જેટલું ધીમું ચાલેછે તેજ રીતનું ચાલ્યા કરશે તો પચીશ ત્રીસ વર્ષે એ ગ્રંથ પૂરો છપાઈ રહેશે એમ અનુમાન થાયછે.

હું ગુજરાતી ટાઈપ કરતાં સંસ્કૃત ટાઈપનો હિમાયતી છું કે, બધાં પુસ્તકો સંસ્કૃત ટાઈપમાં છપાયતો આખા હિંદુસ્થાનના લોકો તેનો લાભ લે, અને તેટલાજ માટે મેં મારી પ્રથમ આવૃત્તિ સંસ્કૃત ટાઈપમાં છપાવી છે. પણ વ્યાપારી વર્ગના ઘણાક આગ્રહથી આ આવૃત્તિ ગુજરાતીમાં છપાવવી પડી છે. તેમ પ્રથમ આવૃત્તિનો ધારેલો લાભ દક્ષિણીઓને મળી ચૂકયો અને હિંદુસ્થાની તથા ઉરદુવાળાને તરતમાં મળશે એવી ઉમેદ છે.

ટાઈપોનો ગુંચવાડો કહાડવો એ કામ મારા જેવા એક ખૂણે પડેલા લખનારનું નથી. કેળવણીખાતાંના પ્રમુખો, એ બાબત ધ્યાનપર લે અને પ્રથમ સઘળી સ્કૂલબુકોજ તે ટાઈપમાં છપાવે તે પછી છાપાવાળાઓ પોતાનાં ટાઈપ બદલે ત્યારે એ કામ બને, તે વગર એક જણના ઉત્સાહથી બનવાનું નથી.

તા૦ ૧ લી અક્ટોબર ૧૮૮૪,
સ્વસ્થાન ભુજનગર,
હાલ કચ્છ—નળિયા.

આત્મારામ કેશવજી.

पेहेली आवृत्तिविषे,

प्रस्तावना.

પૃથિરાજ રાસાનાં કાવ્યની લોકપ્રિયતા અને તેના રચનાર ચંદ ભાટની વિદ્વત્તાની પ્રશંસા મારા હાથથી લખવા કરતાં પ્રખ્યાત ટાડ સાહેબના બોલોમાં વાંચનારની સેવામાં રજુ કરવી વધારે વજનદાર સમજી, એ બોલો હું અહીં ટાંકુંછું.

ટાડ સાહેબ પોતાનાં રાજ્યસ્થાનમાં લખેછે કે:—

"The work of Chund is a universal history of the period in "which he wrote. In the sixty-nine books, comprising one "hundred thousand stanzas, relating to the exploits of Pirthi "Raj, every noble family of Rajast'han will find some record of 'their ancestors. It is accordingly treasured amongst the ar- "chives of each race having any pretension to the name of Raj- "poot. From this he can trace his martial forefathers who "'drank of the wave of battle' in the passes of Kirman, when "'the cloud of war rolled from 'Himachil' to the plains of 'Hindust'han. The wars of Pirthi Raj, his alliances, his numer- "ous and powerful tributaries, their abodes and Pedigrees, "make the works of Chund invaluable as historic and geographi- "cal memoranda, besides being treasures in mythology, man- "ners, and the annals of the mind. To read this poet well is a "sure road to honour, and my own Gooru was allowed, even by "the professional bards, to excel therein. As he read I rapidly "translated about thirty thousand stanzas. Familiar with the "dialects in which it is written, I have fancied that I seized "occasionally the poet's spirit; but it were presumption to "suppose that I embodied all his brilliancy, or fully compre- "hended the depth of his allusions. But I knew for whom he "wrote. The most familiar of his images and sentiments I "heard daily from the mouths of those around me, the descen- "dants of the men whose deeds he rehearses. I was enabled "thus to seize his meaning, where one more skilled in poetic "lore might have failed, and to make my prosaic version of "some value."

ભાવાર્થઃ—"ચંદનું રચેલું પુસ્તક એ તેની વખતનાં સર્વ રાજ્યોના "ઇતિહાસરૂપ છે. એના ઓગણોતેર અધ્યાયમાં બધાં મળીને પૃથિરાજનાં "પરાક્રમ વિષેનાં એક લાખ કવિત છે, તેમાંથી રાજસ્થાનનાં દરેક મોટાં કુ- "ળને પોતાના પૂર્વજો વિષેનો કાંઇને કાંઇપિણ હેવાલ મળી આવેછે. તેટલા "માટે રજપૂત નામનો દાવો કરનારી જેટલી જાતિઓ છે તે બધીના પુસ્ત- "કસંગ્રહોમાં એ પુસ્તક અવશ્યે કરીને રાખવામાં આવેછે. 'હિમાચળથી "તે હિંદુસ્થાનનાં મેદાનોસુધી' યુદ્ધનું વાદળ ઝોકા ખાતું હતું, તે વખતે "ક્રિર્માણની ખીણોમાં 'યુદ્ધના તરંગોનું પાણી પીનારા' એવા જે તેમના લ- "ડાયક પૂર્વજો તેઓ વિષેનો શોધ તેઓને આ પુસ્તકમાંથી મળી શકેછે. "પૃથિરાજનાં યુદ્ધો, તેની દોસ્તીઓ, તેના તાબાના સંખ્યાબંધ અને બળ- "વાન રાજાઓ, તથા તેઓનાં સ્થાનક, અને વંશચરિત્ર આ બધાંનું વ- "ર્ણન એ પુસ્તકમાંછે તેથી કરીને એ પુસ્તક ઇતિહાસ તથા ભૂગોળસંબંધી "નોંધ દાખલ અમૂલ્ય છે અને વળી દંતકથાઓ, રીતભાતો તથા મનુષ્ય- "મનના ઇતિહાસના કોષ જેવું છે. આ કવિની કવિતા સરસરીતે વાંચવી "એ માન મળવાનો ચોકસ માર્ગછે અને એ બાબતમાં મારો પોતાનો 'ગુરૂ' "એટલો કુશળ હતો કે ભાટનો ધંધો કરનારાઓથી પણ એને પ્ર- "વીણ ગણવાની ના કહેવાતી નહીં. તે વાંચતો ગયો તેમ તેમ મેં ઝડપથી "આસરે ૩૦,૦૦૦ કવિતનું ભાષાંતર કરી લીધું. જે ભાષામાં એ પુસ્તક "લખેલું છે તેમાં મને સારી માહિતી હોવાથી મેં એવું પણ માની લીધુંછે "કે કેટલેક ઠેકાણે તે કવિની છટા મારા ભાષાંતરમાં પણ આવી છે; પરંતુ "જો એમ કહું કે એની રસિકતા સઘળી હું લાવી શક્યો છું અથવા એના "ઇસારાઓનું ગાંભીર્ય બધું હું સમજી શક્યો છું તો તે માત્ર મિથ્યાભિમાન "ગણાય. પરંતુ તેણે કોને વાસ્તે લખ્યું હતું તે હું જાણતો હતો. તેણે જે- "ઓના પરાક્રમનું વર્ણન કર્યું છે, તેઓના વંશજો મારી આસપાસનાં મનુ- "ષ્યો હતા તેઓને મોઢેથી હમેશાં તે કવિની જે ઘણી સાધારણ ધારણા- "ઓ અને સ્ફૂર્તિઓ તે મારા સાંભળવામાં આવતી. એને લીધે જે ઠેકાણે "કવિતાની વિદ્યામાં મારાથી વધારે કૌશલ્ય ધરાવનારાઓને પણ તે કવિના "મનનો ભાવાર્થ સમજાતો નહિં તે સમજવા હું શક્તિમાન્ થયો અને મારૂં "ગદ્યરૂપ ભાષાંતર કાંઇક પણ રસયુક્ત કરી શક્યો."

મારા આ પુસ્તકનો મેં બધો આધાર ચંદના કાવ્ય ઉપરથી લીધોછે, એમાં કેટલેક ઠેકાણે દેવી, દેવતા અને પીર પેગંબરોની એવી એવી વાતો આવી છે કે વિદ્વાન વાંચનાર તેને એક વખત ગપ હાંકી છે એમ કહી દેશે. પણ કાવ્યના રચનારાઓ અને ધર્મસંબંધી લખનારાઓએ એવી

વાતો ઐતિહાસિક બનાવોસાથે એવી રીતે જોડી દીધેલી હોયછે કે તેને છૂટી કરવી મુશ્કેલ પડેછે; માટે તે માનવી કે ન માનવી એ વાત વાંચનારની બુદ્ધિ તથા જ્ઞાન ઉપર રહેછે. રામાયણનાં અદ્ભુત કાવ્યમાં આપણે જોશું તો સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુના કુળમાં અયોધ્યાના રાજા દશરથને રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન નામે ચાર પુત્રો હતા. તેમાં યુવરાજ રામચંદ્રજી હતા તેની ઓરમાઈ મા કૈકેયી (કાબુલના રાજાની દીકરી) એ એક પ્રસંગે દશરથ પાસેથી વરદાન માગી લીધું હતું તે મુજબ પોતાના પુત્ર ભરતને ગાદી આપવા પ્રપંચ ચલાવ્યો; જેમાં રામચંદ્રને વનવાસ જવું પડયું. વનવાસમાં તેમની સ્ત્રી સીતાને લંકાનો રાવણ નામે રાજા હરી ગયો જે માટે રામચંદ્રજીએ તેને સુગ્રીવની મદદથી માર્યો અને સીતાને પાછી લઈ આવી લંકાંની ગાદી રાવણના ભાઈ વિભીષણને આપી, ઇત્યાદિ વાતો નિઃસંશય ઐતિહાસિક છે. પણ રાવણ અને કુંભકર્ણનાં અદ્ભુત શરીરોનાં વર્ણન, તેઓના પૂર્વજન્મની કથા અને તેઓને મારવાને પરમેશ્વરે રામચંદ્રનું ખોળીઉં ધારણ કરી અવતાર લીધો ઇત્યાદિ રામચંદ્રજીનાં પારમેશ્વરી વખાણ કીધાં છે, એ વાત વિશ્વાસની છે. મને વિશ્વાસ હશે તો હું એ વાત કબૂલ રાખીશ પણ આખું જગત કબુલ નહી કરે. તેમજ વિ. સં. ૫૭ માં જીઝસ ક્રાઈસ્ટનો યહુદ દેશમાં જન્મ થયો, તેણે લોકોને ઉપદેશ કરી એક પંથ ચલાવ્યો અને અંતે શૂળી ઉપર ચઢયો. આટલી વાત ઐતિહાસિક છે. બાકી તે કુંવારીને પેટે જન્મ્યો, પોતાના શિષ્યોને કેટલાક ચમત્કાર બતાવ્યા અને હવે તેનામાં જે ઈમાન રાખશે તેને તારણ મળશે, એ વાત ક્રિશ્ચયનોના નિશ્ચયની છે. એજ રીતે પેગંબર મહમદનો જન્મ ઈ. સ. ૫૬૯ ને લગભગ મક્કામાં થયો. તેણે પોતાનો મત ફેલાવવા લડાઇઓ કરી તથા અંતે મદીનામાં દેહ છોડી, એ ઇતિહાસની વાત છે. પણ મહમદનું સાતમા આસ્માનમાં જઈ ખુદાપાસેથી ફરમાન લાવવું અને મુસલમાનોને સ્વર્ગ દેવું એ મુસલમાનોના નિશ્ચયની વાત છે. એવીજ રીતે આ પુસ્તકમાં પૃથિરાજનો અજમેરમાં જન્મ, તેને તેના નાના અનંગપાળે દિલ્લીની ગાદી ઉપર દત્તક લીધો, તથા તેણે ભોળાભીમ ઇત્યાદિ સાથે મોટાં યુદ્ધો કીધાં, કનોજના રાઠોડ રાજા જયચંદ ચક્રવર્તી રાજાનું પદ ધારણ કરવા રાજસૂય યજ્ઞ માંડ્યો તેમાં પૃથિરાજ અને સમરસિંહ શિવાય આખા ભરતખંડના રાજાઓ હાજર થયા, પૃથિરાજે તે યજ્ઞનો ભંગ કીધો અને તેની કન્યાનું હરણ કીધું, તથા શાહાબુદ્દીન મહમદ ગોરીને કેટલીક વખત હરાવી અંતે તેને હાથે પકડાઈ ગયો, આટલી વાત તો નિઃસંશય સાતસો વર્ષ ઉપર બનેલી છે. પછી ચમત્કારિક

વાતો માનવી કે ન માનવી એ વાંચનારની કલ્પનાશક્તિ અને બુદ્ધિથી સમજાશે. તોપણ એટલું તો મારે કહેવું પડેછે કે એ વાતોને કાંઇક તો ખરા બનાવસાથે સંબંધ છે કારણ કે જે જે પીરો ઇત્યાદિકની વાતો એમાં આવીછે તેઓની મોટી મોટી દરગાહો અજમેરમાં હાજર છે. તથા દરેક મુસલમાન તેઓ ઉપર બહુ વિશ્વાસ રાખેછે. અકબર બાદશાહ આગ્રેથી ઉઘાડે પગે ખ્વાજાપીરની યાત્રાએ અજમેર ગયો હતો.

પૃથિરાજ રાસાનું માહાત્મ્ય આપણા દેશ કરતાં મારવાડ અને ઉત્તરખંડ તરફ વધારે છે. થોડા વખત ઉપર શ્રી કચ્છદરબારના હુકમથી મારે જેસલમેર જવાનું થયું હતું ત્યાં આ પુસ્તક લખવાનો મને શોખ થયો, માટે ત્યાંના દેશાધિપતિ ખુદાવંદ મહારાવળ શ્રીજી વૈરીસાલજી બહાદુર, જેઓ ભાષાના ગ્રંથોનું ઘણું સારૂં જ્ઞાન ધરાવેછે તેઓને અરજ કરી તેઓના દરબારમાંથી થોડાએક અધ્યાયની એક પ્રત કહડાવી. થોડાએકની બીજી એક ત્યાંના રાજ્યના કવિરાજજી શિવજી દાનજી પાસેથી મેળવી, અને એક ત્રીજી બારહટ બીરબલજી પાસેથી લીધી. એ ત્રણે મળીને જો કે રાસાનું આખું પુસ્તક તો ન થયું તોપણ થોડોકજ ભાગ બાકી રહ્યો તે પણ કવિરાજજી અને બીરબલજીને મોઢેથી લખી લઈ આ પુસ્તક પૂરૂં કીધું છે. મેં જોકે ભાષાના ગ્રંથો ઉકેલવામાં મારા ગુરૂ પંડિત ગિરજાશંકરજી પાસે થોડીક માથાકુખણ કીધી છે તોપણ ચંદનું ગહન કાવ્ય સમજવામાં કવિરાજજી અને બીરબલજીની ઘણી મદદ લેવી પડીછે. જુના વિચારના લોકો પુસ્તક આપવામાં અને વિદ્યા શીખવવામાં અંદેશો રાખેછે તેવી આ બેઉ ગુણીજનોએ મારેસાથે કંઇપણ વર્તણુક ચલાવી નથી, માટે આ જગોએ એઓનો ઉપકાર માનવાનું હું ભુલતો નથી.

જે કાવ્ય ચંદના નામથી ઓળખાયછે તે બધું તેનુંજ લખેલું હોય તેમાં મને શક છે. એ કાવ્યની અસલથીજ બહુ પ્રશંસા થતી આવી છે માટે કાળાંતરે કોઈ કોઈ કવિઓએ પ્રસંગોપાત પોતાની કવિતાઓ પણ દાખલ કરી દીધી છે. છેલા પ્રકરણમાં સદાશિવના ગણ વીરભદ્રના મોમાંથી નીકળેલું ભવિષ્ય લખ્યું છે તે ચંદનુંજ લખેલું હોય તો તો બેશક પુરાણાદિમાંહેની વેહેમી વાતો પણ માનવી. પણ તે ચંદનું હોવા વિષે મને શક છે, માટે અહીં લખુંછું કે તેમાં કહેલી આજ દિવસ સુધીની વાતો તો મળતી આવી છે પણ હવે પછીની મળેછે કે નહીં તે વિશે હવે પછી થનારી પ્રજા સાચખોટનું પારખું કરી શકે માટે તે છાપી છે.

આત્મારામ કેશવજી.

પૃથિરાજ ચહુઆણ.

પ્રકરણ ૧ લું.

આ ભરતખંડ ઉપર થઈ ગયેલા રાજાઓનું શૃંખલાયુક્ત અને સંપૂર્ણ વૃત્તાંત હજી કોઈ વિદ્વાને શોધી કહાડયું નથી, તોપણ હાલ સુધી જે જાહેરમાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે સૂર્ય અને ચંદ્રવંશી રાજાઓના તાબામાં આ દેશ કેટલીક મુદત સુધી રહેલો હતો. સૂર્યવંશમાં પેહેલો રાજા મનુનો દીકરો ઇક્ષ્વાકુ થયો; જેની રાજધાની અયોધ્યા હતી તેના કુળમાં મોટા મોટા નામી રાજાઓ થયા. સહુનું ભૂષણ તેની સત્તાવનમી પેઢીએ રાજા રામચંદ્ર થયા. રામચંદ્રથી છપ્પન રાજાઓ એ ગાદી ઉપર બેઠા. છેલ્લો રાજા સુમિત્ર, વિક્રમાદિત્યની અગાઉ થોડા દિવસ પેહેલાં મરણ પામ્યો. જયપુર, જોધપુર અને ઉદેપુરના રાજાઓ પોતાને આ વંશમાંથી થયેલા બતાવે છે. જયપુરવાળા કચ્છવાળા પેહેલાં નરવરગઢ ઉપર હતા, ઉદેપુરવાળા ગેહેલોત વલભીપુર (હાલ ભાવનગર પાસે વળા ગામ છે) તેમાં હતાં. અને જોધપુરવાળા રાઠોડ મુસલમાનોની ચડાઈ વખત કનોજ ઉપર રાજ્ય કરતા હતા. ઈક્ષ્વાકુના બનેવી બુધના વંશવાળા ચંદ્રવંશી કહેવાયા. બુધના પુત્ર પુરૂરવના દીકરા યયાતીના ત્રણ દીકરા હતા. ઉરૂ, પુરૂ, અને યદુ, પુરૂની સત્યાવીશમી પેઢીમાં હસ્તી રાજા થયો તેણે હાલ દિલ્લી છે તેની પડોશમાં હસ્તિનાપુર વસાવ્યું. હસ્તિની ત્રેવીશમી પેઢીએ યુધિષ્ઠિરે મહાભારત જીતી, એજ પડોશમાં ઇંદ્રપ્રસ્થ વસાવી રાજધાની સ્થાપી. યદુના કુળમાં એકાવન પેઢી પછી કૃષ્ણ અને બળરામ પ્રતાપી થયા. કૃષ્ણે દ્વારકા વસાવી. જેસલમેરના ભટ્ટી, કચ્છના જાડેજા અને ચુડાસમાઓ પોતાને કૃષ્ણના વંશમાંથી થએલા માનેછે. યુધિષ્ઠિરના ભાઈ અર્જુનથી ત્રીશ પેઢીસુધી એનાજ કુળમાં ઇંદ્રપ્રસ્થની ગાદી ચાલી આવી. છેલ્લો રાજા ક્ષેમરાજ સુસ્ત અને ગાફલ થયો તેથી તેનો પ્રધાન વિસર્વે તેને મારી ગાદી ઉપર બેઠો. વિક્રમાદિત્યના વખતમાં વિસર્વેથી કરી આડત્રીશ રાજા ત્રણ ઘરાનાના બેઠા હતા. છેલ્લા રાજા રાજપાળને મારી જ્યારે કમાઉના રાજા સુખવંતે ઇંદ્રપ્રસ્થ પોતાના

કબજામાં કરવા ધાર્યું ત્યારે મહારાજ વિક્રમે ચઢાઈ કરી, એ રાજ્ય પોતાના કબજામાં લીધું. પછી કાળાંતરના ફેરફારથી ઇંદ્રપ્રસ્થ તુંવર રાજાઓની રાજધાની થઈ. એ તુંવરોમાં ઓગણીશમી પેઢીએ અનંગપાળ ઇંદ્રપ્રસ્થનો છેલ્લો રાજા થયો. જે વખતવિષે મારે લખવું છે તે આ વખત હતો કે જ્યારે વિક્રમ સંવતનો તેરમો સૈકો ચાલતો હતો તથા ઇંદ્રપ્રસ્થની ગાદીઉપર અનંગપાળ હતો.

ઇંદ્રપ્રસ્થ નામ બદલી દિલ્હી પડ્યું તે વિષે કવિ ચંદ લખેછે કે અનંગપાળે ગઢ બાંધ્યો ત્યારે તેને એક બ્રાહ્મણે મુહૂર્ત જોઈ આપ્યું હતું તે મુજબ ખીલી ખોડી ત્યારે કોઇએ એ બ્રાહ્મણને પુછ્યું કે એ ખીલી ક્યાં ખૂતી, તો કહે કે "શેષનાગની ફણ ઉપર" અને તુંવરોના હાથમાં ઇંદ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય "यावचंद्रदिवाकरौ" રહેશે.* એટલે તેણે બ્રાહ્મણની મશ્કરી કરી કે મહારાજ, શેષનાગની ફણ ક્યાં રેઢી પડીછે કે તેના ઉપર તમે ખીલી ખોડશો. બ્રાહ્મણ કહે, ખરા ખોટાનું પારખું જોવું હોય તો ખીલી ઉખેડી જુઓ; જો તે લોહીથી ભરેલી નીકળે તો મારી વાત સાચી અને જો કોરી નીકળે તો જુઠી કરી માનજો. અનંગપાળે પારખું જોવા ખીલી ઉખેડી તો ખરેખર લોહીથી ભરેલી હતી. એટલે ફરી પાછી ઠોકી દીધી. પણ બ્રાહ્મણ કહે, મારાં વચન ઉપર વિશ્વાસ ન રાખી ખીલી ઉખેડી એ ઘણુંજ ખોટું કીધું. હવે તો તે શેષનાગની ફેણ ઉપર છે માટે દિલ્હીનું રાજ્ય હમેશ ડામાડોળ રહેશે. અનંગપાળે ખીલી ઢીલી કીધી તે ઉપરથી એ ગઢનું નામ 'ઢિલ્લી' પડ્યું. ચંદ લખેછે કે!–

छप्पय.

अनंगपाळ गढ रचिय, मत्त जोसीसो उकल्लिय;
हुवो तुंवर मतहीन, करी किल्ली तें ढिल्लिय;
कहे व्यास जुगजोत, अगम आगम हुं जाणुं;
तौंवर तें चहुवान, होय पुनि पुनि तुरकाणुं;
तुरक अवटी मंडवधरह, एक राय मही भोगवे;
नव सत्त अंत अंते वरह, एक छत्र मही चक्कवे ॥ १. ॥

* ભુજ નગરની સ્થાપના વિષે જેરાજમેરજી એવીજ વાત કહે છે.

ભાવાર્થ—અનંગપાળે જોશીની મત લઈ ગઢ રચ્યો પણ તુંવરે મતિહીણ થઈ ખીલી ઢીલી કીધી માટે જગજ્જ્યોતિ વ્યાસે કહ્યું કે હું અગમ આગમ સહુ જાણુંછું. દિલ્હીની ગાદીઉપર તુંવર, તે પછી ચહુઆણ અને તે પછી તુરક થશે. તુરકસામે મંડોવરવાળા થશે. પણ સોળસો વર્ષ પછી એક રાજા ચકવે રાજ્ય કરશે.

એ રીતે દિલ્હી ઉપર અનંગપાળ તુંવર હતો તેજ વખતે અજમેરમાં સોમેશ્વર, મંડોર (જોધપુરની જુની ગાદી) ઉપર નાહરરાય, ચિત્તોડ ઉપર સમરસિંહ, લુદ્રવા (જેસલમેરની જુની ગાદી) ઉપર ભોજદેવ, કનોજ ઉપર જયચંદનો પિતા વિજયપાળ, આબુ ઉપર જેત પરમાર, અને અણહિલપુર પાટણ ઉપર ભોળોભીમ ચાલુક્ય; એ રીતે હિંદુ રાજાઓ હતા.

અનંગપાળને પેટે પુત્ર ન હતો, માત્ર બે પુત્રીઓ હતી; તેમાની એક કમળાદેવી અજમેરના રાજા સોમેશ્વરને આપી હતી જેને પેટે પૃથિરાજનો જન્મ થયો. બીજી કનોજના રાઠોડ જયચંદને દીધી હતી. અનંગપાળની ફોઈ વિજયપાળને દીધી હતી જેને પેટે જયચંદ જન્મ્યો હતો. વૃદ્ધાવસ્થા થતાં અનંગપાળનું દિલ આ જગતમાંથી ઉઠી ગયું માટે તેણે વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કરી બદ્રિકાશ્રમમાં જઈ તપશ્ચર્યા કરવા ધાર્યું તથા પોતાના દોહિત્ર પૃથિરાજને દત્તક લેવા તે ઉપર નીચે મુજબ પત્ર લખ્યો.

साटक.

स्वति श्री अजमेर द्रोण दुरगं[1] राजाधिपो राजनं
पुत्री पुत्र पवित्र पंथय धनो छत्रीस वंसावनं ।
मा वृद्धाय सुवृद्ध तप्त सरणं बद्री निमत्त तनं
आ भूमीय हयं गयं च सकलं संकल्पिता तर्पयं ॥

ભાવાર્થ—સ્વસ્તિ શ્રી અજમેર અથવા દ્રોણદુર્ગવિષે વિરાજમાન છત્રીશ રાજકુળમાં પવિત્ર દોહિત્ર તરફઃ—મારી વૃદ્ધાવસ્થા થવાથી મારે બદ્રિકાશ્રમમાં તપશ્યા કરવા જવું છે માટે આ પૃથ્વી, ઘોડા, હાથી ઈત્યાદિ સર્વ તમારા નામનો સંકલ્પ કરી આપી દઉંછું.

---

૧ કૌરવપાંડવની વખતમાં અજમેર દ્રોણાચાર્યના કબજામાં હતું માટે તેને દ્રોણદુર્ગ પણ કહેતા હતા.

અજમેરના ચોહાણોમાં વીસલદેવ બહુ પ્રખ્યાત થયો હતો. મુસલમાનોએ થોડી થોડી જમીન લઈ લીધી હતી તે તેઓ પાસેથી છીનવી લેવા વીસલદેવનાં ઉપરીપણાં તળે બધા રજપૂત રાજાઓ ભળ્યા હતા, પણ તેમાં ગુજરાતનો ભીમદેવ ભળ્યો નહીં માટે તેને શાસન કરવા વીસલદેવ તે ઉપર ચડી આવ્યો અને ફતેહ મેળવી. ભીમદેવના પ્રધાને તેને ધન આપી તથા યુદ્ધ થયું તે ઠેકાણે વીસલનગર નામે ગામ વસાવવા દેવાનું કબુલ કરી તેને પાછો વાળ્યો હતો.

પૃથિરાજનો જન્મ સં૦ ૧૨૧૫ માં થયો તે વિશેની એક દંતકથામાં કહેછે કે વીસલદેવ એક નાગકન્યા પરણી લાવ્યો હતો તેના ઉપર તેને બહુ પ્યાર હોવાથી બીજી રાણીઓએ તેને ઝેર દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ આ વાત ખુલ્લી પડી જવાથી કંઈ થયું નહીં. તોપણ નાગકન્યા પાસે એક મણિ હતું તેના પ્રતાપે શેહેરનાં મોટાં તળાવમાં ગુપ્ત મેહેલ હતો તેમાં વીસલદેવ અને નાગકન્યા જઈ રહ્યાં. મણિના પ્રતાપથી વીસલદેવ રોજ પાણીથી બહાર આવી દિવસે દરબારનું કામ કરી સાંજે ગુપ્ત મેહેલમાં પેશી જાય. બીજી રાણીઓને ખબર થઇ કે રાજા ગુપ્ત મેહેલમાં પેશી શકે છે તેનું કારણ "મણિ" છે માટે તેઓએ લાગ જોઈ તેની પાઘડીમાંથી મણિ કહાડી લઈ બાળી ભસ્મ કરી નાખ્યું. એ દહાડે વીસલદેવ પાણીમાં પેસવા ગયો ત્યારે તેને માર્ગ મળ્યો નહીં માટે તેણે પાઘડી તપાસી તો મણિ દીઠું નહીં. ઘણી તપાસ કરી પણ કંઈ વળ્યું નહીં અને તે નાગકન્યા વગર દીવાનો બની ગયો. એક રોજ તેણે એ નાગકન્યા જેવીજ સ્વરૂપા એક ઋષિકન્યા જોઈ તેને જઈ વળગ્યો માટે ઋષિકન્યાએ તેને શાપ આપ્યો જેથી તે રાક્ષસ બની જઇ મનુષ્ય ભક્ષણ કરવા લાગ્યો. આ બનાવથી અજમેર ઉજડ થઈ ગયું. ચાર પેઢી પછી વીસલદેવના વંશમાં સોમેશ્વર હતો તે[1] બાળક હતો ત્યારે રમતે રમતે બીજાં છોકરાંઓને મારતો ત્યારે તેઓની માઓ કહેતીઓ કે "પીટ્યા રાક્ષસના તે રાક્ષસજ થાય" આ વાત સોમેશ્વરે પોતાની માને પૂછતાં તેણે તેને ખુલાસો સમજાવ્યો હતો.

એક બ્રાહ્મણને પૈસાની લોભી કુલટા સ્ત્રી મળી હતી તેથી કાંઈ જઈ

૧ વીસલદેવનો પુત્ર સારંગદેવ, તેનો આનો (જેણે આનાસાગર તળાવ બાંધ્યું છે તે), તેનો જેશંગ, તેનો આનંદદેવ અને તેનો સોમેશ્વર

તે બીજી રીતે આપઘાત કરવો પાપનું કામ ગણી રાક્ષસ પાસે ગયો. રાક્ષસે તેને પુછ્યું કે મારાથી તો લોકો નાશી જાય છે અને તું ખુશીથી કેમ આવ્યો ? બ્રાહ્મણે પોતાની વીતેલી હકીકત કહી જે ઉપરથી રાક્ષસે કેટલુંક દ્રવ્ય આપી કહ્યું કે આથી તારી સ્ત્રીને સંતોષ પમાડજે અને તેના બદલામાં મારી એટલી નોકરી કરજે કે મારા વંશમાં સોમેશ્વર છે તેને જઈ કહેજે કે મારો ઉદ્ધાર તારે હાથે છે માટે મને મારી માટું માંસ ભક્ષ કરજે. મારા આ પ્રત્યક્ષ શરીરનું માંસ તેનાથી ભક્ષ થશે નહીં માટે હું ખોળીયું પલટી સૂવર બનીશ માટે તે સૂવરને મારી તેનું માંસ ભક્ષ કરશે તો મારો ઉદ્ધાર થશે, અને માંસ ખાનારાઓને પ્રતાપી પુત્રોની પ્રાપ્તિ થશે. બ્રાહ્મણે એ સમાચાર સોમેશ્વરને કહેવાથી તેણે તેમ કીધું અને તેને પેટે પ્રતાપી પૃથિરાજ જન્મ્યો. તેના જે સંગાથીઓએ એ માંસ ખાધું તે બધાઓને પુત્રો થયા; જે પૃથિરાજના સોળ સામંત અને સૂરમાઓ થયા. તે શિકારની જીભ ચોહાણના કુળ ભાટના ખાધામાં આવી; જેને પેટે જગદંબાનો વરદાઈ ચંદ ભાટ જન્મ્યો.

પૃથિરાજને અનંગપાળે દત્તક લીધો તે માટે કનોજના જયચંદ રાઠોડે દાવો કીધો; કારણ કે જે સગપણ પૃથિરાજને અનંગપાળ સાથે હતું તેજ સગપણ તેને પણ તે સાથે હતું. માટે પૃથિરાજને દિલ્લી સ્વતંત્ર મળવાથી ચોહાણ અને રાઠોડ વચ્ચે કળહનું બીજ રોપાયું. એ બીજ તેઓ વચ્ચે કળહનું ન હતું પણ ભરતખંડમાંથી રજપૂત રાજ્યની આખરનું હતું. તેને દિનપરદિન પાણી મળતુંજ ગયું અને જે પરિણામ થયું તે આગળ જાણવામાં આવશે.

નાગોર પાસે ખટુપુર નામે ગામ પાસે જુના વખતનો એક ગુપ્ત ખજાનો હતો તે ઉપર એક પીતળની પૂતળી હતી તેના કપાળમાં લખ્યું હતું કે

"शिर कट्टे धन संग्रहे शिर सज्जे धन जाय" (માથુ વાઢે તે માલ કાઢે.) પૃથિરાજે તે વિશે પોતાના મંત્રી કયમાષની સલ્લાહ માગી. કયમાષ કહે કે પૂતળીનું માથું કાપો એટલે તમને માલ મળશે. પૃથિરાજે તેમ કીધું અને તેમાંથી સીતેર લાખ સોના મોહર મળી આવી. આ ખજાનો મળવાથી ચોહાણ મજબુત થઈ જશે એવી અદેખાઇથી કનોજ અને પટ્ટણના રાજાઓએ તે સામે દાવો ઉઠાવી ગિઝનીના શાહાબુદ્દીનને પોતાની

મદદે બોલાવી કાળને ઘર દેખાડવાનું જોખમ માથે ઉઠાવ્યું. પૃથિરાજે પોતાની મદદમાં પોતાના બનેવી સમરસિંહ રાવળને[1] બોલાવ્યો. સમરસિંહનાં ભાષણ અને પેહેરવેશથી જણાયછે કે તેણે મહાદેવના અધિકારીનાં ચિન્હ ધારણ કર્યાં હતાં. તેના કંઠમાં એક સાદી રૂદ્રાક્ષની માળા તથા માથે જટા હતી અને તેને જોગીંદ્ર કહી બોલાવવામાં આવતો હતો. સમરસિંહને પાટણના રાજા સાથે સંબંધ હતો માટે તે તેને સામે ન થતાં શાહાબુદ્દિનને સામે થયો અને પૃથિરાજે પટ્ટણના રાજા સામી ટક્કર લીધી, જેમાં તેને હરાવી પાછો સમરસિંહની મદદમાં ગયો અને શાહાબુદ્દીનને કેદ પકડી આઠહજાર ઘોડા દંડ લઈ તેને છોડી દીધો. જે ખજાનાનો શોધ લાગ્યો તેમાંથી સમરસિંહે કંઈ પણ ભાગ લેવા ના પાડી, પણ પૃથિરાજે બક્ષીસો આપી તે લેવા પોતાના સરદારોને છૂટ આપી. અને એ દિવસથી તે બે રાજાઓ વચ્ચે દોસ્તીની ગાંઠ મજબૂત બંધાઈ.

પ્રકરણ ૨ જું.

પીરોની અજમેર ઉપર ચઢાઈ.

પૃથિરાજે પોતાના સર્વે સામંતો સાથે મંત્ર કરી ઠરાવ કીધો હતો કે આપણી નવાઈમાં ચંદ્રની કળા ક્ષય, વૃદ્ધિ થાય છે તેથી રાત્રે કેટલીક વખત અંધારૂં રહે છે તે ન રહે માટે તારાગઢના[2] કિલ્લા ઉપર મશાલો સળગાવી એવડી મોટી રોશની કરવી કે તેનો ઉજાસ ઘણે લાંબે સુધી દેખાય. એ રોશની કેવી હતીઃ—

सात कोशको दुर्ग है, ता पर जरत मशाल;
सो देखी मीरां तहां, अर उर ऊठी झाल ॥१॥

એ રોશની મક્કામાં ત્યાંના મુખ્ય મીરાં સાહેબે દીઠી. તેણે તે જોવા સારૂ પોતાના એક દૂત રોશનઅલ્લીને અજમેર મોકલ્યો. રોશનઅલ્લી પવન ગોટકો લઈ ઉડ્યો તે ચાર કલાકમાં અજમેર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તે રોશની પૃથિરાજ સળગાવે છે એમ નક્કી કરી પાછો વળવા લાગ્યો, પણ વળી જવા અગાઉ શેહેરના લોકોને કાંઈ ચમત્કાર બતાવી જાઉં એવો વિચાર

૧ ચિત્તોડનો રાજા.
૨ અજમેરના કિલ્લાને તારાગઢ પણ કહેતા હતા. હાલ તે તુટી ભાગેલો જોવામાં આવેછે.

કરી આનાસાગર તળાવ તરફના મોટા દરવાજાના મોઢામાં ધુણી ધુખાવી ગજચર્મનું આસન કરી હાથમાં તસ્વી રાખી મોઢેથી કલમાંનો ઉચ્ચાર કરતો જાણે હમણાંજ ઉંચેથી ઊતરી આવ્યો ન હોય એવા દબદબાથી બેઠો. પરોડ થતાં દરવાને દરવાજો ખોલ્યો, પણ તેની ધુણીના તાપ આગળ તેનાથી ઊભાયું નહીં તેમ શેહેરમાંથી પણ કોઈ આદમીથી દરવાજા બહાર નીકળી શકાયું નહીં. રસ્તો લોકોની ઠઠથી ભરાઈ ગયો. ઘણાજણોએ દૂર ઊભા ઊભા ફકીરને ઉઠી જવા કહ્યું પણ આતો પોતાના ધ્યાનમાં મસ્ત થઈ બેઠો છે તે કોઇનું કહ્યું સાંભળતોજ નથી.

શેહેરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો, લોકોએ પૃથિરાજના એક સામંતને આવતો જોયો. તેણે એક નાગપુરી ધોતીઉં પેહેરેલું તથા એક અંગઉપર ઓઢેલું, માથાઉપર નાનીશી પટકી, બગલમાં તલવાર, તથા તેના હાથમાં પાણીનો લોટો હતો. તેની પાછળ એક નોકર હતો, તેના હાથમાં ચંડીપાઠનું પુસ્તક તથા પૂજાનો સામાન હતો. આ સામંતને રોજનો નિયમ હતો કે કિલ્લા બહાર જઈ ત્યાં મળશુદ્ધિ કરી આનાસાગરમાં સ્નાન કરી દુર્ગાદેવીના મંદિરમાં જઈ સંધ્યાવંદન કરી ષડંગ ચંડીપાઠ કરી દેવીને એક પાડો બળિદાન આપી ગામમાં આવવું. એનું નામ ચામુંડરાય હતું, તે રાજાનો સાળો થાય. તેના બળવિશે ચંદકવિ લખેછે કેઃ-

छप्पय,

पिये दूध मण पंच, शेर पैंत्तीश स सक्कर ;
अंन नव ताकडी[1] खाय, वळी एक मोटो बक्कर ;
काळकूट[2] त्रय शेर, सवा मण घृत्त सु पोषन ;
कस्तूरी इक शेर, शेर दो केशर चोषन ;
मण चार दहीं महीषी तरन, भोगराज मटकी भरे ;
सवा प्होर दिन चढतहीं, सीरामणी चामुंड करे ॥१॥

આ વીર પુરૂષ કાંઈ ફકીરની ધુણીના તાપથી બીજા લોકોની માફક ઉભો રહે તેમ નહોતો. તે પોતે ધુણી પાસેથી નીકળી જવા માગતે તો

---

૧ પાંચશેરી.　　૨ અફીણ.

નીકળી જતે પણ તેને તો એ ફકીરને ઉઠાડી રસ્તો ખુલ્લો કરવો હતો. માટે ફકીર પાસે જઈ કહ્યું "અરે મ્લેચ્છ, તું કોણ છે, ક્યાંથી આવ્યો છે, અને આ પનઘટ શાવાસ્તે રોકી બેઠો છે?"

रोशनअल्ली:—ए सवाल तुम पूछनेवाले कौन! तुमसे नीकला जावे तो निकल जाओ नहिं तो दूसरे रस्तेसे जाओ.

ચામુંડરાયઃ—અરે સાંઈ, તું તારી સિદ્ધિ ઉપર એટલો બધો વિશ્વાસ રાખેછે કે મને રસ્તો બદલી જવા કહેછે? પણ હું કોણછું તે તું જાણેછે?

रोशनअल्ली:—सो जानना मेरे जरूर नहीं, मेरी बंदगीमे खलल मत करो.

ચામુંડરાયઃ—તારી બંદગીમાં ખલલ થાય છે અને અમે રજપૂતો તારા જેવા ફકીરથી બી જઈ રસ્તો બદલીએ તેમાં અમને કલંક લાગે નહીં કે?

रोशनअल्ली:—अए काफर,तुं मेरी सामे लंबी टुंकी बात मतकर.

"કાફર" આ શબ્દ સાંભળી ચામુંડરાયની આંખ લાલ થઈ ગઈ અને તેણે એકદમ પોતાની તલવાર ખેંચી. રોશનઅલ્લીએ એ તલવારમાં દેવીનો વાસો દીઠો માટે પોતાના કલામનું એ આગળ કાંઈ ચાલશે નહીં એમ સમજી તરત પોતાની પછેડીમાં સઘળી આગ ઉપાડી લઈ ચાલતો થયો.

પછેડીમાં એટલી બધી આગ ઉપાડી ગયો, તે જોઈ લોકો આશ્ચર્ય તો પામ્યા, પણ રસ્તો ખુલ્લો થયો જોઈ ખુશી થઈ ચામુંડરાયનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.

બીજે દિવસ એજ ફકીર બજારમાં ધૂણી ધુખાવી બેઠો. આ વખત ચારસો ગુજરીઓ પોતાના શિરઉપર દહીંની મટકીઓ લઈ જતી હતી, તેમાની એકને ફકીરે પુછ્યું કે મટકીમાં શું છે?

ગુજરીઃ—અરે સાંઈ, તું એ વાતમાં શું સમજે?

ફકીરઃ—ક્યા મેં આદમી નહિ.

ગુજરીઃ—એ મટકીઓમાં દહીં છે તે રાજાના દરબારમાં લઈ જઇએ છીએ, તે રાજા અને સામંતો આરોગશે.

ફકીરઃ—પીછે તુમકું કુછ મિલેગા?

ગુજરીઃ—હા, અમ દરેકને એક એક મોહોર મળશે.

ફકીરઃ—અચ્છા મે તુમકું દો મોહર દેઉં તો મિજે એક મટકી દીગે?

ગુજરીઃ—તુ પાસે દહીંની મટકીને વાસ્તે આપવાને મોહોરો હોય તો ફકીર શા વાસ્તે થાય! પણ વારૂ મોહોરો કહાડ તો એક મટકી તને આપીએ.

ફકીરઃ—દેખીઓ, બચનસેં બંધેલ હે હાં ?

એમ કહી ભટ્ઠીમાં ચિપિઓ નાંખી બે મોહોર કહાડી આપી. ગુજરી વચનમાં બંધાઈ ગઈ હતી માટે તરત મટકી ફકીર આગળ ધરી. ફકીર તેમાં આંગળી બોળી જીભ ઉપર મુકી બોલ્યો "અરે થુ!! તુમારા રાજા અઉ સામંતો એૈસા દહીં ખાતે હૈ? એ તો બહોત ખટ્ટા હૈ, મિજે પસંદ નહિ, પણ લે યે મોહરો." એમ કહી બે મહોરો આપી.

ગુજરીઓ તો ફીકી પડી આગળ ચાલી, પણ પાછળથી ફકીર કોઇ એવો પવનમંત્ર પઢ્યો કે ચારેમો ગુજરીઓના પોશાકો નીચે પડી ગયા; અને તેઓ નીચે બેસવા ગઇઓ તેટલામાં ઉપરથી મટકીઓ પડી ગઈ, અને બજારમાં રેલમ છેલા થઇ ગઇ. શહેરમાં ફરી હાહાકાર વાગ્યો અને રાજા તથા સામંતોને શિરામણી વખત દહીં પહોચ્યું નહીં, માટે રામરાય ગુજ્જર અને ધીરપુંડીર નામના બે સામંતો એ વાતની તપાસ કરવા નિકળ્યા, તો તેમને માલમ પડ્યું કે ગઈ કાલે જે ફકીરને ચામુંડરાયે ઉઠાડી મૂક્યો હતો તેણેજ એ હરકત કરી હતી. સામંતો રોશનઅલ્લીને પકડી મુશ્કે બાંધી દરબારમાં દોરી લાવ્યા. રસ્તામાં તેમને કયમાષ દાહીમો જે રાજાનો સાળો અને પ્રધાન તથા ચામુંડરાયનો મોટો ભાઈ થાય તે મળ્યો. તેણે હકીકત સાંભળી હુકમ આપ્યો કે એણે આંગળી નાંખી આપણું દહીં વટાડ્યું તો તે આંગળી કાપી નાંખી તેને આપણી હદ બહાર પહોંચાડી આવો. રોશનઅલ્લી બોલ્યોઃ—

"क्काटंत मेरी अंगुली, तुटंत तेरी [१]बींटुली." કરેગા ખુદા ઓર ખુદાકા રસૂલ તો એ બાત સચ્ચી માનીઓ. પણ કોઇએ તે બોલોની દરકાર કીધી નહીં અને આંગળી કાપી નાંખી.

લોકોની ઠઠ દેખતાં તે આંગળી ઉડી ઠેઠ મક્કે જઈ મીરાં સાહેબના ખોળામાં પડી. રોશનઅલ્લી પણ પાછળથી પવનગોટકો લઈ મક્કા તરફ ઉડી ગયો. મીરાંસાહેબે આંગળી દેખતાંજ કચેરીમાં જાહેર કર્યું કે રોશનઅલ્લી-

---

૧ અજમેરનો કિલ્લો સ્રીનાં સ્તનના આકારમાં હતો માટે તેને બિંટુલી પણ કેહેતા હતા.

થી આ બનાવ બન્યો છે. તેટલામાં તરત રોશનઅલ્લીએ જઈ પોકાર કીધી અને પોતે બોલેલું વચન કહીને કહ્યું, હવે એ સાચું પાડવું કે નહિ એમાં તમારી શોભા અને નિંદા છે.

રજપૂતો પોતાના બ્રાહ્મણ અને ભાટનું અપમાન થયું તે પોતાનું થયું સમજે છે. બીજી પ્રજાઓ પોતાના ભાટો વિષે એમજ સમજે છે. તેમ મુસલમાનો પણ ફકીરને વિષે એવીજ રીતે માનેછે, માટે મીરાંસાહેબને પગથી તે માથા લગી ઝાળ ચઢી ગઈ. તેણે સર્વે ઓલીઆઓને તેડી લડાઇની તૈયારી કરવા ફરમાવ્યું, તથા રાત્રી વખતે મસાણ જગાવી ખોદાઈ મદદ માગી. તો તેમને એક બેંગ જાતનો ઘોડો, તલવાર, અને કટાર ગેબ-માંથી મળી, અને હુકમ થયો કે જાઓ તમારી ફતેહ છે, પણ યાદ રાખજો કે કૂડ કરશો માં, હું કૂડનો બેલી નથી.

આ વખત મીરાંસાહેબની સાદીનો દિવસ નજદીકમાં હતો, તેને વાસ્તે તેનો મામો ખ્વાજા પીર મોશાળું લઈ આવ્યો હતો, તેને મીરાંસાહેબે પુછ્યું કે "મામા મોશાળું દુનિઆંનું ભરશો કે દીનનું?" ખ્વાજાએ જબાબ આપ્યો કે "બેઉ ભરવા સમર્થ છું." મીરાં કહે, "હાલતો દુનિઆનું મો-શાળું રાખો. અમે દીન વાસ્તે લડવા જઇશું, ત્યાંથી ફતેહ કરી આવીએ પછી દુનિઆંનું મોશાળું ભરજો. ક્રશે રસુલલ્લા તો ફતેહ કરીનેજ આવશું, પણ જો તેમ ન થતાં ત્યાંજ ખપી જઇએ તો પાછળથી દીનનું ભરવા આવજો."

ખ્વાજાએ તે કબુલ કીધું અને મીરાંસાહેબ એક લાખ એંસીહજાર પીરોને લઈ દરીઆકિનારે આવ્યા. બીજા પીરોએ વાહાણો તૈયાર કરવા કહ્યું, ત્યારે મીરાંસાહેબ બોલ્યા કે "નહીં, બધા જણા સહુ સહુના નિમા-જના મુસલ્લા બીછાવી તે ઉપર ઘોડા સહિત ઉભી નિમાજ પડો. જે પોતાના દીનની ક્રિયામાં કુશળ હશે તે તરી પાર ઉતરશે ને લડાઇમાં પણ ફતેહ કરશે અને જે અહીં રહી જશે તેનો મારે ખપ પણ નથી."

સર્વે જણા મુસલ્લા બિછાવી ઘોડાઓ સહિત નિમાજ પડ્યા કે તરત તેઓ સર્વે ઉડી હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપર ઉતર્યા. કિનારે ઉતરી મીરાંસાહેબે પોતાના મંત્રીઓ સાથે સલાહ બાંધી કે આપણે લશ્કરી વેશે અ-જમેર જઇશું તો દુશ્મનો સાવચેત થઈ તૈયાર થઈ રહેશે, માટે હાલ સોદા-

ગરો બની અજમેર પાસે જઇ છાવણી નાખી લાગ જોઈ લડાઈ કરવી. સહુને એ વાત પસંદ પડવાથી તેઓ સોદાગરને વેશે અજમેર પાસે છાવણી કરી પડ્યા.

તેઓ સોદાગરો છે તથા તેમની પાસે અરબ્બી ઘોડા ઘણા સરસ છે માટે પૃથિરાજે તેમાંના થોડાક ખરીદ કરવા કયમાષને મોકલ્યો. કયમાષ મેલાણમાં આવી જુએ છે તો કુલ મખમલના તંબુઓ, તેમાં ચાંદી અને સોનાના સ્તંભો, વચમાં રત્નજડિત સ્તંભોવાળો મીરાં સાહેબનો તંબુ, અને ઘોડાઓનું તંબુખાનું પણ આખું મખમલનું દીઠું. ઘોડાઓને શરીરે કેસરના લેપો કરેલા, તેઓને પાણી પીવાની ડોલો ચાંદીની, તથા ઘોડે ઘોડે એક એક માણસ ચમરીથી માંખો ઉડાડે છે ઇત્યાદિ દમામ જોયો તો તેને પૃથિરાજની સાહેબી રૂપીએ એક આનો પણ માલમ પડી નહીં.

કયમાષે દરવાજે જઈ મીરાં સાહેબને જાહેર કરાવ્યું. મીરાંસાહેબે પોતાના એક મુત્સદ્દીને મોકલ્યો. તેણે સાથે ફરી કેટલાક ઘોડા બતાવ્યા જે જોઈ કયમાષ બહુ ખુશી થયો, અને મનમાં ખ્યાલ કીધો કે આવા એક હજાર ઘોડા પૃથિરાજ પાસે હોય તો તે ભરતખંડમાં ચક્રવર્ત્તી રાજા બને. પણ તેમની કિમ્મત પૂછતાં સોદાગરે લાખ લાખ રૂપીઆ ખરીદ કીધી, ત્યારે તેની છાતીએ ભાર ઝીલ્યો નહીં; તો પણ થોડા ઘણા તો ખરીદ કરવાજ એવો વિચાર કરે છે તેટલામાં તેણે મીરાં સાહેબવાળા તંબુમાં ખેંગ ઘોડો બાંધેલો તેનો અવાજ સાંભળ્યો. ત્યારે મુત્સદ્દીને કહ્યું, એ ઘોડો બતાવો. મુત્સદ્દી કહે, "એ ઘોડો તો સોદાગર સાહેબને આપને ચડવાનો છે. તેમ તમારાથી એ કંઈ ખરીદ પણ થઈ શકે નહીં, માટે જોયામાં શો માલ?" કયમાષ કહે, સોદાગરલોકોને પોતાનો ઘોડો ન વેચવો એવું અભિમાન હતું નથી. અને મને પસંદ પડશે તો તમને મોં માગ્યા દામ આપીશ. મુત્સદ્દી તેને મીરાંસાહેબવાળા તંબુમાં લઈ ગયો ત્યાં ખેંગ ઘોડાને જોયો તો તેના અંગ ઉપર કીનખાબની ઝુલ, સોનાની સાંકળોથી બાંધેલો, પગોમાં રત્નજડિત ઘરાણાં, પાણી પીવાનાં વાસણો સોનાનાં, પિશાબનાં ચાંદીનાં, લોટે ત્યારે જમીન વાગે નહિ માટે મખમલનાં ગાદલાંઓ પાથરેલાં, ઇત્યાદિ આડંબર જોઈ કયમાષ તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તેણે આડંબરપર વિચાર ન કરતાં શાલિહોત્રિક નિયમ પ્રમાણે તે ઘોડાને તપાસ્યો તો "न भूतो न भविष्यती"

એવો માલમ પડ્યો, માટે તેને જોઇ તેનું મન લોભાઇ ગયું અને મોંમાગ્યા દામ આપવાનું વચન આપી એ ઘોડો ખરીદ કીધો. મોં માગ્યા દામમાં કયમાષ બંધાયો જાણી મીરાંસાહેબે વિચાર કીધો કે એક વખત તો રાજાને પૈસાથી નબળું કીધું હોય તો બધી વાતે પહોંચાય, માટે તે ઘોડાનું મૂલ છત્રીશ ક્રોડ રૂપીઆ કર્યું. આવડી અદ્‌ભૂત રકમ કિમ્મત કરશે એવું કયમાષના ધ્યાનમાં નહોતું માટે તે કંપી ગયો, પણ પૃથિરાજને જાહેર કરતાં તેણે દિલાસો આપ્યો કે "કાંઈ ફિકર નહીં, રાજાની તો હાર જીત કે નફો નુકશાન તેના મંત્રીઓના હાથમાં છે, ક્યાંથી નફો કહાડી આવે તેનો લાભ લેછે તો નુકશાન પણ ખમવું જોઇએ. માટે જાઓ ખજાના ખોલી રોકડ નિકળે તેટલી કહાડી ઘટારો થાય તેટલું સોનું ચાંદી આપી ઘોડો લઈ આવો." કયમાષે જેમ તેમ દ્રવ્ય પૂરૂં કરી મીરાંસાહેબને આપી ઘોડો છોડાવી લાવી અશ્વશાળામાં બંધાવ્યો. પણ અફશોસ, એ ઘોડો તો પૃથિરાજનું સત્યાનાશ કહાડવા ગેબમાંથી નિકળ્યો હતો,માટે તેણે અશ્વશાળામાં પહોંચતાંજ ખોંખારો કરી પગ જમીનપર પછાડ્યા કે શાળાના છત્રીશ હજાર ઘોડાનાં આંતરડાં નીકળી પડ્યાં અને તારાગઢ પાંચ કોશ જમીનમાં પેશી ગયો. રાજદરબારમાં હાહાકાર વાગી રહ્યો અને કાંઈ ઇશ્વરી કોપ શિવાય આ બનાવ બને નહીં એમ સહુને નિશ્ચય થયો. સવાર થયે સોદાગરોએ જાહેર કર્યું કે અમે તો લડાઇ કરશું, તથા રોશનઅલ્લી દાઢી ઉપર હાથ ફેરવી તથા કાપેલી આંગળી બતાવી લોકોને કહેવા લાગ્યો કે "મારી આંગળી કાપ્યાનું ફળ આપવા આવ્યો છું." બધાનાં ગાત્ર શિથિળ થઈ ગયાં, પણ રજપૂતનું લોહી કાંઈ અફશોસ કરી બેશી રહે નહીં માટે પૃથિરાજ પોતાના ટૂંક લશ્કરથી મીરાંસાહેબ ઉપર તૂટ્યો, જેમાં તેનાં એક ચતુર્થાંશ માણસો તો કતલ કરી નાંખ્યાં.

મીરાંસાહેબ પોતાનાં બળ, સિદ્ધિ, અને ગેબનાં વચન ઉપર એટલો તો વિશ્વાસ રાખતા હતા કે તારાગઢ તોડવો એ તો તેને મન એક કીડીને ચપલી નાખવા જેવું હતું, પણ આજ તેની આંખ ઉઘડી અને જોયું તો એ કામ તેને ઘણું વિકટ લાગ્યું. માટે પોતાના મંત્રીઓ સાથે મળી સલાહ બાંધી પૃથિરાજ ઉપર કેહેણ મોકલ્યું કે અમે એક્કાની લઢાઈ કરવા ખુશી છીએ, જો અમારો એક્કો હારે તો અમે ડેરા તંબુ વગેરે સર્વે સામાન

છોડી નાસી જઈએ અને તમારો એક્કો હારે તો તમે તરત તારાગઢ અમને સ્વાધીન કરો. પૃથિરાજે એ વિષે દરીખાનું કરી પાનનું બીડું મૂક્યું, અને પોતાના સામંતોની પીઠો ઠોકી, પણ બીડું ઉઠાવવા અગાઉ તેનો એક્કો કેવો જોરાવર છે તે જાણવા સહુને આતુરતા હતી. એ લોકો તો પરદેશી હતા; એવા લોકોને તો અજમેરના વાશીઓએ આજજ જોયા હતા, તેથી કોણ કહી શકે? અને એનું બળ જાણ્યા અગાઉ બીડું ઉઠાવવું એ કાંઈ સેહેલ કામ નહોતું; કારણ કે એક્કાનું બીડું ઉઠાવ્યાથી કોઇને કીર્તિ મળતી નથી. એ બીડું ઉઠાવીને તો ફતેહજ કરવી જોઇએ, જો ફતેહ ન થાય તો તેના એકના હારી જવાથી રાજાનું રાજ્ય જતું રહે તથા તેના નામ ઉપર પાછળથી કાળો ડાઘ પડી જાય માટે એ બીડું ઉપાડ્યા કરતાં ન ઉપાડવું તેજ સારૂં.

મીરાંસાહેબના એક્કાનું બળ જાણવા પૃથિરાજે કવિ ચંદને હુકમ કીધો કે તું જગદંબાનો વરદાઇ છે, તારા શિવાય કોઇથી વર્ણન થાય તેમ નથી, માટે કવિ ચંદે જગદંબાનું ધ્યાન કરી નીચે મુજબ વર્ણન કીધું:—

छंद पधरी.

सुज शेख जात उजबक नाम, मीरां प्रधान पुनि जुद्ध धाम;
चालीश दून[1] जिन पीठ ढाल, चालीश दून उर कंठ माल.
पच्चाश दून पेहेरे कवच्च[2], पच्चीश दून शिर टोप रच्च;
चकमार[3] पंच मणको उदार, हज्जार तीर जिंहि भाथ मार.
कब्बान पकर उजबक पीर, दोए कोशपें न चूकंत तीर;
दोए कोश पेंड पुनि तीर मार, सर लगत बान पाषान फार;
षट भोग जोग महिषा अहार, सुनि पराक्रम अरि गर्ब गार.

છ છ પાડા ખાઈ જાય તથા એવાં જબરદસ્ત કવચો અને હથીઆરો ઉપાડે તથા જેનું તીર બે કોશ ઉપર ઘા કરી પથ્થરને વીંધી જાય, એવા વીર સામું ઉડવા કોઇની હિમ્મત ચાલી નહિ, બીડાંવાળે બધા સામંતો અને સૂરમાઓ પાસે ત્રણ ત્રણ વખત બીડું ફેરવી પાછું તખ્તઉપર રાખ્યું અને કચેરી બરખાસ્ત થઈ.

---

૧ બે મણનો એક દુન. ૨ બખતર. ૩ જંબીઆ.

ચામુંડરાયે ઘેર આવી જગદંબાના મંદિરમાં જઈ દુર્ગાનો પાઠ માંડ્યો. તે હવન કરી જ્યારે બળિદાન આપતો ત્યારે દેવી સિંહવાહિનીના રૂપમાં તેને હમેશ દર્શન દઇ સ્વહસ્તે બળિદાન લઇ જતી, તેમ આજ પણ લેવા આવશે ત્યારે વરદાન માગીશ, એવી આશામાં પૂજન કરવા બેઠો; પણ આજ તેને બળિદાન આપ્યા છતાં દર્શન થયાં નહીં, માટે તેણે એક બીજો પાડો વધ કીધો; તો પણ દર્શન ન થયાં ત્યારે તેણે સ્તુતિ કરી.

ચામુંડરાયઃ—"હે મહામાયા! જગજ્જનની! ભક્તને ભીડ઼ટાણે દર્શન ન દેવાં એ તેં તારા મનમાં શો ખ્યાલ કીધો છે? જગત્‌માં તારી ભક્તિ કરે છે તે ભીડ વખતે કામ લાગે માટે. મને તું રોજ રોજ દર્શન દઈ સ્વહસ્તે બળિદાન લઈ જતી અને આજ હું કંઇક માગીશ એવી તને ખબર થઇ છે માટે બળિદાન લેવા પણ આવતી નથી, એ કાંઇ તારા ઇશ્વરીપણાને છાજતું નથી. પણ હવે આ ત્રીજું બળિદાન આપી મારૂં માથું પણ અગ્નિકુંડમાં તને અર્પણ કરીશ. અને આજથી જગતમાં તારી ભક્તિ બંધ થઈ જાણજે. એટલું કહી ત્રીજો પાડો વધ કરી પોતાનાં શિર તરફ તલવાર ખેંચી કે અગ્નિકુંડમાંથી જગદંબાએ સિંહારૂઢ થઈ દર્શન દઈ તેનો હાથ પકડી લીધો. ચામુંડરાયે પગે પડી સ્તુતિ કરી કે "હે મહિષાસુરમર્દિની, મારે તારી પાસેથી શું માગવું છે તે તને ખબરજ છે માટે એ વિષે ભક્તને રસ્તો બતાવ."

જગદંબાઃ—મેં દર્શન દેવામાં વિલંબ કર્યો તેનું કારણ પણ એજ છે કે હવે મને આ ભરતખંડમાં મ્લેચ્છોનું રાજ્ય સૂઝે છે માટે તમારો જય નહિ થાય.

ચામુંડરાયઃ—ત્યારે મેં જન્મ ધરી તારા પૂજનમાંજ દિવસો કહાડ્યા તેનું પહેલીજ વખતમાં એજ ફળ મળ્યું કે?

જગદંબા—ભાવી પ્રબળ છે તેમાં કોઈથી મીન મેખ થતું નથી, પણ તારે વાસ્તે એટલું તો વચન આપું છું કે તું સુખે બીડું ઉપાડ. લડાઈ વખતે હું તારા ઉપર મારી અઢારે ભુજાઓ છાઇ દઈ રક્ષણ કરીશ.

ચામુંડરાય તથાસ્તુ કરી પગે પડ્યો અને જગદંબા અંતર્હિત થઈ ગયાં. ચામુંડરાયે દરબારમાં જઈ બીડું ઉઠાવ્યું એટલે પૃથિરાજે મીરાં સાહેબને કહાવી મોકલ્યું કે મારો એક્કો તૈયાર છે. બીજે દિવસ લડાઈની

તૈયારી થઈ. પૃથિરાજ તથા મીરાંસાહેબ પોતપોતાનાં લશ્કર સહિત મેદાનમાં સામસામે જોવા ઉભા. આ તરફથી ચામુંડરાયે અને પેલી તરફથી ઉજબક પીરે કવચો પેહેરી હથીઆર સજી ઘોડેસ્વાર થઈ મેદાનમાં ઘોડાઓને કાવે નાખ્યા. કાવે ફરતે ફરતે બેઉ નજદીક આવ્યા ત્યારે—

ચામુંડરાયઃ—સાબાશ ઉજબક પીર! સાબાશ! રંગ છે તને કે મીરાં સાહેબનું લૂણ હલાલ કરવા પોતાનો જીવ જોખમમાં નાંખ્યો. હવે જલદી થા, મારા ઉપર પેહેલો ઘા કર કે પછી હું પણ મારા હાથ તને બતાવું.

ઉજબકઃ—અને રંગ છે તને પણ કે મારા જેવા વીર પુરૂષ સામે મેદાનમાં આવવા હિંમત ચલાવી. પેહેલો ઘા તું કર કારણકે અમે લોકો તમારા ઉપર વિના અપરાધે ચઢી આવ્યા છીએ.

ચામુંડરાયઃ—નહિ નહિ, તમે યુદ્ધની માગણી કરવા આવેલા છો તો અમારો ધર્મ છે કે તમને દાન આપવું. માટે પેહેલો ઘા તું કર.

ઉજબકઃ—પણ પેહેલો ઘા હું કરીશ તો પછી તારો ઘા કેવો છે તે જોવા મને વખત નહિ મળે કારણ કે તું તો મારા એકજ ઘાનું ભક્ષ છો.

ચામુંડરાયે એવાં અભિમાનનાં વચન સાંભળ્યાં કે તરત તેના ઉપર ગદા ફેંકી. જેના પ્રહારથી ઉજબક ઘોડાસહિત છત્રીશ કદમ દૂર હઠી ગયો, પણ તરત ચડી આવી ચામુંડરાય ઉપર ગુર્ણજનો પ્રહાર કીધો. આ વખત જગદંબાએ પોતાની અઢારે ભુજાઓ ચામુંડરાય ઉપર ધરી હતી તેથી તે ગુર્ણજ જગદંબાની ભુજાઓમાં વાગી, પણ ચામુંડરાય આઠ કદમ હઠી ગયો. ફરી ચામુંડરાય તલવાર ખેંચી ધશી આવ્યો અને ઉજબક ઉપર પ્રહાર કીધો કે કુંભાર ચાક ઉપરથી પિંડો ઉતારે એ પ્રમાણે ઉજબકનું શીશ ધડ ઉપરથી ઉડી ગયું. પણ ધડ તલવાર લઈ ધશ્યું તથા ચામુંડરાય ઉપર પ્રહાર કીધો જે જગદંબાની ભુજાઓમાં વાગતાં કંકણ ચાર તસુ વેરમાં કપાઈ ગયાં તથા ચામુંડરાય દશ કદમ છેટે હઠી ગયો. પણ આખર ઉજબક પીર પડ્યો. પૃથિરાજના લશ્કરમાં જયજયકારનાં વાદિત્રો વાગ્યાં અને મીરાંસાહેબનું લશ્કર ખળ પડી ગયું. પણ તરત મીરાંસાહેબે બહાર આવી જાહેર કીધું કે "તમારે એકે જીવતે બે ઘા કીધા અને અમારે એકે એક કીધો માટે એ લડાઈ અમારે કબુલ નથી." પૃથિરાજ કહે "તમારા એકાને કોઇએ રોક્યો નહતો; તેણે સો ઘા કર્યા હોત તો પણ છૂટ હતી."

પણ આ લોકોને તો એટું કરવું હતું માટે તે માન્ય ન કરતાં કાપાકાપી ઉપર આવ્યા, તેમાં પણ મીરાંસાહેબને મોટું નુકશાન ખમી હઠી જવું પડ્યું. વળી બીજે દિવસે તેઓએ આનાસાગરમાં ગૌવધ કરી તેનું લોહી છાંટ્યું. આ વાતથી હિંદુઓને એટલી તો રીસ ચડીકે તેઓ એકદમ મીરાંની છાવણીમાં ધસ્યા, અને મીરાંસાહેબ સુદ્ધાં જણ બચ્ચાંને કતલ કરી નાંખ્યા, જેમાંથી સમાચાર પહોંચાડવા પણ એકે રહ્યો નહિ.

લોહીની નદીઓ ચાલી, મુડદાંઓના ઢગલા થયા, ગીધો અને સમળાઓને ઊજાણી થઈ પડી, જોગણીઓ અને કાળિકા તૃપ્ત થયાં, પણ મહાદેવજીને રૂંઢમાળા વાસ્તે ખોપરીઓ પૂરી પડી નહિ; કારણકે જે એક લાખ એંશી હજાર પીરો કપાયા તેઓનાં માથાં તો ઉડી ઉડી મક્કામાં જઈ પડ્યાં, અહીં તો ફક્ત ધડ રહ્યાં હતાં. એ ધડો પણ ઉછળી જેના જેના હાથોથી પડેલાં હતાં તેઓ ભેળાં રાતના પથારીમાં વળગી રહેતાં, જે વિષે નિર્ણય કહાડવા સભા ભરી તેમાં એવું ઠર્યુંકે હિંદુ શૂરો થાયછે તેનું ધડ પડે નહિ, તો ઉપર ગળીનું કપડું ફેંકવાથી તુર્ત પડી જાયછે, તેમ મુસલમાન શૂરાને અગ્નિદાહ દેવાથી થાયછે, માટે એ મુજબ બધાં ધડોને પૂળા સળગાવી અગ્નિ લગાવ્યો એટલે તે સર્વે જ્યાંનાં ત્યાં રહ્યાં.

પૃથિરાજે નિશ્ચિંત થઈ મનમાં ખ્યાલ કીધો કે ઇશ્વરે તેઓને મારી જમીનના ભોગ વાસ્તેજ મોકલ્યા હતા. એટલા બધા યોદ્ધાઓનાં લોહીથી મારી જમીન ધરાઈ છે તો આવતી સાલ મનમાનતો પાક ઉતરશે. પણ એ સમજવામાં એની ભૂલ હતી; કારણકે એ લોહી કાંઈ સાધારણ યોદ્ધાઓનું નહતું, એ લોકો તો કરામતવાળા પીરો હતા. ગેબમાંથી એઓને ખેંગ ઘોડો, કટાર, અને તલવાર મળી ત્યારે સાથે એટલું પણ કહેવામાં આવ્યું હતું કે "કૂડ કરશો માં." પણ તેઓએ તો ભરતખંડના કિનારા ઉપર પગલું મૂકીનેજ એ રમત કીધી કે લડવઈઆઓનો વેશ બદલી સોદાગરો બન્યા, પૃથિરાજનું દ્રવ્ય પણ એજ વેષમાં હરણ કીધું, વળી ખેંગ ઘોડો ખોયો, અને એક્કાની લડાઈમાં ઉજબક પીર માર્યો ગયો ત્યારે જેટું કીધું. એ બધાનું ફળ એઓને તો મળ્યું, પણ તેથી કાંઈ પૃથિરાજ શાંત થઈ બેસે એમ નહોતું.

વાંચનારને યાદ હશે કે ખ્વાજા પીરે મીરાંસાહેબને દીનનું તથા કુ-

નિયાનું બેઉ મામેરાં પૂરવા વચન આપ્યું હતું; તે મુજબ હવે તેને દીનનું ભરવા વખત આવ્યો, માટે તે મક્કેથી ઉડી અજમેર આવી આનાસાગર તળાવ ઉપર દરવેશના વેશમાં ગજચર્મનું આસન કરી હાથમાં તસબી લઈ બે પગ સામસામા રાખી વચમાં અગ્નિ બાળી તે ઉપર કાષ્ટની હાંડલી ચડાવી તેમાં ચોખા રાંધવા બેઠો. આ કરામત પનિહારીઓએ દીઠી, જેઓના મ્હોથી વાત ચાલતે ચાલતે પૃથિરાજના એક સામંતને કાને ગઈ તેણે આવી કહ્યું કે "અરે સાંઈ, આંહીથી ઉઠી જા. તારા જેવી કરામતવાળો એક શખ્સ આવ્યો હતો જેની આંગળી કાપવામાં આવી હતી. તેની સખાવતમાં એક લાખ એંસી હજાર તારા જેવા દાઢીવાળા આવ્યા હતા જે બધા ખપી ગયા તો વળી તારૂં કયાં આવી ખુટ્યું કે આંહી ફસાયો." ખ્વાજાએ તો કાંઈ જવાબ આપ્યો નહીં, એટલે રામરાય ગુજર જે તે સામંતનું નામ હતું, તેણે હાંડીમાં ખોબોભરી ધૂળ નાંખી. ધૂળ નાંખતાંજ ખ્વાજાના પગ વચ્ચેની ઝાળ વધી તેણે સામંતના ઘોડાને ઘેરી લીધો, ઘોડો તથા સ્વાર બળતા બળતા નાઠા પણ ઝાળ તો તેની પાસેની પાસે. તેથી તે ગભરાઈ રસ્તામાં દુર્ગામાતાનું મંદિર આવ્યું તેમાં પેશી ગયો. દેવીના પ્રતાપથી ઝાળ મંદિરમાં તો પેશી ન શકી, પણ તેની આસપાસ વીંટાઈ ગઈ. તે ખ્વાજાના પગથી તે આખો રસ્તો અને મંદિરની આસપાસ ઝળ ઝળ બળવા લાગી, ને રામરાય તો કેદ થઈ ગયો. રાજદરબારમાં ખબર થતાં ફકીરને ઉઠાડવાનો ઠેરાવ થયો, પણ રોશનઅલ્લીને સજા આપતાં જે જોખમ ખમવું પડ્યું હતું તેનો ઘા હજી તાજો હતો માટે તે ઓલીઆ છે તો તે સામે કોઈ દેવને મૂકી તેને ઉઠાડવો એવો ઠરાવ થયો. અને ક્ષેત્રપાળનું આવાહન કીધું તો ગોરો અને કાળો બેઉ ક્ષેત્રપાળ હાજર થયા, તેમાંથી ગોરાને ખ્વાજા પાસે મોકલ્યો પણ ખ્વાજાની સિદ્ધાઈ આગળ તેનું કાંઈ ન ચાલતાં ઉલટો તેના પગ ચાંપવા બેસી ગયો. આ ખબર દરબારમાં થતાં કાળાને મોકલ્યો તે પણ ગોરાની પેઠેજ પગ દાબવા બેઠો, ત્યારે બધું રાજમંડળ ગભરાયું. કયમાસે સલાહ આપી કે તે સિદ્ધિવાળો છે તો એની સિદ્ધિમાં ચૂક થવા વગર આપણથી એને પહોંચાશે નહીં. પુરાણોમાં આપણે ઘણે ઠેકાણે વાંચ્યું છે કે સ્ત્રિઓનાં છળથી મોટા તપસ્વીઓનું તપ ભંગ થઈ ગયું છે, માટે રાજાના ધાવની દીકરી ગુજ્જરી જે અતિ સ્વરૂપા

અને ચતુર છે તેને મોકલી એનું તપ ભંગ કરવું. પૃથિરાજ કહે ગુન્જરી મારી ધાવની દીકરી તોપણ એક નાતની બ્હેન થાય છે. તેને હાથે એવું કામ કરાવવામાં લાંછન લાગે, માટે હું કદી થવા દઇશ નહીં. પણ રામગુરૂ પ્રોહિત અને ચંદ ભાટ ઇત્યાદિએ નિર્ણય ક્હાડી આપ્યો કે રજપૂતને પૃથ્વીનાં રક્ષણ વાસ્તે કોઈ જાતનું કામ કરવામાં બાધ નથી માટે ગુન્જરીને સોળ સાહેલીઓ સહિત ખ્વાજાને છળવા મોકલી. તેણે ખ્વાજા સામે ઘણાક હાવ ભાવ અને કટાક્ષ કીધાં પણ સઘળું વ્યર્થ. ઉલટું ખ્વાજાએ તેને કહ્યું "આવ બેટા, આ ફાની દુનિઆમાંથી તરી પાર ઉતરવાની આશા રાખતી હોતો મારી મુરીદ બન." ગુન્જરી એટલું સાંભળી પગે પડી ચેલી બની જઈ પગ દાબવા મંડી ગઈ. સાહેલીઓ તેને કહેવા લાગી, "અરે, તને શું કામે મુકી છે અને આ શું કરેછે?" તેઓને તેણે જવાબ આપ્યો કે "જાઓ રાંડો, ખ્વાજા તો મારો પીર અને હું એની મુરીદ છું." આ છેલ્લી તદબીર ટેવી હતી તેમાં પણ નિષ્ફળ થવાથી રાજમંડળમાં ગભરાટનો પાર રહ્યો નહીં, અને એ ફકીરની શી મતલબ છે તે જાણવા સૌ આતુર થયાં, તે ખબર પૂછવા વાસ્તે ચંદને યોગ્ય માણસ જાણી રાજાએ હુકમ કીવો અને સખ્ત ભલામણ કીધી કે તું પણ ગુન્જરીની માફક ચેલો બની જઈ ખબર કહેવા પણ ન આવ એમ ન કરતો. ચંદ તે વિષે નિશ્ચિંત રહેવા વચન આપી ખ્વાજા પાસે ગયો. એક તો જાતે ભાટ અને તેમાં પણ ચંદ એટલે કોઈ માણસને રીઝાવી કામ ક્હાડી આવવું એ કાંઈ એને વાસ્તે મુસ્કેલ નહોતું. તે જાતેજ બોલ્યોઃ—

ख्वाजा तूं दूजी खुदाई, जुग जीयो ख्वाजा सांइ,

ઇ૦ બિર્દ વખાણથી તેણે ખ્વાજાને રીઝાવ્યો. ખુશામદ ખુદાને પણ પ્યારી છે તો ખ્વાજા કોણ માત્ર. ચંદના બિર્દ વખાણ સાંભળી ખ્વાજા પાણી પાણી થઈ ગયો. તેણે ચંદને સન્માન દઈ બેસવા કહ્યું અને પૂછ્યું, બેટા ચંદ ખુશી છો?

ચંદઃ—સાંઈનાથ ખુશી તો છું પણ આપે આટલી બધી કરામત ફેલાવી રાજા તથા રૈયતને ગભરાટમાં નાંખ્યાં છે તેમાં આપની શી મતલબ છે તે જાણવા મારી ઇચ્છા છે.

ખ્વાજાઃ—બેટા તને ખબર છે કે આ જમીન પીરોના લોહીથી ધ-

રાઈ છે તો હવે એ ઉપર પીરોનો દાવો છે. પૃથિરાજે હવે આ શેહેર છોડી દેવું જોઈએ છીએ.

ચંદઃ—ગરીબ નિવાજ! ત્યારે એ રાજાને પેટે અવતાર લઈ હવે શું દુકાન માંડી, મજુરી કરી, કે ભીખ માગી પેટ ભરશે?

ખ્વાજાઃ—મારાં વચન ઉપર ચાલી અજમેર છોડી દેશે તો મેં તેને વાસ્તે દિલ્લી ટેવી છે, માટે તેણે તથા તેના નોકરોએ અંગ ઉપર હમેશ પેહેરવાનાં કપડાં તથા ઘરેણાં હોય તે સહિત નીકળી જવું. ઉપરાંત એક દમડીભરની પણ આશા રાખવી નહીં.

ચંદઃ—બંદે નિવાજ! એવડો મોટો રાજા આટલાં મોટાં લશ્કર સહિત અંગ ઉપરનાં કપડાંથી બહાર નિકળી ખરચી વગર દિલ્લીસુધી કેમ પહોંચી શકશે? વળી દિલ્લી તો એના નાનાનું ગામ છે તેના ઉપર વિના કારણે એનાથી ચડાઈ કેમ થશે?

ખ્વાજાઃ—એ સવાલોના જવાબ મેં આગળથીજ નક્કી કરી રાખ્યા છે. ખર્ચી વિષે એમ છે કે અજમેરથી બાર કોશ ચાલશે એટલે એક જગ્યાએ એક શાહુકાર બાર કરોડનું દ્રવ્ય એકઠું કરી ધર્મ માર્ગે એક દમડી પણ ખરચ્યા વગર મરણ પામ્યો છે, તે પ્રેત થઈ પોતાના દ્રવ્ય ઉપર બેઠો છે, તે સાથે લડી ખુંચી લેજો. દિલ્લી ઉપર ચડાઈ કરવા જરૂર નથી. અનંગપાળ તુંવર જે પૃથિરાજનો નાનો થાય તેને પેટે વારસ નથી એ તું જાણેછે. હાલ એનું દિલ દુનિઆમાંથી ઉઠી ગયું છે તો પૃથિરાજને દતપુત્ર કરી દિલ્લી સોંપી પોતે વનવાસ ચાલી નીકળશે.

ચંદઃ—બંદે નિવાજ! આપનું કહેવું અક્ષરે અક્ષર ખરૂં છે. પણ મારે એ વાત રાજાને જઈ કહેતાં તેને વિશ્વાસ શી રીતે આવશે?

ખ્વાજાઃ—આજથી ત્રણ રોજ પછી અનંગપાળનો સહરહુ બાબતનો કાગળ આવે તો એ સઘળું સત્ય છે; નહીં તો તમે તમારૂં ધાર્યું કરજો.

ચંદ આમીન કહી પગે પડી વળી નીકળી દરબારમાં આવી સમાચાર કહ્યા. અને પૃથિરાજને કહ્યું કે તું ખ્વાજાને જઈને પગે પડ.

પૃથિરાજ તે મુજબ આવી પગે પડ્યો, ત્યારે ખ્વાજાએ કહ્યું "આવો ઢિલ્લેશ."* ચંદ ખ્વાજાની રૂબરૂમાં તેની કહેલી વાત પૃથિરાજને સંભ-

ઢિલ્લી=દિલ્લી અને ઈશ=પતિ એટલે દિલ્લીપતિ.

બાવી, તથા બીજી આડી તેડી વાતો કરી પૃથિરાજ પગે પડી વળી આવ્યો. ઘેર આવ્યો કે તેને દિલ્હીથી પત્ર આવ્યો માટે તે તરફ સ્વારી કરી અજમેર પીગેને સોંપી દીધું. રસ્તામાં તેણે પ્રેતને મારી તેનું ગયાશ્રાદ્ધ કરી ઉદ્ધાર કરવા વચન આપી દ્રવ્ય ખૂંચી લીધું અને ત્યાંથી દિલ્હી ગયો.

પ્રકરણ ૩ જું.

શાહાબુદ્દીન ગોરીનો હિંદુસ્થાનમાં પગ.

આ વખત અફગાનિસ્થાનના ગજની શેહેરમાં શાહાબુદ્દીન ગોરી નામે બાદશાહ હતો. તેના દરબારમાં તેની એક પાસવાન ચિત્રરેખા નામે હતી જે અતીજ સ્વરૂપવાન અને ગાનકળા, નૃત્યકળા ઇ૦ માં કુશળ હતી, જેને લીધે શાહાબુદ્દીનની તેના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ હતી; પણ રાંડ માંખીની જાત કહી છે તે ખોટું નથી. શાહાબુદ્દીનનાં એટલાં લાડથી ચિત્રરેખા સંતોષ ન પામતાં તેના પિત્રાઈ ભાઈ હુસેનખાન સાથે પ્યારમાં પડી; તેની ખબર શાહાબુદ્દીનને થતાં તેણે હુસેનખાનને બોલાવી બહુ ઠપકો આપ્યો. પણ કામાંધ થએલા હુસેનખાનને તેની કંઈ અસર ન થતાં તે ચિત્રરેખાને લઇને ગજનીમાંથી નાઠો અને પૃથિરાજના આશ્રય નીચે હિંદુસ્થાનમાં આવી રહ્યો. તેની શાહાબુદ્દીનને ખબર થતાં તેણે પૃથિરાજને કહાવી મોકલ્યું કે હુસેનખાન અને ચિત્રરેખાને મારા તરફ મોકલી આપો. પણ હિંદુરાજા શરણાંગતને કેમ સોંપે? પૃથિરાજે સાફ ના પાડી એટલે શાહાબુદ્દીને ચડાઈ કરી.

આટલી વાત બની તે અગાઉ દેવગિરિના* રાજાની કન્યા શશિવૃત્તા કનોજના રાજા જયચંદને વાગ્દાનમાં અપાઈ હતી તેને પૃથિરાજ હરી આવ્યો, જેને માટે જયચંદે દેવગિરી ઉપર ચડાઈ કીધી; તેમાં પૃથિરાજે પોતાના તરફથી ચામુંડરાયને મદદમાં મોકલ્યો હતો, જેનું પરિણામ દેવગિરિની તરફમાં લાવી ચામુંડરાય યશ લઈ આવ્યો હતો તેની ખુશાલીમાં હાથીઓની શિકારધા વાસ્તે સર્વે સામંતો સાથે પૃથિરાજ રેવાતટ (રેવા-નર્મદા, તટ-કિનારો) ઉપર ગયો હતો. ત્યાંહાં લાહોરના ગવર્નર ચંદ પુંડિરે

* હાલ જેને દોલતાબાદ કહેછે તે ઘણોજ મજબુત કિલ્લો છે જે અંદરના લડવૈયાઓની રિયાશત બંધ કરવા સિવાય બીજે કોઈ રસ્તે છતાયજ નહીં એવો છે.

સંદેશો મોકલ્યો કે શાહાબુદ્દીન ગોરી દિલ્લી ઉપર ચડી આવે છે. તે સાંભળી પૃથિરાજ તેજ વખત પંજાબ સુધી સામો ગયો. સુલતાન શાહાબુદ્દીને જયચંદને કહાવી મોકલ્યું કે દિલ્લી ખાલી છે માટે ત્યાંહાં ચડાઈ કરવી. અહીં પૃથિરાજ લડાઈની ગોઠવણ કરી રાત્રના નવ વાગે સૂવા ગયો, તેટલામાં અર્ધરાત્રી વખતે ચંદ પુંડિરનો બીજો દૂત આવ્યો, તેણે ખબર કહી કે ચિનાબ નદીના પેલા કિનારાથી સાત કોશ ઉપર સુલતાન આવી ચુક્યો છે અને ચંદ પુંડિરે તેને બહાદુરીથી રોક્યો છે; પરંતુ મદદની બહુજ જરૂર છે. પૃથિરાજ એકદમ ચડી ગયો, પણ તેટલામાં સુલતાન તો લાહોરથી પાંચ કોશ સુધી આવી લાગ્યો; ત્યાં બેઉનો મુકાબલો થયો અને વ્યૂહો ગોઠવાયા. પૃથિરાજ તરફથી ચિત્તોડના બહાદુર રાજા સમરસિંહની આગેવાની તળે જેત પવાર, ચામુંડરાય, હુસેનખાન અને બીજા સરદારો ધસી ગયા. ચંદ્રવ્યૂહ ગોઠવ્યો તેમાં એક બાજુએ ચંદ પુંડિર, બીજી બાજુએ હુસેનખાન અને વચ્ચે રઘુવંશી રામે રહી યુદ્ધ શરૂ કીધું. તેમાં સવારથી છેક રાત્ર પડી ગઈ ત્યાંહાં સુધી કાપાકાપી ચાલી પણ કોઇની ફતેહ ન થતાં બેઉ સમધારણ રહ્યા; અને સવાર થયે વળી યુદ્ધ શરૂ થયું. જેમાં પૃથિરાજ તરફના ૧૩ અને શાહાબુદ્દીન તરફના ૬૪ સરદારો રણમાં પડ્યા, પણ કોઇનો જય થયો નહીં. માટે ત્રીજે દિવસ શાહાબુદ્દીન પોતે પૃથિરાજ ઉપર ધસ્યો. જેમાં પૃથિરાજના બીજા બે સરદારો પડ્યા અને સામી બાજુએ મારૂફખાન અને બીજા ઘણાક ખાનો પડ્યા, અને ચામુંડરાયે શાહાબુદ્દીનને પકડી લીધો; જેથી તે તરફની હાર થતાં લડાઈ બંધ થઈ અને પૃથિરાજ શાહાબુદ્દીનને કેદ કરી દિલ્લી તરફ લઈ ગયો.

પૃથિરાજના કુલ ૧૫ સરદારો પડ્યા તેમાં હુસેનખાન પણ પડ્યો માટે તેના મુડદા સાથે ચિત્રરેખા જીવતી દટાઈ મુઈ પણ દુશ્મનના હાથમાં ગઈ નહીં.

અહિં દિલ્લીમાં શાહાબુદ્દીન ગોરી એક માસ અને ત્રણ દિવસ સુધી કેદ રહ્યો અને વિષ્ટી થઈ તેમાં નવ હજાર અમૂલ્ય અને સાતસો એરાકી જાતના ઘોડા, આઠ હાથી, વીશ ઊંચી ઢાલો, અને હીરા, ઝવેર, તથા મોતીઓનો દંડ લઈ તેને છુટો કરી ગજની પહોંચતો કીધો.

શાહાબુદ્દીનની બીજી ચડાઈ અનંગપાળની મદદમાં હતી. આપણે

આગળ જોઈ ગયા કે અનંગપાળ બદ્રિકાશ્રમમાં તપ કરવા ગયો હતો અને દિલ્લી પૃથિરાજને આપી હતી; પણ રાજા હમેશાં મતલબી અને કાનના કાચા હોયછે માટે પોતાની મતલબ પાર પડતાં પૃથિરાજે અનંગપાળના આશ્રિતોને વિસારી મૂક્યા અને તેના માણસો તેમનું અપમાન કરતા હતા તેને કંઈ કહેતો નહીં. તેથી બહુ બૂમ થઈ તે એટલી હદ સૂધી કે બદ્રિકાશ્રમ સુધી લોકો પહોંચ્યા અને તેમના જૂના ધણી પાસે પોકાર કીધો કે જીવતે ધણીએ રંડાપો ભોગવીએ છીએ, ઇ૦ વાતો સાંભળી અનંગપાળને પૃથિરાજ સામે એટલો તો ક્રોધ ચડ્યો કે તેણે પોતાના મંત્રી સુમંત સાથે પૃથિરાજને કહાવી મોકલ્યું કે યાતો તેણે રાજ્ય છોડી દેવું અને નહિં તો મને આવી બદ્રિકાશ્રમમાં મળવું. તેના જવાબમાં પૃથિરાજે કહ્યું કે અનંગપાળની તો "સાઠી બુદ્ધિ નાઠી" છે તેથી તે રાજ્ય ચલાવવાને યોગ્ય નથી, માટે એમાંનું એકે વચન પાળી શકાય તેવું નથી. સુમંત પ્રધાને અનંગપાળને જઇને તે સમાચાર કહ્યા, અને હવે રાજ્યની તૃષ્ણા છોડી દેવા સલાહ આપી, પણ અનંગપાળને ગળે તે ઉતરી નહિં માટે તેણે દિલ્લી ઉપર ચડાઈ કરી. અહિં પૃથિરાજે કયમાષ પ્રધાનની સલાહ પૂછી તો તેણે કિલ્લામાં રહી હલ્લો અટકાવવાની સલાહ આપી. અનંગપાળે ચાર દિવસ સૂધી ઘેરો ઘાલ્યો પણ કંઈ વળ્યું નહિં; એટલે અર્ધું લશ્કર સાથે લઈ અર્ધું અજમેર ઉપર મોકલી પોતે બદ્રીમાં ગયો. ત્યાંથી માધવ નામના સરદારને ગજની તરફ મોકલી સુલતાન શાહાબુદીનની મદદ માગી. શાહાબુદીન તો તૈયારજ હતો તે તરત માધવ સાથે આવ્યો. અહિં પૃથિરાજે અનંગપાળને કેટલુંક દ્રવ્ય આપવા કબુલ કીધું કે ગાદીનો દાવો અને શાહની દોસ્તી છોડી દીઓ. પણ અનંગપાળે ગુસ્સાથી તેનો અનાદર કરી દૂતને વાળી મૂક્યો, અને શાહને જલદીથી ચડાઈ કરવા પેગામ મોકલ્યો અને જે ઉપરથી શાહ કેટલાક ખાનો, દોઢ લાખ પાયદળ અને બે હજાર હાથીથી ચડ્યો, અને વીશ હજાર લશ્કરથી તતારખાનને બદ્રી તરફ મોકલી અનંગપાળને કહાવ્યું કે તમારા લશ્કર સહિત સોનપુર મુકામે ભેળા થાઓ. તે પ્રમાણે અનંગપાળ બે હજાર સિપાઇઓ અને ત્રણસો વેરાગી*

* વૈષ્ણવ પંથના વેરાગીઓ અને શૈવ પથના અતીતોની મોટી મોટી જમાતો હથિયારબંધ રહે છે, તેઓની મોટી લડાઇઓ ઘણી વખત હરદ્વારના મેળામાં પ્રથમ સ્નાન કરવા માટે થાય છે. કનોજનાં મોટાં યુદ્ધમાં જયચંદની પક્ષમાં શંખધરોની જમાત હતી તે એજ જાતની હતી.

સહિત સોનપુરે મુકામે ભેળો થયો. ત્યાં સલાહ કરી સુલતાને પૃથિરાજને કહાવી મોકલ્યું કે અનંગપાળને રાજ્ય પાછું સોંપો. પણ પૃથિરાજ તેનો અનાદર કરી દિલ્લીથી ચાર કોસ સુધી સામો આવી લડવા તૈયાર થઈ ઉભો. સુલતાને, પણ પોતાના સરદારોને તૈયાર રહેવા ચેતવણી આપી અને બન્નેએ સામસામા વ્યૂહો ગોઠવ્યા. પૃથિરાજે પોતાના લશ્કરમાં હુકમ ફેરવ્યો કે કોઇએ અનંગપાળ સામે તીર ફેંકવું નહિ પણ તેને જીવતો પકડવો. તે પ્રમાણે કયમાષ અનંગપાળ સામે ધસ્યો. તેને તતારખાને અટકાવ્યો પણ કંઈ ન વળતાં કયમાષે અનંગપાળના હાથીને કતલ કરી તેને જીવતો પકડી લીધો અને બીજા ધીસારામાં ચામુંડરાયે સુલતાનને પણ જીવતો પકડ્યો. આ લડાઈમાં સુલતાન તરફનાં સાત હજાર અને પૃથિરાજનાં પાંચસો માણસો પડ્યાં, અને પૃથિરાજ રણસંગ્રામ જોવા નીકળ્યો, તેમાં મુસલમાનોને દાટવાનો અને હિંદુઓને બાળવાનો હુકમ આપી શેહેરમાં વળી આવી મોટી કચેરી કીધી અને ત્યાંહાં અનંગપાળને બોલાવ્યો. અનંગપાળ આવતાં પૃથિરાજ તેને પગે પડ્યો અને ઊંચે આસને બેસારી પૂછ્યું કે આ અયોગ્ય કૃત્ય કરવા તમને કેમ મતિ આવી અને મ્લેચ્છ સાથેની મિત્રાઇમાં શું ફળ કાઢ્યું ? ઈ૦ બધા સામંતોએ ઘણાક પ્રશ્નો કીધા પણ અનંગપાળ નીચું માથું ધરી રહી એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહિં.

સુલતાનને વાસ્તે પણ ઠેરાવ થયો કે વીશ હાથી, સો ઊંચા ઘોડા અને બે લાખ દ્રવ્ય આપી છોડવો. સુલતાને તે કબુલ કીધું અને પૃથિરાજે તે દંડમાંથી અર્ધ ચામુંડરાયને આપી બાકીનું અર્ધ બીજા સામંતોને વહેંચી આપ્યું અને સુલતાનને ગજની પહોંચાડ્યો.

હવે અનંગપાળ અને તેના અંગના માણસો સાથે પૃથિરાજે એક વર્ષ સૂધી ખૂબ સલાહશાંતિ અને હાસ્યવિનોદમાં દિવસ કહાડ્યા અને અનંગપાળનું બહુજ સન્માન કીધું. પણ એક વર્ષ અને એક મહિનો ઉઃપર થયા કેડે "હવે શું કરવું" એવિષે પોતાના પ્રધાનની સલાહ પૂછી તો તેણે પાછું બદ્રિકાશ્રમમાં જઈ તપ કરવા સલાહ આપી. અનંગપાળની સ્ત્રી પણ તે સલાહને મળતી થઈ અને વ્યાસજીને પૂછ્યું, તો તેમણે પણ તેજ કહ્યું માટે અનંગપાળે પૃથિરાજ પાસે પાછું બદ્રીતરફ જવા રજા માગી, પણ પૃથિરાજ કહે ત્યાં ન જતાં દિલ્લીમાંજ રહિને તમારે જે ધર્મ

ધ્યાન કરવું હોય તે કરો. પણ અનંગપાળનો અતીજ આગ્રહ જોઈ રજા આપી; અને દશ લાખ દ્રવ્ય, સો નોકર અને અગ્યાર બ્રાહ્મણ પોતા તરફથી સાથે આપી બહુજ માન અકરામ સહિત વિદાય કીધો. પાછળથી તેમના માણસો સાથે પણ ઘણીજ પ્રીતિ રાખી રાજ્યમાં સર્વત્રશાંતિ સ્થાપી.

આ પછી શાહાબુદ્દીન સાથેની ત્રીજી લડાઇનું વર્ણન ઘઘરની લડાઇના પ્રસ્તાવમાં, ચોથી પીંપાયુદ્ધના પ્રસ્તાવમાં અને પાંચમી જૈતરાવ યુદ્ધના સમયામાં વર્ણવેલી છે અને બીજી બે પ્રસંગોપાત આ ગ્રંથમાં આવી છે એમ કુલ સાત લડાઇઓનું વર્ણન છે. તે દરમિયાન કર્નાટીપાત્રનો અને ઇંદ્રાવતી રાણી પરણવા માટે કરેહાના યુદ્ધનો તથા ઇંદ્રાવતી બ્યાહના સમયા આવેછે, જે બધાનું વર્ણન લખતાં ગ્રંથની લંબાઈ વધી જાય માટે હાલ ટુંકામાં પતાવ્યું છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

ગુજરાતના ભોળા ભીમદેવસાથે યુદ્ધ.

આ સમયે ગુજરાતમાં અણહિલપુરનો શૃંગાર રાજા ભોળોભીમ હતો. તેની પાસે અજીત ચતુરંગી સેના હતી, તથા ઘણાક દુર્ગપતિઓ એની સેવામાં હાજર હતા. અમરકોશનો કર્તા અમરસિંહ સેવડો જેણે અમાવાસ્યાને રોજ ચંદ્ર ઉગાડયો હતો તે એની સેવામાં હતો. તે પોતાના મંત્રવડે કરીને સ્ત્રીપુરૂષ અને દેવને વશ કરતો હતો. એજ વખતમાં આબુ ઉપર જેતસી પરમાર રાજ્ય કરતો હતો, તેને એક સલખ નામે કુંવર, અને ઇચ્છનકુમારી નામે કન્યા હતી. આ કન્યા અતીજ સ્વરૂપા હતી, જેથી તેના કીર્ત્તિ દેશોદેશમાં પ્રસરી હતી. ભીમદેવ એની કીર્ત્તિ સાંભળી મોહિત થયો અને અમરસિંહને મોકલી જેતસીને કહાવ્યું કે "તારી પુત્રી મને પરણાવ, નહીં તો આબુની ધરતી છોડી દે." જેતસીને આ બોલો વજ્ર જેવા લાગ્યા અને અમરસિંહને સાફ ના પાડી, તથા પૃથિરાજને પોતાની મદદે બોલાવ્યો, અને તેને લખ્યું કે સિંહનો ભક્ષ શીયાળ લઈ જવા ધારે છે, એમ થવું ન જોઇએ. આ ઉપરથી પૃથિરાજ જેતસીની મદદમાં ગયો અને ભીમ ચડી આવ્યો, જેથી મોટી કાપાકાપી

થઈ; જેમાં ભીમને હઠી જવું પડ્યું અને પૃથિરાજ ઈચ્છિનકુમારીને પરણીને ઘેર આવ્યો. ચહુઆણ અને ચાલુક્યને પરસ્પર અટક્યાથી નબળા પડી ગયા જોઈ શાહાબુદ્દીને પૃથિરાજ ઉપર હલ્લો કર્યો; તેને પણ પરાજય પામી નાસી જવું પડ્યું.

ભીમદેવના કાકા સારંગદેવના સાત છોકરા (પ્રતાપસિંહ, અરિસિંહ, ગોકુળદાસ, ગોવિંદ, હરિસિંહ, શ્યામ, અને ભગવાન.) ભીમદેવથી બારવટું કરી પૃથિરાજને આશ્રયે આવી રહ્યા હતા. એક વખત પૃથિરાજની સભામાં ભારથની કથા વંચાતી હતી ત્યારે પ્રતાપસિંહે મૂછ ઉપર હાથ નાંખ્યો તે જોઇ કન્હને[1] કોપ ચડ્યો અને તેણે તલવારથી પ્રતાપસિંહનું માથું ઉડાડી નાંખ્યું. આ બનાવ જોઇ બીજા છ ભાઇઓ ઉઠ્યા તેઓને પણ કન્હે મોટા ભાઈ સાથે પહોંચાડી દીધા. પૃથિરાજને આ વાતથી કન્હ ઉપર કોપ ચડ્યો. તેને લાગ્યું કે પરોણાને ઘેર તેડાવી મરાવી નાંખ્યા, એવી આપણી જગતમાં અપકીર્તિ થશે માટે તેણે કન્હને સજા કરી કે તેણે હમેશાં આંખ આડી પટ્ટી બાંધી રાખવી જે યુદ્ધના વખત વિના ક્યારે પણ છોડવી નહીં.

પૃથિરાજ અને ભીમ વચ્ચે ઇચ્છનકુમારી વાસ્તેજ વેર બંધું થયું હતું એમ ન હતું. પૃથિરાજના પિતા સોમેશ સાથે પણ ભીમને લડાઇઓ થઇ હતી જેમાં સોમેશ ભીમને હાથે મરણ ગયો હતો. આ વિષે ફારબસ સાહેબે રાસમાળામાં અચ્છી રીતે વર્ણન કીધું છે, તથા પૃથિરાજે પોતાનું વેર કેવી રીતે વાળ્યું તે વિષે પણ તેઓ સાહેબે ચંદના બખાણનો આશ્રય લઇ ઘણું સરસ વર્ણન લખ્યું છે જેમાંનું થોડુંક હું અહીં ટાંકવા દુરસ્ત ધારૂં છું:—

પૃથિરાજનાં હૃદયમાં ભીમ નિરંતર સાલવા લાગ્યો. શત્રુનાં મરણ વિના તેનો અગ્નિસરખો કોપ શાંત પડ્યો નહીં. તે પોતાના સામંતોની વચ્ચે વારંવાર કહ્યા કરતો કે "ભીમે સોમેશ્વરને માર્યો! હરિ! હરિ!" પરમારે તેને બહુ સમજાવીને કહ્યું કે, "તમે તમારા પિતાને વાસ્તે શોક કરશો નહીં. જેનું શરીર તરવારની ધારથી કપાય છે, તેની કીર્તિ પ્રસરીને સુરલોકમાં જાય છે.—ક્ષત્રિયનો એજ ખરો ધર્મ છે." સિધ પરમાર બોલ્યો:

[1] કન્હ ચહુવાણ પૃથિરાજનો કાકો થાય.

"મારૂં કહ્યું સાંભળો તો ગુજરાત ઉજડ કરો કે જેથી સોમેશ સ્વર્ગમાં રહ્યા રહ્યા રાજી થશે. સુલતાન સરખા તમારા નામથી ધ્રુજી જાય છે તો ચાલુક્યના શા ભાર છે ?" પૃથિરાજ બોલ્યો "સ્નાન કરીને મેં દીવા કર્યા છે. મેં સોગન ખાધા છે કે મારે મારા પિતાનું વૈર લેવું. હું ભીમને કેદ કરીશ ત્યારે એની પાસે હું સોમેશ માગીશ. હું યોગિની, વીર અને વૈતાલને આનંદ પમાડીશ." એમ કહી પૃથિરાજ સૂતો. સૂર્યોદય થતાં યોદ્ધાઓ એકઠા થયા, કન્હ ચોહાણ દરબારમાં આવ્યો એટલે સભા હાથ જોડી ઉભી થઇ, કેમકે તેને "નરવ્યાઘ્ર" નું પદ મળ્યું હતું. તે રાત્રદિવસ આંખે પટ્ટી બાંધતો તે જાણે સાંકળેલા વજ્રશરીરના સિંહ જેવો હતો. પછી જામ યાદવ આવ્યો, બળિભદ્ર આવ્યો, કુરંભદેવ, ચંદ પુંડિર, ભીમ પાંડવના જેવો બલવાન આતતાય ચહુવાણ આવ્યો, લડાઇની વખતે અગ્નિ સરખો લંગરીરાય આવ્યો, પરમુલકનો વિજય કરનાર ગોવંદરાય ગેહેલોત આવ્યો, અને કૃપાળુ દુર્ગાદેવી જેને પ્રસન્ન છે એવો વરદાઇ ચંદ પણ આવ્યો. તે સર્વેને પૃથિરાજ કહેવા લાગ્યો કે "મારા પિતાનું વૈર લેવું છે માટે ચાલો આપણે સેના તૈયાર કરો. ગુજરાતના રાજા સાથે યુદ્ધ મચાવીએ અને ચાલુક્યનું મૂળ કાઢી નાંખીયે. સોમેશ્વરને જીતીને ભીમે પોતાના દહાડા પૂરા ભર્યા છે, સ્ત્રીના ગર્ભમાંથી શોધી શોધીને પણ મારે ચાલુક્ય વંશનો નાશ કરવો છે. ગમે તેવા ધાડા અરણ્યમાં તે ભરાઇ પેઠો હોય તે પણ તોડી પાડવું. જો હું એમ ન કરૂં તો બ્રાહ્મણોએ મારૂં નામ પૃથિરાજ ખોટું પાડ્યું છે એમ જાણવું." પૃથિરાજનું કહ્યું સર્વે સામંતોએ માન્ય કર્યું, અને મૂહુર્ત જોઇને નીકળીએ તો આપણા કામનો જય થાય એમ કહીને જોશી મહારાજને તેડવા મોકલ્યું. મહારાજ આવ્યા અને મૂહૂર્ત જોઇને બોલ્યા કે "જો આ ચોઘડીઆમાં નીકળો તો નિઃસંશય જય થાય. હું સોગન ખાઇને કહું છું કે આવો સારો યોગ છતાં કાર્ય પૂર્ણ નહીં થાય તો જ્યોતિષશાસ્ત્ર શિખવવાનું કામ મારે હવે પછી કદી કરવું નહીં." જગજ્જ્યોતિનું આવું બોલવું સાંભળી પૃથિરાજ બહુ રાજી થયો.

પૃથિરાજે પોતાની સેના એકઠી કરી અને નિશ્ચય કરેલ ચોઘડીએ નોબત વગડાવી. તે નગર બહાર સેના લઇ ચાલ્યો અને જ્યાં વિશાળ ઝાડ અને બળવાન જગ્યા હતી ત્યાં મુકામ કરયો. લડાઇનાં ગીત ગવાવા લાગ્યાં.

પાંચ પ્રકારના વાજિત્રના નાદ થવા લાગ્યા. એ રીતે સેના લઇ પૃથિરાજ ગુજરાતનો નાશ કરવા ચડ્યો. ભીમને કાને એ વાત ગઇ કે પૃથિરાજ ચોસઠ હજાર યોદ્ધા લઇને ચડ્યો છે, અને સમુદ્રના મોજાની પેઠે એની સેના ધસતી આવે છે. તેથી તે ઘણો ક્રોધાયમાન થયો, તેનું અંગ શૂરથી કંપવા લાગ્યું, તેની આંખો લાલચોળ થઇ ગઇ, અને તેણે રાજ પ્રધાનોને બોલાવીને લડાઇને માટે તૈયાર થવાની આજ્ઞા આપી. પરગણે પરગણે આજ્ઞા પહોંચી. ઘણા રાજાઓ ચડી આવ્યા; બે હજાર માણસ તીખા ઘોડા ઉપર ચડી ધનુષ્ય બાણાદિ હથીઆર સજીને આવ્યા; કચ્છમાંથી ત્રણ હજાર અસ્વાર, સોરઠમાંથી પંદરસો, કદી નીશાન ન ચુકે એવા કાકરજથી કોળીઓ, યુદ્ધના ઉત્સુક અને કદી લડાઇમાં પીઠ ન દે એવા ઝાલાવાડથી ઝાલા, કાવાનો નાયક મુચકંદ, કાઠીયાવાડનો કાઠી રાજા અને પરગણામાંથી નાની મોટી અગણિત સેના એકઠી થઇ. સામ્ભરના હેરકે પૃથિરાજને કહ્યું કે સમુદ્રની પેઠે ગર્જના કરતી ચાલુક્યની સેના તૈયાર થઇ છે; એક લાખ લડવૈયા અને એક હજાર હાથી છે તે હું મારી નજરે જોઇને આવ્યો. તે સાંભળી પૃથિરાજ બોલ્યો કે "ભીમ મારા સામો આવે છે, તો હું તેને ચીરી નાંખી તેનાં આંતરડામાંથી મારા પિતાને કહાડી લઇશ. જો એમ કરૂં તોજ મારૂં નામ પૃથિરાજ ખરૂં."

સાંજ પડવા આવી. જ્યાં તેઓ ઉભા હતા ત્યાંજ તંબુ ખડા કરાવ્યા. સર્વે જમ્યા અને પાસે પાસે સૂતા. કયમાસ તરવાર બાંધી રાજા પાસે સૂતો; આબુના સરદાર જેત અને સલખ, ચંદ પુંડિર, ચામુંડરાય, હાહુલીરાય, હમીર, સારંગ, કુરંભ, તુંવર પહાડ, આજાનબાહુ લોહાણો, લંગરીરાય ઇ૦ સર્વે હાજર હતા. રાત્રનો દૂરથી એક જાનવરનો અવાજ સંભળાયો, જે સાંભળી ચંદ બોલ્યો: "સોમેશ્વરનું મરણ થવા અગાઉ જેવાં શકુનો થતાં હતાં તેવાંજ ભીમસંબંધી થાય છે માટે જો રાજા આ શકુનનો લાભ લઇ યુદ્ધ મચાવે તો યમદૂત પણ એના સામો થઇ શકે નહીં." આ પ્રમાણે વાતો કરતાં સૂર્યોદય થયો. યોદ્ધાઓએ નારાયણને નમસ્કાર કર્યા, અને જેમ કમળ પ્રફુલ્લિત થાય છે તેમ સૂર્યને જોઇને તેઓનાં મન પ્રફુલ્લિત થયાં. આ વેળાએ એક બીજાં અને તરત ત્રીજાં શકુન થયાં તે ઉપરથી સામંતો કહેવા લાગ્યા કે આજે નક્કી એક પ્રહરની માંહે ભયંકર યુદ્ધ થશે. પૃથિરાજ કહે:-

"શકુન જોવાની અગત્ય નથી, શૂરવીરને લડાઇનો દિવસ એ ઉત્સવનો દિવસ છે. માણસ જીવતું હોય કે મુવેલું પણ તેનો આત્મા આપણા જોવામાં આવતો નથી. કીર્તિ પણ આવે છે ને જાય છે એવી દૈવની કૃતિ છે. જે હારશે તે દુર્યોધનનું પદ પામશે અને જીતશે તે પાંડવનું પામશે માટે શકુનનો વિચાર કરશો માં, આપણે સોયના એક અગ્ર જેટલી પણ જગ્યા છોડવાના નથી. શકુનનો કાંઇ પાર નથી, તેઓ થાય છે ને જાય છે, માટે આપણે તો આગળ ધસો." રાજાની આજ્ઞા ઉપરથી સામંતોએ યુદ્ધના પોકાર ઉઠાવી મૂક્યા. તેમાં ભેરી, નોબતો, રણશિંગાના યુદ્ધમય અવાજો, વાદિત્ર અને બીજા નાદો થવા લાગ્યા. ઘંટ અને હાથીની ડોકની સાંકળોનો ખખણાટ થવા લાગ્યો ઘોડા ઓંખારવા લાગ્યા, અને સર્વે સેના ઉપડી. મુકામે મુકામ તેઓ પાટણ દેશનો નાશ કરતા પૃથ્વી ઉપર ખરતા તારા પડે તેમ શત્રુ ઉપર ટૂટી પડવા ચાલ્યા, તેઓના ભારથી શેષનાગ પણ અકળાઇ ગયો. પૃથિરાજને ચમર થતું હતું; રાજછત્ર તેના કાકા કન્હને માથે ધરાયું હતું. કન્હને બ્યૂહરચક ઠેરાવીને સેનાને અગ્રભાગે રાખ્યો; તેની પાછળ પૃથિરાજ પોતે, તે પાછળ નિડુરરાય અને તે પાછળ પરમાર રહ્યો. જેમ જોશી જન્મોતરી ઉખેળતો થાય છે તેમ તેઓ મુકામે મુકામ આગળ ચાલતા ગયા, તેમ જીવતરનો ભાવ પછવાડે મૂકતા ગયા, એવો શૂરવીર ચહુવાણ જેના હાથ દેવના હાથ જેવા તથા જે શત્રુનો ત્રાસ તે આગળ ચાલ્યો.

ભીમદેવના દેશમાં ભય વ્યાપી ગયું, અને જંગલ તથા નાના ગામડામાંથી શિકારના પક્ષીઓ ટોળે મળીને ઉડી જાય તેમ લોકો નાસી જવા લાગ્યા. ગર્દ ઉડવાથી માર્ગ છવાઈ ગયો. નદીના પૂરની પેઠે સેના આગળ ચાલી. ઘોડા ધીમે ધીમે ચાલતા સારસ જેવા અને દોડતા હરણ જેવા દેખાવા લાગ્યા. ભાલાં તરવારો અને બરછીઓ સૂર્યથી ઝગઝગવા લાગી. વેર વાળવાનો પ્રસંગ મળવાથી પૃથિરાજે ચંદ બારોટને ભીમની પાસે મોકલ્યો. ચંદ પોતાની સાથે જાળ, નીસરણી, કોદાળી, દીવો, અંકુશ અને ત્રિશૂળ લઇને ગુજરાતની રાજધાનીમાં જઈ પહોંચ્યો અને ભોળા ભીમને જઈ કહ્યું કે "સામ્ભર રાજા આવી પહોંચ્યો છે." ત્યારે ભામ બોલ્યો "ઓ ભાટ, આ વસ્તુઓ શા વાસ્તે તું લાવ્યો છે તે ઝટપટ કહી દે." ચંદે ઉત્તર આપ્યો કે "પૃથિરાજ કહેછે કે જો તમે પાણીમાં પેશશો તો આ

જાળ વતે તમને ઝાલીશું, આકાશમાં જશો તો આ નીસરણીથી, પાતાળમાં જશો તો કોદાળીથી, અંધારામાં પેશી જશો તો આ દીવાથી શોધી કહાડી આ અંકુશવડે તમને પકડી ત્રિશૂળ વતે પૂરા કરશું.'' આવું સાંભળી ભીમ બોલ્યો કે "હું ભીમ જે બીવરાવે તેના ભૂકા કહાડી નાંખું અને યુદ્ધમાં જેનાથી સર્વ માણસ ડરી જાય એવો ભયંકર છું, માટે ચડ્યું ચડ્યું બોલ નહીં અને આગળ શું નિપજ્યું હતું તે દિવસ સંભાર."

ચંદ બોલ્યોઃ "ઉંદર કદાપિ કોઈવાર બિલાડી ઉપર જીત મેળવે ગીધ પક્ષી કદાપિ પવિત્ર હંસના માથાં ઉપર થનથનાટ કરે, હરણ કદાપિ લડાઈમાં સિંહની બરાબરી કરે, સાપની સાથે લડતાં દેડકું કદાપિ જય પામે એ સર્વે વાતો કદાપિ દૈવની યોજનાથી બને પણ એવું સદાય નિપજે છે એમ ધારવું નહીં. પર્વત ઉપર છવાઈ ગએલા અરણ્યને બાળીને ભસ્મ કરનાર અગ્નિની સાથે દીવાનો મુકાબલો થઈ શકે?" ભીમ બોલ્યોઃ "ભાટના છોકરા શબ્દોવડે લડે, દૈત્ય ગાળોવતે લડે, અથવા ભાઇઓ વારસાનો ભાગ વહેંચતાં મુક્કીયોથી લડે પણ સોમેશ્વરવાળો આ કજીઓ તો મરણ સાથે લડવાનો છે. જા તારા સામ્ભર રાજાને કહે કે તારો બીવરાવ્યો બી જાઉં એવો હું નથી."

આવો ઉત્તર સાંભળી ચંદ બારોટ જરા ગભરાઇને ઉઠી ઉભો થયો અને રોષથી તેની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ. તે ઝટપટ પૃથિરાજ પાસે આવ્યો અને તેને પાણી ચઢાવવાના વિચારથી જે જે બન્યું હતું તે યથાસ્થિત કહી દીધું, અને તે બોલ્યો કે "ભોળા ભીમ કહેછે કે સૂતેલા સાપ ઉપર દેડકું કૂદીને જાગતાં તેની જેવી વલે થાય તેમ તમે કરોછો. ગુજરાતનો ધણી તો ચતુરંગી સેના લઇને ચડે છે. મેં કહ્યું તે ઉપર તેણે કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહીં. મેં તેને દીવો, જાળ, કોદાળી, સહુ બતાવ્યું. તેણે પૂછ્યું કે આનો ભેદ શો છે? કુશળ પ્રધાન કયમાષને તારી સાથે કેમ લાવ્યો નહીં? ચામુંડરાય કે કન્હને મોકલવા જોઇતા હતા, સામ્ભર ધણી પોતે પગે પાળા ચાલી શા માટે આવ્યો નહીં? વળી તે બોલ્યો કે "મેં ઘણીવાર લડાઇઓ મારીને ગુજરાતને માટે જય મેળવ્યો છે; તેં જેવા રાજા જીત્યા છે તેવો મને ગણીશ નહીં, સામ્ભરના રાજા જેવા તો મેં હજારો કતલ કરી નાખ્યા છે."

પૃથિરાજે નિડુરરાયને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તેનો હાથ ઝાલીને કહ્યું કે "આ સર્વે યોદ્ધાઓમાં તમે મુખ્ય છો, તમે અસલ જાતના "છો અને તમારા પૂર્વજો જેવા શૂરવીર હતા તેવા તમે છો, તમારી સાથે "દેવ અથવા દેવદૂત લડે તો તેને પણ તમે વશ કરી લ્યો એવા છો; પાંડુ "પુત્રોના જેટલું તમે યુદ્ધમાં બળ બતાવો છો; આ જગત ઉપર તમે પ્રીતિ "રાખશો નહીં; પણ સ્વર્ગનો માત્ર વિચાર રાખી તમારા સામંતો સાથે એક "ચિત્ત થઈને લડજો." નિડુરરાયે ઉતર આપ્યો. આપણા સામંતો શત્રુને "ઘાસની પેઠે કાપી નાંખે એવા છે. ઓ પૃથિરાજ, તમારા બળ વડેજ "તમારા યોદ્ધાઓ બળિયા છે. કન્હ બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવ-"સ્થામાં પણ યુદ્ધનેવિષે આનંદ પામતો આવ્યો છે. જે સેનાની સામે તે "લડે છે તેના ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે. તે મહાપદધારી જેને જગત્ નરવ્યાઘ્ર "કહે છે એવો ભીષ્મનો તે અવતાર છે." પૃથિરાજે નિડુરરાયનું આવું બોલવું સાંભળી પોતાની કોટમાં મોતીની માળા હતી તે નિડુરરાયને તુષ્ટિદાનમાં આપી તે તેની ડોકમાં સૂર્યની પછવાડે ગંગા વીંટાયલી હોય એવી દેખાવા લાગી. પછી મહા શૂરવીર નિડુરરાય રાઠોડે નોબત વગડાવી. નોબતના નાદથી વીર પુરૂષો જેમ એકઠા થયા તેમ સેના પણ એકઠી થઈ. જેમ તારામાં ધ્રુવ શોભે છે તેમ તે વીર પુરૂષોમાં શોભી રહ્યો; કન્હને પૃથિરાજે પોતાનો પાટ ઘોડો આપી તેના ઉપર તેને આગ્રહથી બેસાર્યો; કન્હ બોલ્યો "ઓ રણપતિ! હજી સુધી મેં સોમેશ્વરના શત્રુને માર્યો નથી તેમજ મારા શરીરમાંથી હંસને રમી જવાનો રસ્તો કરી આપ્યો નથી તેથી મને ધિક્કાર છે." પૃથિરાજે ઉત્તર આપ્યો "કોઈ એક વેળાએ સુગ્રીવ પોતાના બળથી પોતાની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરી શક્યો ન હતો; કોઈ એક વેળા દુર્યોધન પણ કરણનું રક્ષણ કરી શક્યો ન હતો; કોઈ એક વેળાએ શ્રીરામે વનમાં સીતા ખોઈ; કોઈ એક વેળા પાંડવ સરખા પણ દ્રૌપદીનાં ચીર રખાવી શક્યા નહીં; ઓ કન્હ કાકા એવા બનાવ માટે દુઃખી થશો નહીં, હું તમને મારા ઇષ્ટદેવ સરખા ગણુંછું, જેમ મોરની આંખો જોઈને શાપ ત્રાસથી નાસી જાય છે તેમ તમારી આંખનો ક્રોધગની જોઈને શત્રુ નાસી જશે." પૃથિરાજ આ પ્રમાણે નિડુરરાય અને કન્હને માન આપતો હતો, તેટલામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે ભીમ ભારે સેના લઈ પાસે આવી પ-

હોંચ્યો છે. જેમ છંછેડેલો સર્પ કોપાયમાન થાય અથવા સિંહને ખીજવીને તેને ઊંઘમાંથી જગાડવામાં આવે, અથવા ઉનાળામાં એક અગ્નિની ચિનગારીથી આખું વન સળગી ઉઠે તેમ ભીમ કોપથી પ્રજ્વલિત થયો. તેણે જે સાંભળ્યું હતું તે પોતાના યોદ્ધાઓને એકઠા કરીને કહી સંભળાવ્યું. તે સાંભળીને સર્વે જગત્ ત્યાગ કરેલા યોગીઓના જેવા દેખાવા લાગ્યા. બન્ને સેના એક બીજાની સન્મુખ આવી ગઈ. જંજીરા છુટવા માંડ્યા, અગ્નિબાણ આકાશમાં ઉડી રહ્યાં, બન્ને બાજુએથી અસ્વારોની અડમઅડા થઇ રહી અને સામસામે તરવારો ચાલી. ભીમે પોતાની સેનાની એવી બ્યૂહરચના કરી હતી કે તે ભેદીને શત્રુથી અંદર જઇ શકાય નહીં, તેમ ચોહાણની હાર પણ તૂટે એવી ન હતી. કેટલાકના સાંગોથી ભેચા નીકળી ગયા; કેટલાકનાં તરવારોથી ડગળાં નીકળી ગયાં; મારો મારોનો અવાજ ચાલી રહ્યો. કેટલાક મલ્લનાં પેઠે બાથમબાથા આવી પડ્યા; કેટલાકનાં શરીરમાં થઇને બાણ આરપાર નીકળી ગયાં. શિવ અને કાળી આનંદ પામ્યાં. કાળીને લોહી પુષ્કળ મળ્યું અને શિવે રૂંઢમાળામાં માથાં પરોવવા માંડ્યા. ઉચ્છિષ્ટ માંસને બદલે ગીધ પક્ષીઓ મનુષ્યમાંસ તોડી ખાવા લાગ્યાં. જેમ મોટા નગરના ધોરી રસ્તા ખીચોખીચ ભરાઇ જાયછે તેમ સ્વર્ગનો રસ્તો ત્યાં જનારાઓથી ભરાઇ ગયો. યોદ્ધાઓ લૂંટ કરી દેવું આપી ત્રરણમુક્ત થયા; અભ્રમાંથી જેમ વીજળી ઝબૂકે તેમ કન્હની તરવાર ઝબકી રહી. એક બાજુએ કન્હ અને બીજી બાજુએ સારંગ મકવાણો બન્ને જણ ખરા શૂરવીર સિંહની પેઠે લડ્યા, તેમાં હાથીની પેઠે ગાજી રહેલા શૂરવીરોની વચમાં મકવાણ રાજા પડ્યો. પૃથિરાજના સુભટોએ કિકિયારી કરી તેથી શત્રુ ત્રાસી ગયા. યોગીઓ તપસ્યા કરીને થાકી જાય છે ત્યારે તેઓને જે સ્થાન મળે છે તે સ્થાન એક ક્ષણવારમાં સુભટોને મળ્યું. જેમ પડછાયાની દરકાર રાખવામાં આવતી નથી તેમ માલમત્તાને તુચ્છ ગણીને તેઓ લડાઇમાં તૂટી પડ્યા. તેઓ મુક્તીજ ઇચ્છતા હતા. જીવતરને માત્ર સ્વપ્નવત સમજતા હતા. આજ રાત્રે આપણે મરવું, કાલે શું થશે તેની કોને ખબર છે. પવનથી આગ પ્રસરે તેમ જુસ્સાથી લડાઇ ચાલી. યોદ્ધાઓએ જાણ્યું કે આપણી કીર્તિ રહેશે, તરવારની ધારથી કપાઈ જતું શરીરરૂપી પાંજરૂં હવે આત્મારૂપી હંસને કરીને પૂરી મૂકનારૂં

નથી. જ્યારે હંસ ઉડી જશે ત્યારે પાંજરૂં શા કામનું? લડાઇ અતિશય જુસ્સાથી ચાલી.

પૃથિરાજ સાબાશ ! સાબાશ ! કહી પોતાના યોદ્ધાઓને હિમ્મત આપવા લાગ્યો. સાભ્રમતી નદી બે કાંઠે લોહીથી વહેવા લાગી અને તેના પ્રવાહમાં હાથીઓ, ઘોડાઓ અને માણસો તણાવા લાગ્યા. ફરીને વળી લડાઇનાં વાજિત્ર વાગવા લાગ્યાં. અર્ધા પ્રહરસુધી તુમુલ યુદ્ધ થયું. હવામાં ભમરાની પેઠે બાણો હમહમાટ કરવા લાગ્યાં. ચોહાણના ઘણા યોદ્ધાઓ મરાયા. ચાલુક્યની ઘણી હારો હાથીની પેઠે રણમાં પડી. પૃથિરાજે કોપીને પોતાનો ઘોડો મારી મુક્યો તેની ખરીની પડઘીથી પૃથ્વી ધ્રુજવા લાગી. જેમ પીંપળાનાં પાનડાં પવનથી ધ્રુજી જાય તેમ શત્રુની હાર ડગમગવા લાગી. બાણોથી આકાશ એવું તો છવાઇ ગયું કે પક્ષીઓને ઉડવાને પણ માર્ગ મળતો ન હતો. છેવટે ચાલુક્યની સેના સ્વર્ગનો માર્ગ છોડીને પાછી નાઠી. દેવ દાનવો બોલી ઉઠ્યા કે જે ક્ષત્રિય સૂર્યનો માર્ગ ભેદીને સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે તેને ધન્ય છે. વામનજીએ ત્રણ ડગલાં ભર્યાં ત્યારે એક જગત્ જીત્યા, પણ યોદ્ધાઓ માત્ર એકજ ડગલું આગળ ભરવાથી ત્રણે જગત્ જીત્યા. વીરોની સાથે રૂદ્ર જેમ રમે છે તેમ તેઓ નાચવા લાગ્યા. જેમ ચાલુક્યની સેનાની હાર તૂટવા લાગી તેમ ચોહાણની બલિષ્ઠ થવા લાગી. ચોહાણ બોલી ઉઠ્યો કે આજે હું મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરી અને ગુજરાતની ધરતીને રંડાપો આપીશ. ભીમને કહ્યું કે "હવે તું બચવાનો નથી. સ્વર્ગમાં જ્યાં સોમ બેઠો છે ત્યાં હું આજે તને મોકલીશ." કન્હે તેને પછવાડે રહીને હિમ્મત આપી. સામ્ભર રાજાએ ભીમના ઉપર ઘા કર્યો. જ્યાં પુનર્જન્મનું બંધન હતું તેના ઉપર તરવાર ફરી વળી. સ્વર્ગમાં દેવતાઓ જયજય કરી રહ્યા. ભીમદેવ પડ્યો તેનો અવાજ થવાથી શંભુએ પોતાનાં નેત્રો ઉગાડ્યાં અપ્સરાઓ જોવાને આગળ ધસી આવી. વિજયી પૃથિરાજ ઉપર સ્વર્ગમાં પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ અને ભીમદેવ વિમાનમાં બેસીને દેવલોકમાં ગયો.

ફાર્બસ સાહેબ ચંદનું લખવું કબુલ રાખી પછીથી મુસલમાન ગ્રંથકારોના લખવાના આધાર ઉપરથી લખે છે કે ભીમદેવ આ યુદ્ધ પછી જીવતો હતો. ગમે તેમ હો પણ ભીમનો પરાજય થયો એ વાત ખરી અને પૃથિરાજ ઇચ્છનકુમારીને પરણી દિલ્હી તરફ ગયો.

પ્રકરણ ૫ મું.

મહોબાની લડાઈ.

પૂર્વ દિશામાં સમુદ્રશિખર કરી શેહેર છે તેમાં યાદવકુળનો વિજયસુર નામે રાજા હતો. તેને પદમાવતી નામે પુત્રી હતી જે રૂપ અને ચતુરાઇમાં ખરેખરી પદમાવતીજ હતી. તે પૃથિરાજનાં રૂપ અને ગુણો સાંભળી તે ઉપર એવી તો મોહિત થઇ ગઇ કે પોતાને હાથે એક કાગળ લખી એક પોપટ[1] સાથે પૃથિરાજ ઉપર મોકલ્યો, જેમાં લખ્યું હતું કે "જેમ શ્રીકૃષ્ણ રૂક્મિણીને વર્યા તેમ મને વરજો. તમવિના મારે આ જગતમાં અવર પુરૂષ ભાઇ બાપ છે." જે વાંચી પૃથિરાજ આઠ હજાર લશ્કરથી તેજ વખત પરણવા ચડ્યો. ગોરી શાહાબુદ્દીનના જાસુસો તો ભરતખંડમાં ફર્યાજ કરતા હતા, તેમણે જઇ ખબર આપી કે પૃથિરાજ ટુંક લશ્કરથી પોતાની હદ બાહાર નીકળ્યો છે. તેને હમણાં પકડવો ઠીક પડશે એમ ધારી તે રસ્તો રોકી બેઠો. પૃથિરાજ પદમાવતીને પરણી વળ્યો કે રસ્તામાં તેણે મુગલોને દીઠા. એ મુગલો કેવા હતાઃ—

मुगल भले खुरासानके, भूरे भारे गात[2];
जिन देखी नर थरहरे, दो दो दुंभी[3] खात.

એક બીજાની નજરો પડતાં તીરોના વરસાદ વરસ્યા અને ભેટાભેટ થયા કે તરવારો નીકળી, જેથી લોહીની નદીઓ ચાલી અને ધડ ઉપર ધડના ઢગલા થયા, કેટલાંક ધડો માથાં વગરનાં ઝુઝવા લાગ્યાં અને કાપાકાપી ચાલી જેમાં પાંચ હજાર મુસલમાનો અને પચાસ હિંદુઓ પડ્યા. ગોરી પકડાઇ ગયો અને તેની પાસેથી આઠ હજાર ઘોડા દંડ લઇ છોડી દઇ પૃથિરાજ દિલ્લી પહોંચ્યો. પણ રસ્તામાં એ લડાઇના કેટલાક પૃથિરાજની પક્ષના ઘાયલો ભૂલા પડ્યા, તે મહોબે[4] જઇ ચડ્યા. તેઓ શેહેર આગળ પહોંચ્યા કે ભારી તોફાન સાથે વરસાદ થયો જેથી બધા ગભરાયા, પણ તરત

૧ નળરાજાનો એવીજ રીતનો સંદેશો લઈ જનાર હંસ હતો. આજના જમાનામાં કોઇક લોકો એ વાત ઉપર હસશે, પણ જેમણે ઇ૦સ૦ ૧૮૭૨ ની ફ્રેંકો જર્મન લડાઈ વખતે કબુતરોને સંદેશો લઈ જતાં ન્યૂસોમાં વાંચેલું હશે તેમને ઘણું આશ્ચર્ય લાગશે નહી.

૨ ગાત્ર=શરીર. ૩ દુમા=ઘેટા. ૪ ચંદેલની જમીન જેને હાલ બુંદેલખંડ કહે છે તેની રાજધાનો હતી.

તેઓએ રાજાનો બગીચો જોયો, જેમાં જઇ વિશ્રામ લેવા ધાર્યું, પણ દરવાજામાં જતાં માળીએ તેઓને અટકાવ્યા અને ગાળો દીધી. માટે એક ઘાયલે તે માળીનું ડોકું ઉડાવી દીધું અને બધા બાગમાં જઇ ઉતર્યા.

માળીની સ્ત્રીએ ત્યાંના રાજા પરમાલ ચંદેલની રાણી મલ્હનદે પાસે પોકાર કીધી એટલે મલ્હનદેએ પરમાલને કહી ઘાયલો ઉપર ફોજ મૂકી. તેઓ વચ્ચે લડાઇ થઇ જેમાં પરમાલના ત્રણ હજાર અને ઘાયલોમાંથી ત્રીશ જણે આ દુનીયા મૂકી. ચંદેલ રાજાને ખબર થતાં તેની આંખમાં ક્રોધ ભરાયો, તેણે ઉદલ નામના પોતાના સામંતને તેડાવી હુકમ આપ્યો કે "તમે તમારા તાબાના લશ્કરથી ચડી જાઓ અને એ ઘાયલોને પૂરા કરો." ઉદલ કહે "ઘાયલોને મારવા એ રજપૂતનો ધર્મ નથી; વળી એ ઘાયલને મારી બળીયા સાથે બાથ ભીડવી પડશે."

એ દરબારમાં મેહેલા અને ભોપતી નામે ઉદલના બે અદાવદીઆ હતા તેઓએ લાગ જોઇ રાજાના કાન ભર્યા કે ઉદલ તો લડવા જવાથી બીહે છે માટે એવાં બ્હાનાં કહાડે છે. રાજા કાનનો કાચો હોવાથી તેણે એ વાત માની ઉદલને જવા સખ્ત હુકમ કીધો. ઉદલે તે હુકમ માની ઘાયલોને જઇ ઘેર્યા. તેઓ વચ્ચે તરવારો નીકળી તેમાં ઘાયલોમાંનો મુખ્ય કનક ચહુવાણ અને ઉદલ સામસામા અટક્યા. ઉદલના ઘાથી કનકનું શીશ ધડથી છૂટું થઇ ગયું અને કનકના ઘાથી ઉદલ મૂર્છા ખાઇ ગયો. ઉદલનાં હજાર માણસો અને ઘાયલ જે બાકી વીશ રહ્યા હતા તે સર્વે પૂરા થઇ ગયા. ઉદલ એ કામ કરી આવ્યો પણ જ્યાં કાનના કાચા રાજા ત્યાં જશને બદલે જુતીયાંજ મળે. એ કામનો જશ તો ન મળ્યો પણ એજ મેહેલા અને ભોપતીની ચુગલીથી તેને તથા તેના મોટા ભાઇ આલ્હને મહોબો છોડવો પડ્યો. તે વિષે એમ બન્યું કે આલ્હની ઘોડારમાં પાંચ વછેરા ઘણા સરસ હતા જેની દેશમાં બહુ તારીફ થતી હતી, તે દરબારના ઘોડારમાં બંધાવા વાસ્તે મેહેલા અને ભોપતીએ રાજાને સમજાવ્યો જે ઉપરથી રાજાએ તેની માગણી કરી. આલ્હની મા દેવલદેએ તેને કહ્યું કે **"पूत वछेरा मांग न दीजे"** જેથી આલ્હે વછેરા દેવા સાફ ના પાડી, એટલે રાજાએ ગુસ્સો કીધો માટે આલ્હ અને ઉદલ રીસાઇ કનોજ ગયા જ્યાં તેઓને જયચંદની દરબારમાં સારા હુદ્દાની નોકરી મળી.

પરમાર ચંદેલે ઘાયલોને તો માર્યા પણ તેઓનું પૂંછડું લાંબું હતું. તેઓનો ધણી મોટા દાંતવાળો હતો. તેને ખબર થતાં એ વિષે પૂછાવવા પણ રહ્યો નહીં અને એકદમ ચંદેલ ઉપર ચડી આવ્યો. રસ્તામાં ગામો લૂટ્યાં; કેટલાક લડવૈયા સામા થયા તેઓને કાપી નાંખ્યા અને ચંદેલની નવાઇમાં કેટલુંક નુકશાન કર્યું, જેની રાડ મહોબે પહોંચતાં ચંદેલે પોતાના સામંતોની સભા કરી; પણ આલ્હ અને ઉદલ શિવાય તેની કોઇમાં નજર ઠરી નહીં. પણ હવે અફશોસ કર્યે શું થાય, એમ વિચારી મનમાંથી ઉદાસી કહાડી નાંખી "હવે આપણા દેશનો બચાવ શી રીતે કરવો" એ પ્રશ્ન કહાડ્યો. સઘળા વૃદ્ધ તથા શાણા સરદારોએ સલાહ આપી કે પૃથિરાજને મહોબા સુધી આવવા દેવો અને આપણે કિલ્લો ઢાંકી અંદરથી લડાઇ કરવી તથા આલ્હ અને ઉદલને કનોજથી બોલાવવા અને જયચંદને પણ ખરીતો લખી તેની મદદ મંગાવવી. આપણે અંદરથી માર મારશું તટલામાં બહારથી આલ્હ અને ઉદલ આવી પહોંચ્યા તો પાછળ તેઓ પણ પૃથિરાજને નુકશાન પહોંચાડશે એમ બન્ને બાજુએથી હલ્લો થતાં દુશ્મનની ઘણી ખરાબી થશે. પણ આ વાત પરમાલ રાજાના કુંવર બ્રહ્માજીતને પસંદ પડી નહીં. માટે તે બોલી ઉઠ્યો "તમે લોકો તો વૃદ્ધ થવાથી તમારી ઇંદ્રિઓ નબળી થઇ ગઇ છે તે સાથે મગજનો જુસ્સો પણ નબળો થઇ ગયો છે. શું રજપૂતો બાયડીઓની પેઠે ઘરમાં ભરાઇ રહી પોતાનાં પરગણાંની ખરાબી થતી જોશે? શું એ પીથલ[1] સામે જીતવા જેટલું આપણામાં બળ નથી? શું રજપૂતોમાંથી શૂરાતન જતું રહ્યું? આજ કાલ પૃથિરાજે શાહાબુદ્દીન તથા ભોળા ભીમ ઇત્યાદિ સામે લઢાઇઓમાં જય મેળવ્યો છે તેથી તેનો અહંકાર વધી ગયો છે અને લાંબો ટૂંકો વિચાર રાખતો નથી, પણ તમે જાણો છો કે અહંકાર રાજા રાવણના પણ રહ્યા નથી. અને બધે ઠેકાણે જીતજ થાય એવું પરમેશ્વર કોઇ માણસ વાસ્તે સરજતોજ નથી. હવે એ પોતાની કીર્તિને ઝાંખ લગાડવા અને આપણી ધરતીને સારૂં ખાતર પૂરૂં પાડવા આવ્યો છે તો હે સામંતો, મારી સાથે ચડો. મારા દેશની ખરાબી થતી હવે હું વધારે સાંભળવા ખુશી નથી."

બ્રહ્માજીતનું આવું જોશ ભરેલું બોલવું સાંભળી સામંતોએ પોતાની

---

૧ પૃથિરાજનું અધુરું નામ.

તરવારો મ્યાનમાંથી ખેંચી ઓંખારા કરી સામો જવાબ વાળ્યો કે "અન્નદાતાજી, એ બાબતમાં આપને મોવડમાંજ તસદી લેવા જરૂર નથી. અમે હુકમ દેખત ચડી જઇએ છીએ; રજપૂતોને વાસ્તે એવો માંગલિક વખત ક્યાંથી ? આપના પુણ્યપ્રતાપથી ફતેહજ કરી આવશું, અને કદાપિ લડાઇમાં કામ આવ્યા તો પણ સ્વર્ગની પ્રાપ્તી પામશું, અને અપ્સરાઓને વરી અખંડ સુખનો લાભ લેશું. એમ અમને બેઉ હાથમાં લાડુ છે." એમ કહી મલખાન, અરિસિંહ, વરસિંહ, નરસિંહ અને જેસિંહ એ પાંચ સરદારો તથા તે સાથે તેના એક હજાર ભાઇ ભત્રીજા અને આ૦ હજાર બીજું લશ્કર ચડયું. તેઓનો સિરસવા નગર પાસે મુકાબલો થયો. પૃથિરાજની તરફમાંથી એક બાજુએ કયમાસ અને ચંદેલનામાંથી મલખાન, બીજી બાજુએ ચંદ પુંડિર અને નરસિંહ તથા ત્રીજી તરફ ચામુંડરાય અને જેસંગ એમ સામસામા અટક્યા. તેમાં કયમાષને હાથે મલખાન પડ્યો. ચંદ પુંડિરે નરસિંહને ઠેર કીધો, જે જોઇ વરસિંહ ચડી આવ્યો તે પણ સ્વર્ગમાં પંહોંચ્યો અને ચામુંડરાયે પણ જેસંગને પૂરો કીધો. હવે ફકત અરિસિંહ રહ્યો તે આ ઘાણ વળી ગયો જોઇ નાઠો અને મહોબે જઇ દુઃખદાયક સમાચાર કહ્યા.

પરમાલ રાજાની દરબારમાં આ માઠી ખબર પંહોંચતાં તેણે પોતાના રાણીને તથા કાયથ કલ્યાણ, ભાટ જગનક અને પ્રોહિત કેશવદાસ ઇત્યાદિ રાજાના માણસોને બોલાવી "હવે શું કરવું" એ વિષે સલાહ માગી. રાણી કહે "આપણે જેની ભુજાઓ ઉપર આશા રાખતાં હતાં તે તો કામ આવી ગયા. હવે આલ્હ અને ઉદલ આવ્યા વગર કોઇ રીતે પણ બચવાની આશા રાખવી ફોકટ છે, માટે પૃથિરાજ પાસેથી બે મહીનાની મેહેતલ માગી આલ્હ અને ઉદલને બોલાવવા અને કનોજપતિ જયચંદ પાસેથી પણ મદદ મંગાવવી." સર્વાનુમતે એ વિચાર સિદ્ધ થયો અને જગનક ભાટને પૃથિરાજ પાસે મોકલ્યો તે સાથે પાન, અત્તર, ગુલાબ બંદુક, બરછી તથા બે કચ્છી ઘોડા નજરાને મોકલ્યા. પૃથિરાજે એ સ્વીકારી બે મહીનાની મેહેતલ આપી. જગનક ભાટને કનોજ મોકલ્યો તેણે જઇ આલ્હને પત્ર આપ્યો અને કહ્યું કે "આપ ગયા છો તે દિવસથી મલ્હનદે રાણીની આંખમાંથી આંસુ સૂકાયાં નથી. હવે આપ નહીં પધારો તો ચંદેલને ઘેર ધરતી રેહેવાની નથી."

આલ્હ:—પરમાલે અમને વિના ચૂકે દેશવટો આપ્યો. મારા પિતા કેટલી કેટલી નોકરી બજાવી આખર એનીજ સેવામાં કામ આવ્યા. વળી મેં દશ વખત બાદશાહની ફોજ હઠાવી નુસરતખાનને લૂટયો. ગયાકાંઠા અને રેવાકાંઠાનો મુલક મેં માર્યો, મેવાત મારી તથા અંતર્વેધ જીતી કેટલીક જમીન વધારી આપી, જેનું ફળ અમને રાજાએ આ દેશવટો આપ્યો.

જગનક:—એ બધી વાતો હમણાં સંભાળવાની નથી. હમણાં તો શામ ધર્મ સામું જોવાનું છે. જે બન્યું તે ચુગલખોરોથી બન્યું છે. રાજાનો એમાં કાંઇ વાંક નથી. હાલ એ સંકડાસમાં છે અને રાણી મલ્હનદેની એક આંખમાં શ્રાવણ અને બીજીમાં ભાદરવો વરસે છે તે સામું જોવાનું છે. તમને દેશવટો દીધો એમાં તમારી આેર ખુબી જાહેર થઈ છે કે તમવિના રાજાથી પોતાનો દેશ બચાઈ શકાયો નથી, એવી તેને તથા બધા લોકોને ખાત્રી થઇ છે. આલ્હની માતા દેવળદે બોલી:—

श्याम[1] सांकरे जानके, रहे अवर घर सोय ।
सो राणी फिरतो लियो, कुल रजपूत न होय ॥

માતાનું વચન માની બેઉ ભાઇ કવચ સજી તૈયાર થયા અને જયચંદ પાસે રજા માગવા ગયા. જયચંદ તેમને બખતર સજેલાં જોઇ બોલ્યો કે "રજાવગર કયાં જાઓ છો ?" આલ્હે મહોબે જવાની વાત કહી ત્યારે જયચંદ બોલ્યો કે "આટલા દિવસ મારો પગાર ખાઇ ખાઇ હવે ચંદેલની મદદમાં મરવા જાઓછો એ મને પરવડશે નહીં. હું બધાં નાવ બંધ કરી દઊંછું અને તમને રજા આપતો નથી." એ સાંભળી આલ્હની આંખમાં લાલાઇ આવી ગઇ અને તે બોલ્યો, "જો તમારે અમને કેદ રાખવા હશે તો અમે પેહેલાં કનોજ લુંટશું અને પછી મહોબે જઇ યુદ્ધ કરશું." તેટલાંમાં જગનક ભાટે જયચંદનાં બિરદ ગાઇ પરમાલે લખેલી અરજી આપી તે વાંચી જયચંદ ખુશી થઇ આલ્હ અને ઉદલને સીખ આપી, તેમાં સાજ સાએ વીશ ઘોડા, બે હાથી, મોતીની માળા, હાથની જડાઉ પોંચીઓ અને બે જડાઉ કટારીઓ આપી તથા ક્ષત્રી ધર્મ બજાવી નામ કહાડવા હિમ્મત આપી, અને કુમક વાસ્તે લાખનસી કમધજ, રૂપસી મોરી, કેશવદાશ ચાલુકય, બોયથ તુંવર, દુદ જાદવ, કુંવરપાળ સુત્રવાર, સેંગરરાય, તાલ્હનતેજ

૧ ધણી=ઉપરી.

પઠાણ અને પચાસ હજાર અસ્વાર આપ્યા. જગનક ભાટને સીખમાં એક હાથી, બે ઘોડા, વીસ હજારનું દ્રવ્ય અને બે ગામ આઘાટ લખી દીધાં. એ રીતે આલ્હ તથા ઉદલ ત્યાંથી રવાના થયા. પરમાલ ચંદેલને ખબર થતાં તે સામૈયું કરી રાણીસહિત સામો આવ્યો તેને આલ્હ અને ઉદલ જઇ પગે પડ્યા, રાજાએ તેઓને ઘણુંક આદરમાન આપ્યું અને ચાર પરગણાં યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ લખી દીધાં, તથા બે હાથી, મોતીની માળા, હીરાની પોંચીઓ, જડાઉ શિરપેચ અને તેર ઘોડા સોનાના સામાન સીખે ભેટ આપી ફોજનો માલેક કરી રાજ્યનો સઘળો ભાર તેને સોંપ્યો. અને બીજે દિવસ મસલત કરી પૃથિરાજને આવતી કાલે તૈયાર રેહેવા ચીઠી લખી.[1] નગારાંના અવાજો અને સરણાઇના સ્વરો થવા લાગ્યા, તથા બધા શૂરાઓ આનંદમાં ફરતા હતા. પૃથિરાજના લશ્કરમાં પણ એજ રીતની તૈયારીઓ થતી હતી. એ રીતે પૃથ્વી ઉપર શૂરાઓ વીરરસ જમાવી લડાઇની તૈયારી કરતા હતા તે વખતે સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ તેઓને વરવા વાસ્તે શૃંગાર રસ જમાવી મૃત્યુલોકમાં આવવા તૈયાર થતી હતીઓ; જે વિષે કવિ ચંદ નીચે મુજબ વર્ણન કરે છેઃ—

॥ छंद भुजंगी. ॥

इतें सूर न्हावे करे दान ध्यानं, उतें अप्सरा अंग मंजंत तानं ।
इतें टोप टंकार सीसं उतंगं, उतें अप्सरा कंचुकी पहरी अंगं ॥
इतें सूर मोजा वनावंत भाये, उतें अप्सरा नूपरं पहरि पाये ।
इतें सूर रागं बधे ताय तेगं, उतें अप्सरा चरनिया पहरि जंघं ॥
इतें पाघ पेचं समारंत सूरं, उतें सीसफूलं गुहावेत पूरं ।
इतें सूरमा पाघपें झलम डारे, उतें झुंड रंभा सु मांग समारे ॥
इतें सूर सरवं खरे खग्ग मंजे, उतें अप्सरा अंजनं नेन अंजे ।
इतें सूर ढालं बलीबंध डारे, उतें अप्सरा श्रवण नाटक धारे ॥
इतें सूर दस दान हथ्थेसु कीये, उतें अप्सरा हथ्थ मेंदी सु दीये ।

---

૧ પુરીપખંડના દગાખોર લડનારા આવી રીતે સબુરી પકડે ખરા ! ! !

इतें सूर कर केहरीनख्ख लीने, उतें अप्सरा कंकनं पान कीने ॥
इतें सूर बरछी लिये हे अन्यारी, उतें अप्सरा हाथ वरमाल धारी ।
इतें सूर तुलसीनकी माल नाई, उतें अप्सरा माल मोती बनाई ।
इतें सूर कर बान कब्बान नाई, उतें अप्सरा चमकि नेनं नचाई ॥
इतें तेग सावंत धारे न लीये, उतें अप्सरा साज विमान कीये ।
कही कवी चंदं निरख्खों स सोउ, बरन्ने सुमाने परी सूर दोउ ॥

ભાવાર્થ:—અહીં (પૃથ્વીપર) શૂરાઓ નાહી ધોઇ દાન ધ્યાન કરે છે અને ત્યાં (સ્વર્ગમાં) અપ્સરાઓ પણ અંગ સાફ કરે છે; અહીં શૂરાઓ ટોપ અને બખ્તર પહેરે છે અને ત્યાં અપ્સરાઓ કંચુકી ધારણ કરે છે; શૂરાઓ મોજા અને અપ્સરાઓ નેપુર પગમાં પહેરે છે; શૂરાઓ ચોરણા તંગ કરી બાંધે છે અને અપ્સરાઓ ચરણીયા પહેરે છે: શૂરાઓ પાઘડીના પેચ સમારે છે અને અપ્સરાઓ માથાં ઉપર શીશફૂલ (સોનાનું અથવા ફક્ત પુષ્પનું) ધારણ કરે છે: શૂરાઓએ પાઘડી ઉપર મોડો બાંધ્યા અને અપ્સરાના ટોળાંઓએ પોતાના માથાંના વાળના સેંથા પૂર્યા: શૂરાઓએ મૂછોને તા દીધા અને અપ્સરાઓએ આંખમાં અંજન કીધાં: શૂરાઓએ ઢાલ બાંધી અને અપ્સરાઓએ કાનમાં અકોટા પેહેર્યા; શૂરાઓએ હાથેથી દશ જાતનાં દાન કીધાં અને અપ્સરાઓએ હાથોને મેંદી લગાડી: શૂરાઓએ હાથમાં કેહરીનખ (પંજામાં પહેરવાનું હથિયાર થાય છે તે) લીધા અને અપ્સરાઓએ કંકણ પહેર્યાં: શૂરાઓએ હાથમાં બરછી લીધી અને અપ્સરાઓએ હાથમાં વરમાળા લીધી: શૂરાઓએ તુલસીદલની માળા પહેરી અને અપ્સરાઓએ મોતીની માળાઓ પહેરી: શૂરાઓએ હાથમાં બાણ અને કબાન લીધાં અને અપ્સરાઓએ ચમકીને નેત્રોના ઇસારા કીધા: અહીં શૂરાઓએ ઘોડા તૈયાર કીધા અને ત્યાં અપ્સરાઓએ વિમાન તૈયાર કીધાં: કવિ ચંદ કહે છે કે એવી રીતે પરીઓ અને શૂરાઓ બેઉ તૈયાર થયાં.

એ રીતે પૃથ્વી ઉપર શૂરાઓએ અને સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ તૈયાર થઇઓ. આલ્હ અને ઉદલ ઘેર જઇ એક ભાણામાં જમ્યા અને રાત્ર પડ્યે પોતપોતાની સ્ત્રીઓ બોલાવી ખુશીમાં રાત્ર કહાડી. પાછલી એક

પોહોર રાત્ર રહી ત્યારે જાગીને સ્નાન ધ્યાન કરી દાન ધર્મ કીધાં અને કવચો સજી તૈયાર થયા ત્યારે તેઓની મા દેવળદે બોલી.—

देवल कहे सुनो सुत दोइय, लोंन हलाल करो तुम होहिय ।
खावंद आगे सीस जु दीजे, निर्भय राज सुरगको लीजें ॥

ઉદલની સ્ત્રી બોલી "પ્રાણનાથ, આપ કંઇ ફિકર કરશો નહીં. આપના શરીરને કાંઇ આંચ લાગી તો હું આપની સાથેજ આવીશ. કહ્યું છે કેઃ—

पिया मरत त्रीया रहे, करे पुत्रकी आस ।
सो नारी फिरतो लियो, कुल रजपूत न तास ॥
पिया रणमांही मरे, नारी सती न होय ।
अगति जाय भटकत फिरे, कही गोरज्या सोय ॥

એવી રીતે તેઓની મા તથા સ્ત્રીની તરફથી રણમાં ઝુઝવા પુષ્ટિ મળી, અને તેઓ દરબારમાં ગયા ત્યાંથી પરમાલ રાજા, બ્રહ્માજીત કુંવર, તથા પચાસ હજાર પોતાનાં અને પચાસ હજાર જયચંદની મદદનાં માણસો લઇ નગારાંના ડંકા કરી પૃથિરાજ ઉપર ચડયા. અહીં પૃથિરાજ વીશ હજાર લશ્કરથી સામો ચડી આવ્યો તેના અગ્રભાગમાં ચંદ પુંડિર અને કન્હ ચહુવાણ હતા. કન્હનું તેજ જોઇ પરમાલ કંપી ગયો અને હાલ સુધી આલ્હ અને ઉદલના બળ ઉપર તેને ભરોંસો હતો તે ઉઠી ગયો તેથી નરમ ઘેંસ જેવો થઇ જઇ બોલ્યો "મારે પૃથિરાજ સામું યુદ્ધ કરવું નથી. અર્ધ દેશ, પચાસ લાખ દ્રવ્ય, અને એક કન્યા આપી હું પૃથિરાજને પગે પડી તેને પાછો વાળીશ." આલ્હ અને બ્રહ્માજીતને એ નપુંસકપણાના બોલો સાંભળી બહુજ માઠું લાગ્યું માટે તેઓ બોલ્યાઃ "આ ધડ ઉપર શીષ હશે ત્યાંસુધી સમાધાનીમાં મુલક અપાશે નહીં, મુવા પછી ગમે તે થાઓ. અહીંનું રાજ્ય જશે તો સ્વર્ગનું મળશે એમાં આપણે શું ખોટ છે?" તો પણ પરમાલને તે વાત ગમી નહીં માટે તે મેહેલા અને ભોપતી ચુગલોને લઇ લશ્કરમાંથી નાસી કલંજરના કિલ્લામાં ભરાઇ બેઠો.

કન્હ ચહુઆણ ચંદેલનાં દળમાં ધસ્યો અને ખેતરમાં ખેડુ કાપણી વખતે કણુસલાં કાપી નાખે તેમ સેનાનો સંહાર વાળવા મંડ્યો. લોહીની

નદીઓ ચાલી તેમાં કેટલાંક મુડદાં તણાઇ જવા લાગ્યાં. ઘાયલોની બુમો, તરવારના ખણખણાટો, શૂરાઓની હાકો ઇત્યાદિ પોકારોથી પૃથ્વી ગાજી રહી. કનોજના કુમકનો લાખનસી અને પૃથિરાજની તરફનો નિડુરરાય એ બેઉ જયચંદના ભત્રીજા સામસામા અટક્યા. બન્ને જણ એવા પટાબાજ હતા કે કોઇ કોઇને ગાંજી શક્યા નહીં. ઘણીવાર થતાં અંત ન આવ્યો એટલે લાખનસીની મદદમાં તાલનખાં પઠાણ, રૂપસી મોરી, દુદ જાદવ, કુંવરપાળ ઇત્યાદિ આવ્યા, અને તેઓને જોઇ નિડુરરાયની મદદમાં કન્હ, કયમાષ, સલખ, પજ્જૂન, પહાડ ઇત્યાદિ આવ્યા. અને મારો મારો એવા પોકારો કરી સામસામા અટક્યા. તાલનખાંએ કન્હ ઉપર તરવારનો ઘા કીધો જેથી કન્હ ઘોડાસહિત ઘુમી ગયો, પણ તે વખતે તેણે એક ગદા ફેંકી જેથી તાલ્હનખાનું માથું ચકચુર થઇ જતાં તે પડ્યો. તે સાથે પાંચ સરદાર, બાર હજાર બીજું લશ્કર અને ત્રીસ હાથી પડ્યા. પૃથિરાજની તરફમાં પજ્જૂન કછવાહાને મૂર્છા આવી, પાંચ હાથી, એકસો ઘોડા અને પચાસ રજપૂતો પડ્યા. પણ તાલ્હનખાં પડતાં કનોજની ફોજનો પગ પાછો પડ્યો, જે જોઇ લાખનસી બોલ્યો "અરે નપુંસકો, રજપૂતનાં નામને એબ લગાડનારાઓ તમે હવે વધારે વખત જીવવાની આશા રાખી સ્વર્ગનું અક્ષય સુખ ખોઇ બેસો છો? ધિક્કાર છે તમને, અરે બેશરમો, તમને કાળું મ્હો લઇ કનોજમાં જતાં જરા પણ શરમ આવશે નહીં? તમારી સ્ત્રીઓ તમને શું કહેશે? કદાપિ તમારી સ્ત્રીઓ પણ તમ જેવી નિર્લજ્જ હશે તો આ સંસારના ક્ષણભંગુર સુખને વાસ્તે તમને જીવતા પાછા આવ્યા જોઇ ખુશી થશે પણ તેઓની સાહેલીઓ તેમને મેણાં દેશે કે તમારા ભરથારો તો રણમાંથી પીઠ દઇ આવ્યા છે ત્યારે તેઓને કેવું લાગશે? આ વાતનો પલભર ખ્યાલ કરી જોશો તો તમને જીવવા કરતાં મરવામાં ફાયદો માલમ પડશે. પણ તે ખ્યાલ એક કોરે મૂકી દઇ જે પાછો હઠશે તેને હું મારે હાથે કાપી નાખી કનોજમાં જીવતા જવા નહીં દઉં એ નક્કી જાણજો." લાખનસીનું આવું બોલવું સાંભળી કનોજની ફોજ સામી ચઢી. લાખનસીએ ક્રોધમાં નિડુરરાય ઉપર તલવાર ઠોકી જેથી તે સાત વાર ઘુમી ગયો. પણ પછી તેણે ગુરુજ કુહાડી લાખનસીને ઠોક્યો જેથી તેના માથાનાં હજાર કટકા થઇ ગયા તથા નિડુરરાયને મૂર્છા આવી ગઇ. કન્હે ભગવાનસિંહના શીષમાં સાંગ મારી

જેથી તે પડ્યો પણ કન્હ ઉપર બાબુ કંકેરી, નારાણદાસ અને નરબદ એ ત્રણ જણે ધસી આવી તેને ઘેરી લીધો. પણ કન્હે એ ત્રણે જણને પગ પકડી પટકી નાખ્યા. બીજાઓને કોઇને સંજમરાયે, કોઇને ચામુંડરાયે, અને કોઇને ચંદ પુંડિરે પૂરા કીધા. એમ કનોજની પચાસે હજાર કુમક કામ આવી ગઇ અને ચંદેલની ફોજમાં પણ ઘણું નુકશાન થઇ ગયું, જે જોઇ આલ્હ અને ઉદલે કેસરીયાં કરી બ્રહ્માજીતને કહ્યું "તમારી ઉમ્મર વર્ષ ૧૬ ની છે; જીવતો નર ભદ્રા પામશે; હાલ જીતવાની આશા ગઇ છે માટે તમે તમારા પિતાપાસે કલંજરના કિલ્લામાં જાઓ અને અમે હવે મારશું કાં મરશું તે સમાચાર સાંભળી યોગ્ય ભાસે તે કરજો." બ્રહ્માજીત કહે એમ મરવાથી બ્હીને નરકનો અધિકારી થવામાં હું ખુશી નથી. કહ્યું છે કેઃ—

राजा धर जात जु मरे, करे सुरगको भोग ।
दुनियामें जस विस्तरे, हसे न दुरिजन लोग ॥
जा धरतीकुं खायकें, मरे न जाते कोय ।
अंतकाळ नरकही परे, जुगमें अपजस होय ॥

માટે હું કદી ભાગનાર નથી અને તમે જોશો કે હું કેવા સપાટા બતાવું છું. એમ કહી તેણે ક્રોધમાં ધસારો કીધો. હાથીયે હાથી, ઘોડે ઘોડા, રથે રથ, અને પાયદળે પાયદળ અટક્યાં જેથી દશ દિગ્પાળ ડોલવા લાગ્યા અને શેષનાગ પણ ભાર ઝીલી શકયો નહીં એવું વિષમ યુદ્ધ થયું. એક સપાટામાં પાંચ હજાર પૃથિરાજનાં અને વીશ હજાર ચંદેલનાં માણસો કપાઇ ગયાં. સંજમરાય અને ઉદલ સામસામા થયા તેઓએ ગર્જનાથી રણભૂમિ ગજાવી મૂકી. જાણે નટ નાચતા હોય તેમ એક બીજાસામે પટ્ટાના ઘા કરવા લાગ્યા, ઉદલને હાથે સંજમરાયને એક તલવાર લાગી જેથી તેને મૂર્છા આવી ગઇ. થોડી વારે તે મૂર્છા ઉતરી જતાં ઉભો થવા ગયો તેટલામાં દેવકર્ણે તેના માથામાં ગદા મારી તથા શત્રુસાલે તીર ફેંક્યું જેથી તેનું માથું આખું ચીરાઇ જતાં તે ફરી જમીન ઉપર પડ્યો.

ઉદલે ત્યાંથી આવી કન્હને એક ઘાથી મૂર્છામાં નાંખ્યો, તથા બીજે ઘાએ પૂરો કરવામાં હતો તેટલામાં તો તેની મદદમાં કયમાષ આવી પહોંચ્યો, તેને પણ ઉદલે મૂર્છામાં નાંખ્યો, પણ તેટલામાં કન્હ પડિહાર ચડી આવ્યો

તે સાથે પણ ઉદલે ઝપાટા લેવા માંડ્યા, પણ એકનું ઔષધ બે; કન્હ અને કયમાષને મૂર્છા ઉતરતાં તેઓ પણ ઉદલ ઉપર તૂટ્યા અને ત્રણે મળીને તેનું મસ્તક ધડથી જુદું કરી નાંખ્યું. મસ્તક પડતાં ધડ ઝૂઝવા માંડ્યું જેણે પૃથિરાજના એક હજાર યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાંખ્યો. ચંદ બારોટ પૃથિરાજની તરફનો લખનાર હતો, પણ તેણે આ વખતે ઉદલની બહુ તારીફ કરી લખ્યું છે કે,

तीनुं मिलके मारियो, रण जसरास कुमार ।
मारे भर पृथिराजके, शिर बिन एक हजार ॥

ઉદલ રણમાં પડ્યો જોઇ આલ્હનો ક્રોધ સમાયો નહીં, માટે તેણે હનુમાન વીરનો નિદ્રાપ્રયોગ સાધી પૃથિરાજનાં લશ્કરમાં એક બાણ ફેંક્યું જેથી કયમાષ, કન્હ, ચંડ પુંડિર; પજૂન કછવાહો, જેત પવાર, સલખ પવાર, તુંવર પહાડ, ભોંહો ચંદેલ, પીપ પડિહાર, ટાંક ચાટો, ધીર પુંડિર, એતો ખેંગાર એટલા સામંતો નિદ્રાવશ થઇ ગયા, જેથી કેટલાક યોદ્ધાઓ કપાઇ ગયા અને કેટલાક નાસી નાસી પૃથિરાજની સોડમાં ભરાયા. પૃથિરાજ ગભરાયો અને આ અદ્ભુત બનાવના કારણવિષે ચંદને પૂછ્યું. ચંદ કહે, આલ્હને ગોરખનાથે નિદ્રાપ્રયોગ શિખવેલો છે તે એણે આ વખતે સાધ્યો છે. પૃથિરાજ કહે, "આલ્હને ગોરખનાથ કેમ મળ્યા તથા મંત્ર કેમ આપ્યો તે કહે." ચંદ કહે "એક વખત આલ્હ શિકાર ઉપર ગયેલો ત્યાં રસ્તો ચૂકી જતાં એક ડુંગર ઉપર નીકળી ગયો ત્યાં ગોરખનાથજી બેઠા હતા તેમને પોતાને ઘેર તેડી લાવી બાર મહિના સુધી બહુ સેવા કીધી ત્યારે ગોરખનાથે તેનો દેહ અમર કર્યો તથા એ મંત્ર આપ્યો. આલ્હે ગોરખનાથ સાથે જવા પોતાની ઇચ્છા જણાવી, પણ નાથ કહે ઉદલ જીવે ત્યાં સુધી તું જગતમાં રહે પછી મારૂં ધ્યાન ધરજે એટલે હું દર્શન દઇ તને તેડી જઇશ."

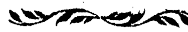
પૃથિરાજ કહે "એમ હોય તો આપણે આલ્હ સાથે જીતશું જ નહીં." ચંદ કહે "એ પ્રયોગસામો આપણે પણ પ્રયોગ કરવો પડશે અને સદાશિવના વરદાઈ આતતાઇ શિવાય આલ્હને કોઈ પૂરો પડશે નહીં માટે આતતાઇને સામો કરો." એમ કહી તેણે દેવીની આરાધના કરી જેથી

કાલિકા ચીસ કરતી રણમાં હાજર થઇ. એ ચીસના અવાજથી બધાની નિદ્રા ઉડી ગઇ, અને લડાઇ શરૂ થઇ. સામેથી કેશવદાસ આવ્યો તેને કન્હે ઉઠાવી લીધો, એટલે જગનક ભાટે આવી કન્હને ગદા મારી જેથી કન્હ મૂર્છા ખાઇ ધરણીએ ઢળી પડ્યો. ભાટને કયમાષે તલવાર મારી જેથી તે ઘૂમી ગયો પણ તેણે કયમાષને સાંગ ઠોકી. ફરી કયમાષે તેને બીજી તરવાર મારી જેથી એનું માથું ઉડી ગયું અને ધડ ઝૂઝ્યું તે પૃથિરાજનો એક હાથી તથા એક હજાર માણસ મારી નાંખીને પડ્યું. આતતાઇ અને આલ્હ સામસામા થયા તેમાં પરસ્પરે ઘણાક પ્રહારો કરવાથી એક દાવમાં બેઉ જણ મૂર્છા ખાઇ પડ્યા. આલ્હને મૂર્છામાં પડેલો જોઇને ચંદે પૃથિરાજને કહ્યું કે હવે બ્રહ્માજીતને જલદીથી મારો, નહીં તો આલ્હ મૂર્છામાંથી ઉઠ્યા કેડે તમથી કાંઇ થશે નહીં. એ ઉપરથી પૃથિરાજે આલ્હ ઉપર બાણ ફેંક્યું, તે બચાવી બ્રહ્માજીતે તેનાઉપર ધસી આવી ઘણાક હાથ કીધા પણ આખર એક ઘાથી તેનું માથું ધડથી જુદું થઇ ગયું, પણ મરતે મરતે તેણે પૃથિરાજના ખભાઉપર જનોઇ વઢનો એવો ઘા કીધો કે જેથી તે અચેત થઇ મુડદાંઓના ઢગલાસાથે પડ્યો. એટલામાં આલ્હને મૂર્છા ઉતરી એટલે ફરી તેણે ગોરખનાથનું ધ્યાન કરી નિદ્રાપ્રયોગ ફેલાવ્યો જેથી ઘણાક સામંતો નિદ્રાવશ થઇ ગયા, પણ ચંદ ભાટ અને રામગુરૂ પ્રોહીતે તેને ઘેર્યો. અલ્હે ઇંદ્રનો મંત્ર જપી રામગુરૂ ઉપર તલવારનો ઘા કીધો પણ તે હાથા આડો દઇ છૂટી ગયો. એટલે આલ્હે અગ્નિબાણ નાંખ્યું તે સામે રામગુરૂએ જળબાણ નાંખ્યું. એમ ઘણીક બાથમબાથા થવાથી ત્રણે જણ થાક્યા એટલે ચંદ ભાટે દેવીનું ધ્યાન ધરતાં દેવીએ સિંહવાહિનીના રૂપમાં દર્શન દીધાં. આલ્હે ગોરખનાથનું ધ્યાન કરતાં તે પણ પ્રગટ થયા. નાથે આલ્હને કહ્યું કે એ બ્રાહ્મણ અને ભાટ જીત્યા જશે નહીં. તેં ખૂબ ક્ષત્રીવટ રાખી, હવે મારાં વચનથી તારી દેહ અમર કરી લઈ મારી સાથે ચાલ. એ સાંભળી આલ્હ હથિયાર ફેંકી ગોરખનાથ સાથે ચાલી નીકળ્યો.

પૃથિરાજ પૂરે ઘાયે મુડદાંના ઢગલા સાથે પડ્યો હતો, તેનાં શરીર ઉપર એક ગીધણી આવી આંખ કહાડવા લાગી પણ પૃથિરાજમાં તેને ઉડાડવાનું સામર્થ્ય ન હતું, પરંતુ તેની પાસે સંજમરાય પડ્યો હતો તે એ

બનાવ જોઇ પોતાનાં શરીરમાંથી માંસ કાપી ગીધણી તરફ ફેંકવા લાગ્યો; ગીધણીએ તે માંસની લાલચમાં રાજાની આંખ કહાડવી છોડી દીધી, તેટલાંમાં તો ચંદ ભાટ, રામગુરૂ ઇત્યાદિ આવી પહોંચ્યા, જેણે રાજાને સમાલી લઇ મલમપટી બાંધી. સંજમરાયે મરતે મરતે પણ રાજાની આંખ બચાવી એ કાંઇ એનું પુણ્ય થોડું ન હતું માટે એના બદલામાં તેને વાસ્તે એક વિમાન આવ્યું જે તેને સદેહે વૈકુંઠમાં લઇ ગયું.

ચામુંડરાય કલંજર ઉપર ચડી ગયો તે પરમાલને પકડી લાવ્યો તથા સાત કરોડની લૂંટ લાવી રાજા આગળ હાજર કીધી. હવે ચામુંડરાય ચંદ અને રામગુરૂએ મળી રણક્ષેત્રમાં કોણ કોણ મુવા અને કોણ બચ્યા તેનો હિસાબ કહાડવા માંડ્યો, તો સંજમરાય તો સદેહેજ વૈકુંઠ પહોંચ્યા હતા, બાકી કયમાષ, કન્હ, પંજૂન, જેત, નરસંગ, જામ, નિડુરરાય, પહાડ, ચંદ પુંડિર, ધીર પુંડિર, એતો ગંગારે અને ગંભીર હાડો એટલા રણમાં અચેત પડ્યા હતા તેઓને રામગુરૂ અને ચંદે સંજીવની મંત્ર ભણી પાણી છાંટી ઉભા કીધા. પરમાલને દંડી છોડી દીધો અને મહોબામાં પંજૂન કછવાહાને થાણે બેસારી પૃથિરાજ બાકી બચેલાં લશ્કરસહિત દિલ્હી વળી આવ્યો.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

રાજસૂય યજ્ઞકથા.

વાંચનારાઓએ ગયાં પ્રકરણોમાં પૃથિરાજનાં પરાક્રમો વાંચ્યાં જેથી પલભર તેઓએ મનમાં એમ નક્કી કીધું હશે કે એ સમયમાં ભરતખંડને વિષે દિલ્હી જેવું શેહેર અને પૃથિરાજની બરોબરીનો કોઇ રાજા હશે નહીં. પણ ના. શેર ઉપર સવાશેર હમેશાં હોય છે. તે વખતે ભરતખંડમાં સર્વોપરી શેહેર કનોજ હતું અને જયચંદ રાઠોડની બરોબરી કરનાર કોઇ રાજા ન હતો. ટાડ સાહેબ લખે છે કે કનોજની આસપાસનો કિલ્લો ત્રીસથી વધારે માઇલના ઘેરાવામાં હતો, તેની વસ્તી હાલ લંડનની છે તેના કરતાં પણ અધિક હતી. પ્રમાણમાં માત્ર એટલુંજ કહેવું બસ છે કે ત્રીસ હજાર તો ફક્ત તંબોળીઓની દુકાનો હતી અને તેનાં અસંખ્યાત દળ ઉપરથી તે રાજાનું નામ "દળપાંગળો" પડ્યું હતું, જેનો અર્થ એ થાય છે કે

એનું દળ (લશ્કર) પાંગળું હતું એટલે કે તેના મોટી સંખ્યાને લીધે તેને ચાલતાં ચાલતાં પોતાનીજ અડચણથી અટકી રહેવું પડતું હતું. ચંદ ભાટ એ લશ્કર એંસી લાખનું બતાવે છે અને કહે છે કે એ દરકૂચ મંજલ કરતું એટલે કે પાછળનો ભાગ હજી ચાલ્યો નથી એટલામાં તો આગળનો ભાગ ડેરવેલ મેલાણે જંઇ પહોંચતો હતો.

આ જયચંદે એક દિવસ પોતાનાં બળ અને સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ કીધો તો પોતાને યુધિષ્ઠિર અને રામચંદ્રજી જેવો બળવાન જાણ્યો, અને જ્યારે એવડો બળવાન ત્યારે તેઓની માફક રાજસૂય યજ્ઞ કરી દુનિયામાં નામ રાખવાનું અભિમાન તેના મગજમાં ભરાયું, માટે દેશોદેશના છત્રપતિઓને સામ, દંડ અને ભયથી વશ કીધા, તથા એક લાખ ભાર સોનું, સાઠ ભાર મોતી, એક કરોડ ભાર રૂપું, બીજી ધાતુઓ તો હિસાબ વગરની અને ધૂપ તથા સુગંધીઓના તો ડુંગરો ખડા કરી દીધા. એ રીતે સર્વ સામગ્રીઓ તૈયાર કરાવી યજ્ઞનો આરંભ કીધો. મારે આ જગોએ કહેવું જોઇએ કે જ્યારે કોઇ રાજા આ યજ્ઞ કરે છે ત્યારે બહુજ પ્રૌઢ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, અને તે નિર્વિઘ્ને પાર ઉતરેછે તો તે રાજા ચક્રવર્તિનું પદ ધારણ કરે છે. પરંતુ એકોએક વખતે આમાંથી માઠાં પરિણામો નીપજ્યાં છે. એ ક્રિયામાં રસોડાનાં વાસણ માંજનાર સુધીના દરેક નોકરીમાં રાજપુરૂષો જોઇએ. પાંડવો પછી ભરતખંડ ઉપર ઘણા રાજાઓ થઇ ગયા પણ કોઇએ આ માન મેળવવાનો યત્ન કીધો ન હતો. વિક્રમ રાજાએ પોતાનો શક ચાલુ કર્યો તો પણ આ રાઠોડ રાજાએ જે કામ ઉઠાવ્યું તેનો યત્ન કરવાની પણ તેની હિમ્મત ચાલી ન હતી.

જયચંદે આ યજ્ઞ સાથે પોતાની એકની એક કન્યા સંયોગતાના સ્વયંવરની પણ તૈયારીઓ કરી સર્વ દેશોના છત્રપતિઓને આમંત્રણો મોકલ્યા. જયચંદના પ્રધાન સુમતિએ કહ્યું કે આ કળિયુગ એ યજ્ઞ કરવા યોગ્ય નથી. કીર્તિ મેળવવી હોય તો બીજા રસ્તા ઘણા છે. પણ તેને મદાંધ જયચંદે તરછોડી નાંખી કહ્યું કે તું તો લોભને વશ થઇ એવા નબળા બોલ બોલે છે, મારે તો એ કામ નક્કી કરવું છે. જયચંદના ફરમાન મુજબ ભરતખંડના સર્વે રાજાઓ હાજર થયા તેઓને મોતીનો હાર પરોવી ગળામાં પહેરે તે મુજબ કનોજમાં હાજર થયા જોઇ જયચંદ રાઠોડે તેઓને

ઇજત પ્રમાણે જુદાં જુદાં કામો સોપ્યાં. પણ બે મોતી અણવીંધ્યાં રહી ગયાં જે એ હારમાં પરોવાયાં નહીં. આ મોતી ચહુવાણ પૃથિરાજ અને રાવળ સમરસિંહ હતા. એ હાજર થયા નહીં માટે જયચંદ ગુસ્સે થઇ તેઓના ઉપર દૂતો મોકલ્યા. એક દૂત સાથે પૃથિરાજને તેણે કહેવડાવ્યું કે તું નોકરીમાં અસમર્થ છે તો જમીન શાની ખાય છે? તું એક ફરમાનથી હાજર થયો હતે તો તારે વાસ્તે સારી નોકરી ટેવી હતી પણ હવે દ્વારપાળની ટેવી છે માટે જલદી ચાલ અને હાથમાં છડી લઇ દ્વારપાળની નોકરી ઉપર હાજર થા.

દૂત દિલ્લી આવી પૃથિરાજની સભામાં એજ બોલો બોલ્યો કે પૃથિરાજની આંખો લાલચોળ થઈ ગઇ. પણ પોતાના ગુરૂજનોના દબાણથી તે કાંઇ બોલ્યો નહીં. સભા બધી સ્તબ્ધ થઇ ગઇ. ગોયંદરાય ગેહિલો તે રાજાના ચેહરા ઉપરથી જાણી લીધું કે તેને રોકડો જવાબ દેવા મરજી છે માટે તેણે દૂતને જવાબ આપ્યો કે અરે આજ કળિયુગમાં યજ્ઞ કોણ કરે છે? સતયુગમાં બળી રાજાએ કીધો કે જેણે કીર્તિ વાસ્તે ત્રણ લોકનું દાન દીધું; ત્રેતામાં રામચંદ્રજીએ કીધો કે જેને ઘેર કુબેરે સોનાની વૃષ્ટિ કરી હતી; દ્વાપરમાં રાજા યુધિષ્ઠિરે કીધો કે જેને અર્જુન જેવા ભાઇ અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા સખા હતા. પણ તારા રાજાને એવડું શું છે કે પોતાના દળ અને દ્રવ્યમાં છકી જઇ દેવતા જેવા બોલો બોલે છે? તે જાણે છે કે પૃથ્વીમાં કોઇ ક્ષત્રી નથી, પણ નિર્બિજ પૃથ્વી ક્યારે પણ હોતી નથી એ નક્કી જાણજે. અમે જંગલમાં અને કાલિંદીને તટે રહેનારા છીએ તે તારા રાજાને ઓળખતાએ નથી, પણ તેને ખબર નથી કે દિલ્લીપતિ ચહુવાણ કે જેણે કેટલીકવાર તો બાદશાહને બાંધી છોડી દીધો અને ભોળા ભીમ જેવાને પણ ભાંગી નાંખ્યો તેનાં ધડ ઉપર માથું છતાં ચહુવાણ સિવાય કોણ યજ્ઞ કરી શકે એમ છે?

સિંહરૂપી સભા જોઇ દૂત તો ગામડીઆઓની સભામાંથી વિદ્વાન મંદાદરથી ચાલી નીકળે તેમ ચાલી નીકળ્યો અને ઢીલે મોઢે જયચંદને જઇ સમાચાર કહ્યા. તે સાંભળી જયચંદના ચેહરા ઉપર લોહી ઉભરાઇ આવ્યું. તે રાતી આંખોથી હોઠ દાંત વચ્ચે દાબી સભા વચમાં બોલ્યો કે, અરે પૃથિરાજ એવડો બધો શાનો મગજમાં પવન રાખે છે! જલદી જઇ

તેને પકડી લાવો. તરત તેના ભાઇ બાલુકરાયે ઉઠી સલામ કીધી અને પૃથિરાજને પકડી લાવવા બીડું ઉઠાવ્યું. જયચંદે તેની સાથે ખુરશાનખાન અને બંદાતમીર નામના જમાદારો અને સાઠ હજાર લશ્કર આપ્યું. પણ યજ્ઞનો દિવસ તો નજદીક આવ્યો અને તેને પકડી લાવતાં મુહુર્ત વહી જશે માટે એક સોનાની પ્રતિમા બનાવી તેના હાથમાં સોનાની છડી આપી તેનું નામ પૃથિરાજ રાખ્યું અને દરવાનને ઠેકાણે ખડો કીધો.

બાલુકરાય ચડી ગયો તે ખોખંદ નગરમાં પૃથિરાજનો રસ્તો રોકી બેઠો કે પૃથિરાજ યજ્ઞ બગાડવા અહીંથી જશે તો તેને પકડી લેશ. સોનાની પ્રતિમા કરી તેને છડીદારને ઠેકાણે ખડો કીધો છે તથા બાલુકરાય ખોખંદ નગરમાં રસ્તો રોકી બેઠો છે એ વાત પૃથિરાજને કાને પડતાં તેનું માથું ફર્યું. તેણે સામંતોની સભા ભરી જયચંદને એ કામની શિક્ષા કરવા શું ઇલાજ લેવો એ સવાલ પૂછ્યો અને કહ્યું કે "મારૂં અભિમાન અને આબરૂ તો તમારાં શિરો ઉપર છે. મેં એવડા મોટા બોલો કહાડી બળીઆસાથે બાથ ભીડી છે તે ફક્ત તમારા ભરોંસા ઉપરજ, માટે હવે તે વિશે સહુસહુની અક્કલ મુજબ સલાહ આપો."

ગોવંદરાય ગેહેલોત અને કન્હ ચહુવાણ બોલ્યા કે "ચડાઇ કરી કનોજ તોડો." જામ જાદવ બોલ્યો કે "એકદમ કનોજ તોડવી સહેલી વાત નથી માટે એનાં પરગણાં મારી રાડ બોલાવો." ચંદ પુંડિર બોલ્યો કે "કયમાષ દાહીમાને પુછો, એના સલાહથી આપણે આગળ પણ મોટાં મોટાં કામો કીધાં છે." પૃથિરાજે કયમાષસામું જોયું એટલે તે બોલ્યો કે "ક્ષત્રીપુત્રનાં મોંમાંથી વચન નીકળ્યું તે પળે નહીં તો તેને વાસ્તે મોટી શરમની વાત છે, પણ એ વચન પાળવા સારૂ પતંગીઆની માફક દીવામાં પડી બળી મરવું એવી સલાહ મને પસંદ નથી. જયચંદ પાસે એંશી લાખનું લશ્કર છે એટલુંજ નહીં પણ એની નોકરીમાં હાલ ભરતખંડના તમામ રાજાઓ હાજર થયા છે, તે ઉપર ચડી જઇ આપણે મૂઠીભર માણસો ફતેહ મેળવીએ એવી આશા રાખવી ફોકટ છે. અને જ્યારે ફતેહ ન મેળવીએ ત્યારે માર્યા જઇએ કે પકડાઇ જઇએ. અને તેમ થાય તો દુશ્મનની કીર્તિમાં ઓર બી વધારો કરવાનું કારણ બનીએ. માટે હું કહું તેમ કરો તો "એક પંથ દો કાજ" જેવું કામ થાય. રાજસૂય યજ્ઞ વખતે ખા-

બ્રાહ્મણો મૃત્યુંજય મંત્ર જપે છે જેના પ્રતાપથી રાજાની નવાઇમાં યજ્ઞની પૂર્ણાહુતી સુધી કોઇ પશુ સરખું પણ મરતું નથી. દૈવયોગે કોઇ જીવનું મૃત્યું થયું તો તેનું પ્રાયશ્ચિત રાજાને કરવું પડે છે એ વાત તમે સર્વે જાણો છો. વળી તમને ખબર છે કે એવું કાંઇ કામ આપણે જઇ જયચંદની નવાઇમાં કરી ન શકીયે માટે બાલુકારાય ખોખંદ નગરમાં રસ્તો રોકી બેઠો છે તો મારી સલાહ એ છે કે બાલુકારાય સાઠ હજાર લશ્કરથી પડેલો છે તેને આપણે પૂરા પડી શકીશું, માટે તે ઉપર જઇ તેને કાપી નાંખવો. આપણા પતિના મોંમાથી યજ્ઞ કરવા ન દેવો એવો બોલ નીકળ્યો છે તો બાલુકારાય સગો ભાઈ માર્યો ગયાથી યજ્ઞ ભંગ થયો અને આપણું વચન પળ્યું." આ સલાહ રાજાને તથા આખી સભાને પસંદ પડી અને ખોખંદ નગર ઉપર ચડી જવાનાં વાજાં વાગ્યાં, તથા સત્તર હજાર લશ્કર ચડ્યું. જોગણીઓએ આશિર્વાદ દીધા, ગીધો અને સમળાઓ આદિ માંસાહારી પક્ષીઓ ખુશી થયાં, મહાદેવ અને કાળીકાને વધામણી પહોંચી અને અપ્સરાઓ વર વરવા તૈયાર થઇઓ. બાલુકારાય બત્રીશ હજાર લશ્કરથી પૃથિરાજને સામે આવ્યો. ઘોડે ઘોડા, હાથીએ હાથી, અને પાયદલે પાયદલ સામસામે અટક્યાં, અને કાપાકાપી ચાલી. ઘણા યોદ્ધાઓ કપાતાં બાલુકારાય તલવાર ખેંચી કન્હ ઉપર દોડ્યો પણ કન્હે તેની સામી બરછી ફેંકી જે તેને આરપાર વીંધી જતાં તે પડ્યો. લડાઇમાં બાલુકારાયના પાંચ હજાર અને પૃથિરાજના સાતસો યોદ્ધાઓ પડ્યા. અને પૃથિરાજ ફતેહ કરી દિલ્હી વળી આવ્યો.

બાલુકારાયના વધના સમાચાર કનોજ પહોંચતાં જયચંદની દિલગિરીનો પાર રહ્યો નહીં. ભાઈ મરતાં યજ્ઞનોતો ભંગ થયો, પણ પોતાની દીકરીનો સ્વયંવર નિર્વિઘ્ને પાર ઉતરે તો પણ તેને કંઇક સંતોષ પામવા જેવું હતું. એ દીકરી આગળ અપ્સરા હતી તે એક ઋષિને છળવા જતાં તેને શાપ મળ્યો હતો કે "તું પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા જયચંદને ઘેર જન્મ લે, તું પરણીશ ત્યારે તારા પતિ અને પિતા બેઉનાં કુળનો નાશ થશે." જયચંદનો વિચાર તેને કેહર કંઠીર સાથે પરણાવવાનો હતો પણ ઋષિનો શાપ અફળ કેમ જાય ? જો કેહર કંઠીર સાથે સંયોગતા પરણે તો તો શીઘ્ર રાજ્યે વિવાહ થઈ જાય માટે સંયોગતાનું દિલ કેહર કંઠીરમાં ચોંટ્યું નહીં.

અને જ્યારે પિતા પુત્રીના મતમાં ભેદ પડ્યો ત્યારે સંયોગતા કોને ઇચ્છેછે તે જાણવા સહુ આતુર હતાં, તેમાં તેની સખીઓ વધારે આતુર હોય એ તો સ્વાભાવિકજ છે માટે તેઓ કુંવરીના પેટમાંથી વાત કહડાવવા તેને કેટલેક પ્રકારે વિરહ વેદના વધારતી હતીઓ. આ વખતે વસંતઋતુ હતી માટે એક સખીએ સંયોગતા પાસે વસંતનું નીચે મુજબ વર્ણન કીધું.

छंद पद्धरी.

मधु लहीं मधुपहि रितुराज मंत। परस्पर प्रेमसुं पियति कंत॥
लुंटहंति भोंर सुगंध वास। मिलि चंद कुंद फुल्यो अकास॥
वन वग्ग मग्ग हलि अंब मोर। शिर ढराहि जानुं मनमथ्थ चौंर॥
चलि सीत मंद सुगंध वात। पावक मनो विरहानि निपात॥
कुहु कुहु करंत कलयंति जोट। दल मिलहि जानु अनंग कोट॥
तर पलव पलुह रत नील हल्लि। चक्कही जानु मनमथ्थ पील॥
उखलहीं कली चंपक समीप। प्रजरहीं प्रगट कंदर्प दीप॥
करवत ककूत केतुकी सुकत्ति। विरहंत रत्ति बिछुरंत छत्ति॥
परिरंभ अनिल कदलीक पान। सिर धुनहि सरस सुनि जाति तान
झंकालि झमूर अभिराम रम्म। नन कराहि पियु परदेश गम्म॥
फुल्लिग पलास तजि पत्त रत्त। रणरंग शिशिर जीत्यो वसंत॥

ભાવાર્થઃ—કંથ અને કામની પરસ્પર પ્રેમથી અધરપાન કરે છે તેમ ભમરાઓ પુષ્પમાં મધ ચૂસે છે તથા સુગંધ લૂંટે છે. કમળ ચંદ્રને દેખી પ્રફુલ્લિત થાય છે; વન વગડામાં આંબામોર લટકે છે તે જાણે કામદેવ ઉપર ચમર ઢળે છે; શીત મંદ અને સુગંધી પવન વાય છે તે વિરહિણીને અગ્નિ સમાન બાળું બાળું કરે છે; કોકિલાદિ પક્ષીઓ ગાન કરે છે તે જાણે કામદેવનું કોઇક લશ્કર ચડ્યું હોય નહી ? વૃક્ષનાં પત્રો રાતાં અને લીલાં હાલે છે તે કામદેવની સેનાના હાથીની માફક ચાલે છે; ચંપાની કળીઓ ખીલી છે તે કામદેવના દીવાઓ જાગ્યા છે; કેતકીના પત્રો કરવતવાળાં નીકળ્યાં છે તે વિરહિણીની છાતિને વેરી નાંખવા સારૂ છે; કેળનાં

પાનો ધીમે ધીમે હાલે છે તે પિયુનું પરદેશ જવું સાંભળી માંથુ હલાવી હલાવી કહે છે કે "પિયુ પરદેશ ગમન કરશો માં" અને પાનખર ઋતુ જવાથી નવ પલ્લવો રાતા રંગનાં થયાં છે તે જાણે વસંતે રણસંગ્રામમાં શિશિર ઋતુને જીતીને રણરંગ બાંધ્યો છે.

આ વર્ણન સાંભળી સંયોગતાની છાતીમાં વિરહાનળ બળતો હતો તેમાં ઘી હોમાયાથી લાજ તથા ધીરજનો નાશ થઇ ગયો અને એકદમ બોલી ગઈ કે "મારે વાસ્તે તો આ યજ્ઞમંડપમાં સોનાનું પૂતળું ખડું છે તેમાં જીવ આવશે ત્યારે એ પીડા મટશે, માટે ત્યાં સૂધી મારી પાસે એવી બળતામાં ઘી હોમવા જેવી વાત કરશો નહીં."

સંયોગતાનું પૃથિરાજ તરફ દિલ છે એ વાત સખીઓ જાણી ગઇઓ, અને કાને કાને વાત જતાં જયચંદ સૂધી એ વાત પહોંચી. માટે તેણે ઘણો શોક કીધો અને પુત્રીને સમજાવવા દૂતીઓ મોકલીઓ, તેઓ તેના મનની વાત કહડાવવા યુક્તિથી બોલવા લાગીઓ.

દૂતીઃ—અહો રાજપુત્રી! તારા જેવી આજ નસીબદાર કોણ છે કે જેને જયચંદ જેવો પિતા છે તથા કેહર કંઠીર જેવો પતિ પ્રાપ્ત થશે.

કન્યાઃ—તમને એવડું બધું લાંબુ ટૂંકું બોલી જવા કોણે અધિકાર આપ્યો છે? મારે કોણ સાથે પરણવું એ કામ તમારા હાથમાં છે શું?

દૂતીઃ—કુંવરી સાહેબ, એવડાં શાનાં તપી જાઓ છો. અમારા હાથમાં નહીં પણ તમારા પિતાના હાથમાંતો છે?

કન્યાઃ—નહીં નહીં. પિતાજીએ એ કામ પોતાના હાથમાં રાખવું હતું તો સ્વયંવરમંડપ રચવાની શી જરૂર હતી?

દૂતીઃ—ત્યારે શું લોકોમાં વાત ચાલે છે કે તમારૂં દિલ પૃથિરાજ તરફ છે એ વાત ખરી કે?

કન્યાઃ—ગમે તેમ હો, તે પૂછવા તમારો અધિકાર નથી.

દૂતીઃ—એતો ખરૂં પણ અમારે તમારી હિતેચ્છુઓ દાખલ સલ્લાહ આપવી યોગ્ય છે કે કેહર કંઠીર નહીં તો સ્વયંવર મંડપમાં તમારા રૂપ અને કુળમાં બરોબરીઆ ઘણાક રાજકુંવરો એકઠા થયા છે તેમાંથી કોઇને પસંદ કરો, પણ પૃથિરાજ કે જેણે તમારા પિતાનો યજ્ઞ બગાડી કાકાનો વધ કીધો તે વિષેનો વિચાર છોડી દો તો સારૂં.

સંયોગતાઃ—યજ્ઞભંગ કે કાકાના વધ સામું જોવામાં મારો સ્વાર્થ નથી. મારો સ્વાર્થતો મારા બરાબર રૂપ અને પરાક્રમવાળો જોડી ગોતવામાંછે.

દૂતીઃ—બરાબર. રૂપ અને પરાક્રમમાંતો એના જેવા ઘણાક રાજા અને રાજકુંવરો બતાવીએ.

કન્યાઃ—તમારા મનથી તો ઘણાએ હશે પણ મારા પિતાએ કલિવર્જિત યજ્ઞ આરંભ્યો તેમાં બકરાંના ધણની માફક દોરાઈ આવ્યા ત્યારથીજ મેં તો તેઓનું પરાક્રમ જોઈ લીધું છે.

દૂતીઃ—પણ પૃથિરાજે તમારા પિતા સામી કમ્મર બાંધી છે અને તમારા પિતાનું બળ તો તમે જાણો છો કે તે મનપર લેશે તો પલવારમાં તેને બાંધી કેદ કરી લાવશે કે વધ કરી નાંખશે ત્યારે તમારા શા હાલ થશે?

કન્યાઃ—એ સિંહ પકડાય એવો નથી અને દૈવયોગે મારો પિતા તેનો વધ કરી શકશે તો મારૂં અંતઃકરણ તેના તરફ નિર્મળ છે માટે મને સત ચડશે અને હું કુંવારેજ સતી થઈ જગતમાં જશ કમાઈ જઈ સ્વર્ગની પ્રાપ્તી પામીશ. બીજી બધી બાબતમાં હું મારા મોટેરાંઓને માન આપુંછું પણ આ બાબતમાં તો એમ છે કેઃ—

શ્લોક.

नमो राजन संवादे नमो गुरुजन आगरं ।
वरमेकं स्वयं देहि सर्वथा पृथिराजयो ॥

આ છેલા બોલો સાંભળી દૂતીઓ પોતાનું કંઈ ચાલશે નહીં એમ માની ચાલી નીકળીઓ અને જયચંદને જઈ કહ્યું કે "એ તલમાં તેલ નથી માટે બંદોબસ્ત નહીં રાખે તો આબરૂ જતી રેહેશે." જયચંદે લમણે હાથ દઈ કેટલોક વખત વિચાર કરી "दुहिता भली न एक*" એ વચન જોડનાર ઉપર આફરીન કીધી અને સંયોગતાને ગંગાકિનારે એક મેહેલ હતો તેમાં કેદ રાખી.

---

*चलनो भलो न कोशको, दुहिता भली न एक;
मंगनो भलो न बापको, जो प्रभ राखे टेक.

પ્રકરણ ૭ મું.

"ઊગે તે આથમે અને જન્મે તે મરે" આ ઈશ્વરી નિયમ પ્રમાણે ભરતખંડમાં હિંદુ રાજાઓનો સૂર્ય પૂર્ણ કળાથી પ્રકાશમાન હતો તેને લટકવાનાં અને સંપૂર્ણ યુવાવસ્થાનાં શરીરમાં વૃદ્ધાવસ્થા પ્રવેશ કરે તેની નિશાની દાખલ એક બે ધોળા વાળ દેખાય એવાં કાંઈ કાંઈક ચિન્હો આપણે ગયાં પ્રકરણમાં જયચંદ અને પૃથિરાજ વચ્ચે ઉઠેલા અણબનાવથી જોયાં તેમાં વધારા દાખલ આ પ્રકરણમાં મારે ચામુંડરાયની કેદ અને કયમાષનાં મરણની હકીકત દર્શાવવી છે. ચામુંડરાયનાં પરાક્રમો વાંચનારથી છાનાં નથી અને કયમાષ કેવો હતો:—

छप्पय.

जिहि कयमाष सुमंत, खोदि खट्टुव धन कढ्यो;
जिहि कयमाष सुमंत, राज चहुवानह चढ्यो;
जिहि कयमाष सुमंत, पारि परिहार मुरस्थळ;
जिहि कयमाष सुमंत, म्लेच्छ बध्यो बळ सब्बल;
चहु ओर जोर चहुवान नृप, तुरक हिंदु डरपत डरह;
वाराह वाघ वाराह बिच, सुवश सुवास जंगल धरह.

ભાવાર્થ—જે કયમાષની સલાહથી ખટ્ટુપુરનું ધન કાઢ્યું, ચહુવાણનાં રાજ્યની ચડતી કળા થઈ, મુરસ્થલના પડિહારને ભાંગ્યો, મ્લેચ્છ (ગોરી) ને બાંધ્યો, ચારે તરફ હાક બજાવી, હિંદુ તુરક બેઉને ડરાવ્યા અને વાઘની માફક જંગલ વશ કરી, ચારે તરફ સુગંધી ફેલાવી.

ચામુંડરાય વિષે ચંદ પુંડિર નામનો સામંત અદેખાઈ કરી પૃથિરાજના કાન ભરતો કે ચામુંડરાય રેણશી કુંવર (પૃથિરાજનો ચામુંડરાયની બેન દાહીમી રાણીને પેટે થએલો કુંવર) સાથે એટલી બધી મીઠાસ રાખે છે તે તમ સાથે છળ કરી રેણશી કુમારને રાજ્ય આપવા ચાહે છે. પૃથિરાજ તે વાત ગણકારતો નહીં પણ રોજની ખણખોદ કોઇક દિવસ પણ અસર કરે. બનાવ એવો બન્યો કે એક રોજ ચામુંડરાય પોતાના ભાણેજ રેણશી કુમારને જંગલમાં બાણવિદ્યા શીખવવા તેડી ગયો હતો ત્યાંથી વળતાં શ-

હેરમાં એઉજણ આવ્યા કે તેઓને રાજાનો પાટહાથી નામે "શૃંગારહાર" મદાંધ થએલો સામે મળ્યો. એ હાથી કેટલોક વખત થયાં મસ્ત થઈ શાળામાંથી સાંકળો તોડાવી નાઠો હતો તથા શેહેરમાં કેટલીક હવેલીઓ તોડી નાંખી હતી અને માણસોનું પણ નુકસાન કર્યું હતું. અને ખૂનમાં ભરપૂર થયેલો શૂંઢ ઊંચી કરી ચામુંડરાય અને રેણશી કુમાર ઉપર ધશી આવ્યો. હાથીથી ડરી જઈ ઘોડા પાછા વાળી જાવા એ વાત રજપુતપણાને એબ લગાડનારી ચામુંડરાયને જણાઈ, તેમ પાટહાથી જાણી વળી નીકળતાં પણ રેણશી કુમારનો જીવ જોખમમાં જોયો માટે તેણે પોતાના ઘોડાને એડી મારી કે ઘોડો કૂદ્યો અને પોતાના બે પગ હાથીનાં દંતુશળ ઉપર જઈ ખોડ્યા. ચામુંડરાયે જમણે હાથે તરવાર મારી કે હાથીની શૂંઢ દંતુશળ સુદ્ધાં કપાઈ ગઈ અને ડાબે હાથે કુંભસ્થળમાં ગદા મારી તેથી કાનુડો ગોપીઓની મટકી ફોડી નાંખતો ત્યારે તેમાંથી દૂધ દહીં વેરાઈ જતાં તેમ લોહીનો પ્રવાહ ચાલ્યો જેથી ગલીમાં લોહીની નદી ચાલી અને હાથી તંમર ખાઈ પડ્યો, જેથી આખી ગલી બંધ થઈ ગઈ.

હાથી મરાયો જોઈ શેહેરના લોકોનો ગભરાટ બેશી ગયો પણ ચામુંડરાયના સામાવાળાઓને ખણખોદમાં એક યુક્તી મળી. તેઓએ રાજાને સમજાવ્યો કે પાટહાથી ઉપર ઘા કરતાં જેટલી વાર લાગી તેટલી તમ ઉપર કરતાં પણ લાગશે માટે હજુ પણ ચેતો તો સારૂં. આ વાત પૃથિરાજને અસર કરી ગઈ, તેણે રામગુરૂ પ્રોહિતને તેડી તે સાથે બેડીઓ આપી કહ્યું કે આ બેડીઓ જઈ ચામુંડરાયને પહેરાવી આવો. ઘણા જણે રાજાને એ કામ ન કરવા વિનંતી કરી પણ તેના ક્રોધાયમાન ચેહેરા સામે વધારે કોઇથી કહી શકાયું નહીં. રામગુરૂ પ્રોહિતે બેડીઓ લઈ જઈ ચામુંડરાયને રાજાનો હુકમ સંભળાવ્યો. ચામુંડરાય સામે થયો હતે તો અલબત રાજાને પણ વિચાર પહોંચાડતે પણ તેણે શામ ધર્મ સંભારી એ હુકમ કબુલ કીધો, પણ મારા હાથમાં રાજા લોઢું નાંખે છે તો હવેથી કામ પડે હું હાથમાં લોઢું પકડીશ નહીં એવું રાજાને કહાવી મોકલ્યું. પૃથિરાજે ક્રોધના આવેશમાં તે કબુલ કીધું અને ચામુંડરાયને બેડીઓ ઘાલી, તેથી લોકોને વિચાર થયો કે કયમાષ રાજાને વિરૂદ્ધ થશે જેથી કાંઇકિ પણ ખરાબી થશે, પણ સૌ સામંતો શામ ધર્મમાં તત્પર હતા માટેએવી કાંઈ વાત બની નહીં.

પૃથિરાજે એ કામ કરતાં કીધું પણ તેથી તેના સામંતોનાં મન કંઈક ઊચક દીઠાં. વળી જયચંદ જેવો શત્રુ ઉપર ગાજતો હતો, માટે તેણે જાણ્યું કે દિલ્લીમાં રહીશ તો કોઈ વખત ઘેરાઈ જઇશ. વાસ્તે અરણ્યમાં શિકાર રમવામાં પોતાનો વખત કહાડતો હતો, અને દરબારમાં કામનો ભાર કયમાષને સોંપ્યો હતો. પોતે તો કોઇક વખત એકલે ઘોડે શેહેરમાં આવી ચરચા જોઇ જતો બાકી સઘળો ભાર કયમાષને સોંપ્યો હતો.

કયમાષ પણ શામ ધર્મમાં પૂરો હતો તેથી પૃથિરાજને કોઈ રીતની રાજ્યની ચિંતા રહે એવું ન હતું. પણ ભાવી પ્રબળ છે; જર, જોરૂ અને જમીન એ ત્રણ ચીજો વાસ્તે લાખો જીવોનો સંહાર થયો છે, તેમાં પણ સ્ત્રી એવી ચીજ છે કે જેને વાસ્તે મોટાં મોટાં રાજ્યો પાયમાલ થઈ ગયાં છે તથા મોટા મોટા મુનિવરોની તપશ્ચર્યાઓ ભંગ થઈ ગઇછે અને ઇંદ્ર બ્રહ્મા અને સદાશિવ જેવા પણ ચૂકી ગયાછે તો બિચારો કયમાષ કોણ ગણતીમાં !

આષાઢ મહિનો છે; વાદળાં ઘેરાઈ આવી ઘમઘોર થઈ રહ્યું છે; વીજળી ઝબકારા મારેછે; મેઘરાજા ગર્જના કરેછે; દાદુર અને પપૈયા ટિહુ ટિહુ કરી રહ્યાછે; મોર ટહુકા કરે છે; આકાશમાં ઇન્દ્રધનુષ્ શોભી રહ્યું છે; અને જે વખતે વિરહી દંપતીનું કાળજું કરવતીથી વેરી નાખવા કામદેવ તૈયાર થાય છે તે વખતે કયમાષ કાંઈ રાજ દરબારી કામ વાસ્તે દરબારમાં ગએલો તેને કર્ણાટકીએ[1] જોયો કે કામદેવે તેની છાતી બાણોથી વીંધી નાંખી. એ સ્ત્રી ગોખમાં પોતાના નેત્રોમાંથી બાણો વરસાવતી કયમાષ સામી ઉભી. કયમાષની તેની સામે નજર ગઈ કે બાણોએ નેત્રદ્વારાએ તેની છાતીમાં પ્રવેશ કરી વીંધી નાખી, જેથી થોડીવાર તે બેશુદ્ધ થઈ ગયો પણ જરા વારે સાવચેત થઈ ઘર તરફ ગયો. ત્યાં બિછાના ઉપર પડ્યો પણ તેને નિદ્રા આવી નહીં. તેની પાસે સુતેલી પોતાની સ્ત્રી તેને શંખણી જેવી લાગી, અને પલંગપર આમથી તેમ આલોટતો પડ્યો હતો, તેટલામાં તો તેને એક સ્ત્રીએ હાક મારી હાથમાં ચીઠી આપી. આ સ્ત્રી કર્ણાટકીની દાસી હતી અને ચીઠી કર્ણાટકીના હાથની લખેલી હતી જેમાં તેને પોતાને મેહેલ બોલાવ્યો હતો. કયમાષ તો એજ દરદથી પીડાતો હતો એટલામાં દવા આવી મળી. વળી કામાંધ

૧ પૃથિરાજની પાસવાન હતી.

થએલો એટલે બાર કોશમાં અંધારૂં દેખી દાસી સાથે કર્ણાટકીના મેહેલમાં ગયો. વિદ્વાનોએ કહ્યું છે કે "कामातुराणां न भयं न लज्जा" એ વાત કાંઈ ખોટી નથી. કયમાષને શામ ધર્મ કે પૃથિરાજનો ભય એમાંથી કોઇએ પણ રોક્યો નહીં. કર્ણાટકીએ આમિષાદિ[1] અનેક પ્રકારનાં ભોજનો અને આસવો[2] તૈયાર રાખ્યા હતાં, મેહેલ શણગારી રોશની કરી હતી, ગુલાબ જળનો છંટકાવ કરી તથા અગરબતીઓ સળગાવી મેહેલને સુગંધમય કરી મેલ્યો હતો, જેની વાસ તેની પાસેના મેહેલવાળી રાણી ઇચ્છનકુમારીના નાકમાં ગઈ. તેણે પોતાની દાસી મોકલી ખબર કઢાવી કે શું રાજા કર્ણાટકીને મોહોલે આજ આવેલા છે? દાસી ખબર લાવી કે એ તો રાજા નહીં પણ કયમાષ છે.

ઇશ્વરને કરવું છે અને ભાવી પ્રબળ છે માટે પૃથિરાજ પણ આ વખતે અરણ્યમાં મેલાણ કરી પડ્યો હતો તેને કામદેવે સતાવ્યો. તેથી એકલે ઘોડે મેલાણમાંથી નીકળી શેહેરમાં આવ્યો. ઘોડો અંતઃપુરની દોઢીના એક સ્તંભે બાંધી રાણી ઇચ્છનકુમારીના મેહેલમાં દાખલ થયો. રાણીએ પોતાના પલંગ ઉપર આવ્યા અગાઉ કર્ણાટકીના મેહેલની ચર્ચા જોઈ આવવા રાજાને અરજ કરી, તે મુજબ તેણે એક બારીમાંથી જોયું તો ઉપર બનેલો બનાવ જોઈ તેનું મગજ ફરી ગયું. પણ કર્ણાટકી પાસવાન હતી. એ કાંઈ ઊંચા કુળની ન હતી, માટે હાલ દર ગુજર કરી સવારે કાંઈ બંદોબસ્ત કરવાનો વિચાર કરી વળી નિકળ્યો. પણ ઇચ્છનકુમારીપાસે જતાં તેણે કહ્યું કે "કયમાષ તમારાં રાજ્યનો સ્તંભ છે એને રાણી સોંપી દઈ રાજી રાખશો તોજ તમારૂં રાજ્ય સારી રીતથી ચાલશે અને જગત્માં પણ કીર્તિ વધશે. વારૂ આજ કર્ણાટકીને સોંપી દીધાં અને કાલ અમારામાંથી કોઇ ઉપર નજર રાખશે તો પણ આપશો ખરા કે"? આ બોલો રાજાને વજ્ર જેવા લાગ્યા. માટે તે એકદમ કમાન ખેંચી ચાલ્યો. કયમાષ અને કર્ણાટકી રતિવિલાસ કરી સામસામાં પલંગ પર ખુશીમાં બેઠાં એક બીજાને પ્યાલીઓ ભરી દેતાં અને લેતાં હતાં, તેટલામાં કયમાષની છાતીમાં બાણ વાગ્યું તે તેને તથા દિવાલને વીંધી આરપાર નીકળી ગયું. બાણ વાગતાંજ કયમાષ સમજી ગયો કે પૃથિરાજના

---

1 માંસ. 2 દારૂઓ.

હાથનું છે. તે "રામ" એવો શબ્દ બોલી પલંગપર આડો પડ્યો. કર્ણાટકીએ જાણ્યું તેને એકદમ છાતીમાં શૂળ ઉપડી આવ્યું કે શું માટે તેને ખમાં ખમાં કરી પવન નાંખવા બેઠી. પણ જરા વારમાં તો લોહી ધક ધક વહેવા માંડ્યું અને કયમાષને મૂર્છા આવી. કર્ણાટકી ભેદ સમજી જતાં બીજે બારણેથી નાસી જઈ પૃથિરાજના તાપથી જયચંદ શિવાય બીજો કોઈ મને સંઘરી શકશે નહીં એમ સમજી કનોજ ગઈ, જ્યાં તેણે સંયોગતાની મેહેરબાની મેળવી અને તેની મુખ્ય દાસી થઈ રહી. કયમાષે થોડી વાર પછી દેહ છોડ્યો એટલે રાજાએ પોતાને હાથે એજ મેહેલમાં ખાડ ખોદી દફનાવી દીધો.

મધ્યરાત્રે ચંદ કવિને હરસિદ્ધિ માતાએ દર્શન દઈ સઘરેહુ બનાવની હકીકત કહી. અને કયમાષની સ્ત્રીને પણ તેજ વખતે સત ચડ્યું. સવાર થયે પૃથિરાજે દરીખાનું કીધું, જેમાં તમામ સામંતો અને ચંદ કવિ હાજર થયા. ચંદ કવિ પોતાને ઘેરથી દરબારમાં જતો હતો ત્યારે કયમાષની સ્ત્રીએ તેને બોલાવી વચન માગ્યું કે તું ખરો વરદાઈ હો અને સતીનું સત્ય પળાવનારો હો, તો મને એક વચન આપ. ચંદને આગળથીજ ખબર હતી તો પણ તે સ્ત્રીનું સત જોવા કહ્યું, "કબુલ છું; પણ શું વચન ?" ત્યારે બાઈ કહે "મારા પતિનું માથું આણી આપ કે તે ખોળામાં લઈ હું સતી થાઉં." ચંદ વચન આપી દરબારમાં આવ્યો પણ પૃથિરાજના ચેહેરાનો તાપ તેનાથી ઝાલી શકાયો નહીં અને જેમ તેમ મિસલ ઉપર જઈ બેઠો. થોડી વારે રાજાએ સર્વે સામંતો સામું જોઈ સવાલ કીધો કે "દાહીમો ક્યાં?" કોઈને ખબર નહીં તેથી કોણ કહી શકે? સર્વે એક બીજા સામું જોવા લાગ્યા. અંતે રાજાએ ચંદને પૂછ્યું કે "તું વરદાઈ છે, માટે કાંતો દેવીનો વર છોડી દે, ને કાંતો દાહીમો ક્યાં છે તે બતાવ ?" ચંદ કહે, "પણ એક વચન માગુ છું." રાજા કહે, "તેમ સામું મને પણ એક વચન આપવું પડશે." એમ પરસ્પર વચનો લઈ ચંદે જગદંબાના પ્રતાપથી રાત્રીના હકીકત કહી દઈ કયમાષનું માથું માગ્યું. રાજાએ તે કહાડી આપ્યું અને ચંદે તે કયમાષની સ્ત્રીને આપ્યું જે ખોળામાં રાખી તે સતી થઈ ગઈ. રાજાએ પોતાના વચનમાં ચંદપાસે કનોજ દેખાડવાનું માગ્યું.

કયમાષ શિક્ષાને પાત્ર તો હતો પણ એવો તો શામધર્મી હતો કે રા-

જાને તેનાં મરણથી ઘણું સાલવા લાગ્યું, અને રાત્રદિવસ ઉદાસ રહેવા લાગ્યો. બીજા સામંતો પણ આ બનાવથી થોડા ઘણા નારાજ થયા, પણ રાજાની દિલગીરી જોઈ તેઓને કયમાસનું ખૂન વિસરી ગયું; અને હરહીલે રાજા ખુશી રહે એવા ઇલાજો લેવા લાગ્યા, અને તેટલા વાસ્તે મૃગયા રમવાનો રાજાને ચરસ વધાર્યો. અરણ્યમાં ભમતે ભમતે એક વખત પાણીપત ઉપર જઈ મેલાણ કીધું. ત્યાં જિયાફત કરી સર્વે સામંતો સહિત પૃથિરાજ આનંદમાં બિરાજે છે તેટલામાં દુર્ગાકેદાર નામના એક ભાટે આવી તેને આશીશ દીધી અને ચંદસાથે વિદ્યાવાદ માગ્યો. ચંદ તૈયાર થઈ સભામાં બેઠો તે વારે કેદારે સો ઘડા મંગાવી મંત્રના બળે તેમાં અગ્નિની જ્વાળાઓ પ્રગટ કરી, ચંદે દેવીના પ્રાર્થના કરી કે સોએ ઘડાઓ ઉપર જળધારાઓ પડી જેથી અગ્નિ બુઝાઈ ગયો. કેદાર કહે એક દિવસનાં બાળકને બોલાવી આપો. ચંદ કહે, એવડું બાળક તો આ વખતે ક્યાંથી મળે, પણ તેણે ઘોડાની પૂજા કરી ચંદન પુષ્પ ચડાવ્યાં કે ઘોડે નીચે મુજબ પૃથિરાજને આશીર્વચન આપ્યું.

गाथा.

जिहि सारथ सजि पंथो, जिहि रख्यो सु गर्भ उत्तरया ।
जिहि रख्यो प्रहलादे, सो कर रखि राज पृथिराजं ॥

ભાવાર્થ:—જેણે અર્જુનના સારથીનું કામ કીધું, જેણે ઉત્તરાકુમારીનો ગર્ભ બચાવ્યો, તથા જેણે પ્રહ્લાદને રાખ્યો, તે પૃથિરાજનું રક્ષણ કરો. કેદારે ત્યારે વર્ષાત્રતુ ખડી કીધી. આકાશપર વાદળાં છાઈ આવ્યાં; વિજળીના ઝબકારા થવા લાગ્યા; ગર્જના સંભળાઈ અને ઢમઢમ વરસાદ વરસવા લાગ્યો. ત્યારે ચંદે વસંતત્રતુનું આવાહન કીધું; એટલે વાદળાં વીખેરાઈ ગયાં; વિજળી અને ગર્જના બંધ થઈ ગઈ; અને ઝાડ ઉપર નવ પલ્લવો ફૂટી નીકળ્યાં. કોકિલા શબ્દ કરવા લાગી. આંબાને મોર આવ્યા અને જંગલ રળિઆમણું થઈ ગયું. ચંદે કેદારને એક પથ્થર બતાવી કહ્યું કે એને પીગળાવ. કેદારે ઘણી મેહેનત કીધી પણ પીગળ્યો નહીં. પછી ચંદે દેવીની સ્તુતિ ગાઈ એટલે પથ્થર પાણીના પરપોટા જેવો થઈ ગયો, તેમાં ચંદ પોતાની વીંટી નાંખી જે પથ્થરના મધ્યભાગમાં જઈ પડી. ફરી

કેદારને ચંદ તે વીંટી કાઢી લેવા કહ્યું પણ તેથી નીકળી નહીં એટલે ચંદે કહાડી લીધી.

દુર્ગાકેદાર કવિને રાજાએ હાથી ઘોડા આપી તથા ક્રોડપસાવ કરીને વિદાય કીધો, એટલે તે કવિ ગિઝની જવા નીકળ્યો. રસ્તે ચાલતાં સોનપૂર ગામ પાસે આવ્યો ત્યાં તેણે શાહાબુદ્દીનની છાવણી પડેલી જોઈ. તેમાં જઈ મીર મોહોબતખાનને ડેરે ઉતારો કીધો. સવાર થએ બાદશાહને આશીશ દઈ સભામાં બેઠો તેટલામાં તો એક દૂત ત્યાં આવ્યો. તેના અંગ ઉપર વિભૂતિ ચોપડેલી, લાંબી જટા, કંઠેમેખળા, તથા મૃગચર્મ ધારણ કરેલાં હતાં. તેણે આવી સમાચાર કહ્યા કે ચામુંડરાયને બેડી પડી છે; કયમાષને તો રાજાએ પોતાને હાથે મારી નાખેલો છે; હાલ તે શિકાર કરવા નિકળેલો છે અને પાણીપત ઉપર મેલાણ કીધું છે. કેદાર કવિના પેટમાં હજી પૃથિરાજનું લુણ હતું માટે તેનાથી રહેવાયું નહીં અને ડેરે આવી પોતાનો એક ઊંઠી સ્વાર મોકલી પૃથિરાજને કહાવી મોકલ્યું કે ગાફલ રહીશમાં. પૃથિરાજ સમાચાર સાંભળી તૈયાર થઈ રહ્યો, એટલામાં તો ગોરીનું લશ્કર દૂરથી દેખાયું, એટલે તીરોના વરસાદ વરસ્યા. થોડી વારમાં ભેટાભેટ થઈ ગયા અને તલવારો નીકળી કાપાકાપી ચાલી જેમાં પૃથિરાજના છસો અને ગોરીના સાત હજાર યોદ્ધાઓ કામ આવ્યા. તુંવર પહાડે શાહાબુદ્દીનને પકડી લીધો અને મ્લેચ્છોનું લશ્કર વિખેરાઈ ગયું. વળી સલ્લાહ થઈ જેમાં આઠ હજાર ઘોડા દંડના દઈ શાહ છૂટી ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

કનોજ પ્રસંગ.

દુઃખનું ઓષડ દહાડા તે વીત્યાથી કયમાષની વાત પૃથિરાજને વિસારે પડી. વળી શાહાબુદ્દીન સામી જીત મળતાં તેનો પોરસ વધ્યો, માટે સંયોગતાએ એને વરવાનું બિરદ લીધું છે એ સાંભળતાં તેણે કનોજ ઉપર ચડાઈ કરવાનું મન કીધું, પણ ચડાઇ કરી જતાં મરવાનીજ આશા રાખવી. એક એક જણ સો સો માણસ મારીને પડે એવા પોતાના યોદ્ધાઓ હોય તોપણ જયચંદનાં લશ્કર સામે તેનાથી જીતાય નહીં; પણ સંયોગતાના બિરદની વાત તેને વાસ્તે સાપે છછુંદરી ગળવા જેવી થઈ

પડી, વાસ્તે તેણે સામંતોની સભા ભરી એ વાતનો સવાલ કહાડ્યો; સર્વે મતે એમ ઠર્યું કે ચડાઈ કરી જીતાશે તો નહીંજ. આપણે જયચંદનો યજ્ઞ તો અગાડી ચુક્યા છિએ, હવે કન્યાહરણ કરવું છે એવા કામમાં તો શ્રીકૃષ્ણ જેવાએ પણ કપટ કીધાં છે તો આપણને તેમ કરવામાં ખોટ નથી માટે એવા કોઈ ઇલાજો લેવા. છેલ્લે એમ ઠર્યું કે યજ્ઞસમયે ઘણાક આબરૂદાર ચારણો અને બ્રાહ્મણો ભેળા થાયછે તો ચંદે પૃથિરાજની વધારેલી આબરૂ પ્રમાણે લશ્કર સાથે લઈ કનોજ જવું; એ લશ્કરમાં પૃથિરાજે તથા સામંતોએ ચંદની તેનાતના માણસો દાખલ જઈ કનોજમાં ડેરા દેવા, પછી સમયોચિત જે થાય તે ખરૂં. એ રીતે ગોઠવણ કરી ચંદની સરદારી તળે અગ્યાર હજાર માણસ દિલ્લીથી નીકળ્યાં. જમનાંનદી ઉતરી પેલે પાર ગયાં કે તેમને એક સ્ત્રી સામી મળી, તેનું મોઢું હસતું અને આંખ ક્રોધવાળી હતી; ડાબાં અંગ ઉપર સોનાનાં આભરણ તથા જમણા હાથમાં લોઢું પકડેલું; અર્ધા કેશ ઓળેલા અને અર્ધા છૂટ; એક આંખમાં અંજન અને બીજી લાલ; અર્ધાં વસ્ત્ર પીળાં અને અર્ધાં રાતાં. આ તથા બીજાં પણ શૃંગાર અને વીર બેઉ રસ મિશ્રિત શુકનો થયાં, પણ પૃથિરાજે તો "अर्थं साधयामि वा देहं पातयामि" એવો દૃઢ નિશ્ચય કીધો હતો માટે તે શુકનો તરફ કાંઈ દરકાર ન કરતાં એકદમ કૂચ કરી કનોજ આવી પહોંચ્યા.

લશ્કરને શેહેર બહાર રાખી સંકેત મુજબ ચંદ જયચંદ રાજાના દરબારમાં ગયો અને સાથે પૃથિરાજને પોતાનો પાણીનો ચંબુ આપી સેવક દાખલ લઈ દરવાજા પાસે ગયો. ત્યાં હેજમ કછવાહો ચોકી કરતો હતો તેને કહ્યું, "અંદર જઈ રાજાને જાહેર કર કે પૃથિરાજનો દસોંદી ચંદ ભાટ યજ્ઞ ઉપર આવેલો છે તે તમને આશીશ દેવા આવવા માગે છે." હેજમે અંદર જઈ જાહેર કર્યું કે તરત રાજાએ પોતાના દસોંદીને સામો મોકલ્યો. દસોંદીએ બહાર આવી ચંદ સાથે કેટલીક ચર્ચા કરી છેલ્લે કહ્યું કે દૃષ્ટ વાત તો સહુ વર્ણન કરી શકે પણ અદૃષ્ટ વર્ણન કર, ત્યારે તું વરદાઇ ખરો. અને જો એટલી તારામાં પહોંચ હોય તો જયચંદ હાલ ક્યાં બેઠો છે તથા શું કરેછે તેનું વર્ણન કર. ચંદ દેવીની સ્તુતિ કરી જયચંદ તે વખતે કચેરીમાં બિરાજેલો તે કેવા પોશાકમાં કઈ દિશાએ

કચેરીમાં બેઠેલો, જમણી બાજુએ કયા કયા સરદારો તથા ડાબી બાજુએ કોણ કોણ બેઠેલા, નકીબો કેવી રીતે ઉભેલા, મુત્સુદીઓ કઇ મિસલ ઉપર બિરાજેલા, ઈત્યાદિ નખશિખ વર્ણન કર્યું. જે સાંભળી દસોંદી દંગ થઈ રહ્યો. અને તેની જયચંદ પાસે જઈ ઘણીજ પ્રશંસા કીધી. ચંદ પોતાના સેવક સહિત દરબારમાં દાખલ થયો અને જયચંદને પૃથિરાજ તરફથી કુશળ પૂછી આશીશ દીધી અને નીચે મુજબ પદ્ય બોલવા લાગ્યો:—

छंद भुजंगी.

जहां आसनं सूर ठट्ठे सनाहं, जिने क्षत्रि वंशं किए एक राहं;
जिने धर्नि दिक्पाल धर्धर विखंडं धरे नृप छत्रं दुती कन्कदंडं.
जिने हेम पर्वत्तसे सब ठाहे, जिने एक दिन अठ सुलतानसाहे;
बरं जंपियो सच्च जो चंद चंडे, सुने थप्पियो जाय तिहूंत पंडं.
जिनं दछिनं देश अप्प्यो विचारे, तटे ऊतर्यो तुर्त वंधं पहारे;
जहां करनडा हाल दुब्बान बेध्यो, जिने संधि चालूकके चारखेंच्यो.
जहां तीन दिनजुद्ध भिरि भूमिडंडं, तहां तोरि तिल्लंग गोवाळकुडं;
जिने छंडीओ बंधि इक गुंड जिरा, ग्रहे लीध वैरागरे श्रवहीरा.
जहां गज्जने सूर साहाब साही, तिने मोकल्यो सेव निसुरतभाइ;
जहां छोडी विभीषणे जो मरोरे, तहां रोसके सोस दरिआहिलोरे.
जिनेबंधिखुरसान किए मीर बंदा, सूतो राव राठोर विजेपालनंदा;
इते वंश छत्रीश आवे हकारे, तहां ईक चहूवान पृथिराज टारे.

અર્થ—જેના આસનને શૂરાઓ વીંટી બેઠા છે, જેણે ક્ષત્રિય વંશ આખો એક રસ્તે ચલાવ્યો છે, જેણે ધરણી અને દિક્પાલને વિખેરી નાંખ્યા છે, મોટા મોટા છત્રધારી જેને સોનાના દંડ આપે છે, હેમ પર્વત જેણે પોતાને હસ્તક કીધા, જેણે એક દિવસમાં આઠ સુલતાનને પકડ્યા, તિહૂંત[1] સુધી જેણે પોતાનાં થાણાં બેસાર્યાં, પર્વત (વિંધ્યાચલ) ઉતરી જેણે દક્ષિણ દેશ પોતાનો કીધો, ચાલુક્યને શાસન કીધું, કાનડા પ્રાંત લીધો, ત્રણ દિવસ સુધી યુદ્ધ કરી જેણે તૈલંગ અને ગોવળકોંડ તોડ્યાં અને

---

1 તિબેટ.

હીરાની ખાણોનું પરગણું લીધું, ગજનીપતિ શાહાબુદ્દીન જેણે પોતાની સેવામાં નિશુરનખાન ભાઇને મોકલ્યો છે, તેને પકડ્યા. દરીઆ હીલોળે છે એવી જે લંકા તેના વિભીષણની મરોડ જેણે છોડાવી; જેણે મીર ખુરસાનને પકડી કેદ કીધો, એવો જે તું વિજયપાળનો પુત્ર જયચન્દ તે તારા હંકાર્યાં છત્રીશે વંશ અહીં આવ્યા પણ એક ચહુવાણ પૃથિરાજ વગર.

ત્રેવીશ ચરણ સાંભળ્યાં ત્યાં સુધી તો જયચન્દનું દિલ પોરસાતું ગયું અને મનમાં ચાહ્યું કે ચન્દનું દારિદ્ર ચૂર્ણ કરી નાંખીશ, પણ છેલ્લે ચરણે તેનો મનોરથ ભાગી ઉલટો તેને ક્રોધાયમાન કીધો. તે રાતી આંખો કરી ક્રોધમાં બોલ્યો કે વિધાતાએ માગણ જાતને દારિદ્રજ આપેલુંછે તે કોનાથ દૂર કેમ થઈ શકે ? વળી બોલ્યોઃ—

दोहा.

रतन बुंद वरसे नृपाति, हय गय हेमसु हद;
लगे न बुंद मंगीत तन, शिरसो छत्र दरिद्र. १
मोहि दरिद्र अरु तुच्छ तन, जंगलराज सु हद;
बन उजार पशु त्रन चरन, क्युं दूबरो बरद. २

छप्पय.

हंस न्याय दूबरो, मुत्ति लभ्भे न चुगन कहुं;
सिंह न्याय दूबरो, करिय चंपे न कुंभ कहुं;
मृग न्याय दूबरो, नाद बंधियो सुबंधन;
छेल छक दूबरो, त्रिया दूबरी मित्त बिन;
अषाढ गाढ बंधन धुरा, कंध न कहुं हरदिया;
कमधज्जराय ईम उच्चरे, तूं किम दुबरो बरदिया. १

ભાવાર્થ—ઘોડા હાથી અને સુવર્ણ આદિ રત્નની બુંદથી રાજા વરસે પણ માગણ જાત કે જેનાં શિરપર દારિદ્રનું છત્ર છે તેના શરીરને એક બુંદ પણ લાગે નાહીં. જંગલરાજ (દિલ્લી પરગણું) જેમાં પશુને ચારા

વાસ્તે ઘણું વન ઉજડ પડેલું છે તેમાં રહેતાં છતાં મોટું દરિદ્રી અને શરીરમાં સૂકેલો એવો હે બરદ[1] તું દુબળો કેમ છે?

હંસને મોતી ન જડે તો, સિંહને હાથીનાં કુંભસ્થળ ન જડે તો, મૃગ નાદમાં બંધાયો હોય તો, છેલ સ્ત્રી વગર અને સ્ત્રી પતિવગર દુબળી હોય એ ન્યાય છે; પણ કમધજરાય (જયચન્દ) કહે છે કે આષાઢ મહીનામાં ધરતી ખેડવા સારૂ કાંધે કોઇએ હળ દીધું નથી તે છતાં હે બરદીઆ તું દૂબળો કેમ છે?

चंद—

छप्पय.

चढि तुरंग चहुवान, आन फेरीत पर द्धर;
जासु युद्ध मंडयो, तास मानयो सरव्वर;
कोय दंत गृही पत्र, कोय गृहि डाल मूल तरु;
कोय दंत तुच्छ त्रंन, गए दश दिशि भाजनि डर;
भुव लोक दिखत अचरज भयो, मानस वर भर मरादिया;
पृथिराज खलनि खधो सु खर, ईम दूबरो बरादिया.

ભાવાર્થ—ચહુવાણે ઘોડે ચડી પારકી ધરતીમાં આણ ફેરવી જે સાથે યુદ્ધ માંડ્યું તેને બધું કબુલ કરાવ્યું, તેથી કોઇક ઝાડનાં પાંદડાં દાંતમાં લઈ, કોઈ ડાળીઓ ને મૂળ લઈ, ને કોઇ તો તરણાં લઇ દશે દિશે ભાગી ગયા જે દેખી પૃથ્વીમાં અચરજ થયું, મોટા મોટા ભડને મરદી નાંખ્યા એવો જે પૃથિરાજ તેના દુસ્મનો ઘાસ ખાઈ ગયા, જેથી હું બરદીઓ દૂબળો છું.

जयचंद—

छप्पय.

पुरे न लग्गी आर, भार लद्धो न पीठ पर;
गरजी धार गिमार, गृही गढी न नथ्थ कर;
भ्रमिन कूप भ्राम्मरी, कबुक सम शेन न रत्तो;

---

[1] "બરદીઆ" આ શબ્દમાં બે અરથ રહેલા છે; એક તો બળદીઓ ગોધો, બિજો બિરદ બોલનાર = ભાટ, ચંદની એ ઓડક હતી

पुंछ धार ललकार, रथ्थ सथ्थानन जुत्तो;
आषाढ मास वरषा समय, कंध न कहुं हरदिया;
जंगल उजार पशु त्रन चरन, क्युं दूबरो बरदिया.

ભાવાર્થ—પુરે આર લાગી નથી.※ પીઠ ઉપર ભાર લાદ્યો નથી, ગમાર હાંકનાર મળ્યો નથી. નાકમાં મજબુત નાથ નાંખી નથી, કુવામાં જોડી રેંટમાં ભમાવ્યો નથી. લડાઈના ગાડામાં કોઈ વખત જોડ્યો નથી, રથમાં જોડી પૂછડી મરડી કોઇએ લલકાર્યો નથી, અને આષાઢ માસના વરષા વખતે કાંધે કોઇએ હળ નાંખ્યું નથી, છતાં ઉજડ જંગલમાં પુષ્કળ ત્રણ ચરતાં ચરતાં હે બરદીઆ, તું દૂબળો કેમ છે ?

चंद— छप्पय.

तव जंपे कवि चंद, सुनहु जयचंद राजवर;
पुरें आर किम सहे, सहे किम भार पीठ पर;
नथ्थ हथ्थ किम सहे, कूप भ्रामारि किम मंडो;
हय गय शूर धरन्नी, स्वामि सथ भारथ तंडो;
वरषा समान चहुवान गुन, केई अरी उर हरदिआ;
पृथिराज खलनी खद्धो सुखर, ईम दुबरो बरदिआ. १
प्रथम नयर नागोर, बंधि शाहिब्ब चरिग त्रन;
गुज्जरवे भर भीम, सीम शोधीत सकल वन;
मेवाती मुगल्ल, श्रब्ब भजि पत्र जु खद्धा;
ठट्टा कर ठीलये, सही स न मूळ न लद्धा;
सामंत नाथ हथ्थां सु कहि, लरी कई मान मरदिया;
पृथिराज खलनी खधो सु खर, ईम दुबरो बरदिया. २

ભાવાર્થ—ત્યારે ચંદ કવિ બોલ્યો કે, હે જયચંદ, સાંભળ. પુરે આર, પીઠ ઉપર ભાર, અને નાથ કેમ સહું ? કુવાના રેંટમાં પણ કેમ

※ગુજરાતમાં હમણાં પણ બળદની પુંઠે આર ઘોચેછે.

કરૂં ? હાથી અને ઘોડાઓની સ્વારીથી સ્વામી સાથે જઈ કેટલાં એક ભારત જીત્યોછું, ચહુવાણનો ગુણતો વરસાદ સમાન છે તેના પ્રતાપથી કઇએક દુશ્મનની છાતી ઉપર હળ ખેડ્યાં છે પણ પૃથિરાજના દુશ્મનો ઘાસ ખાઈ ગયા તેથી બરદિયો દૂબળો છે.

પ્રથમ નાગોરમાં શાહાબુદ્દીનને બાંધ્યો, તે તરણાં ચરી ગયો; ગુજરાતનો બહાદુર ભીમ આખી સીમ શોધી ખાઈ ગયો; મેવાતી મુગલ બધાં પાંદડાં ખાઈ ગયો; બીજાઓને મૂળીઆં પણ હાથ આવ્યાં નહીં; સામંત નાથ (પૃથિરાજ)ને પ્રતાપે લડાઈમાં કઇએકનાં માન ભંગ કરી નાંખ્યાંછે, પણ પૃથિરાજના દુશ્મનો ઘાસ ખાઈ ગયા જેથી બરદિયો દૂબળોછે.

પોતાના દસોંદીએ ચંદના વરદાઇપિણાની વાત કહેલી તથા હાલ પોતાના મોં ઉપર હાજર જવાબ આપ્યા તે સાંભળી જયચંદ મનમાં તો નારાજ પણ મોઢે ખુશખુશ થઈ ગયો. તેણે ચંદને આદરમાન સારી રીતે આપ્યું તથા પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા.—

જયચંદ—વારૂ ચંદ ! તારા જેવા વરદાઈ, ધર્મશીળ અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા સલાહકારો પૃથિરાજ પાસે છે તે છતાં તેણે વિનાકારણ મારી સાથે શા વાસ્તે વેર ખડું કીધું ? એના નાના અને મારા પિતા વચ્ચે દિનપર દિન પ્રેમ વધતો જતો હતો અને જેમ જેમ અનંગપાળ મારા પિતાની સેવા બજાવતો તેમ તેમ અમે તેની કદર જાણતા હતા; સોમેશ્વર દિલ્લીમાં પરણવા આવ્યો ત્યારે અનંગપાળને અમે કેટલીક પૈસાની મદદ કીધી હતી; વળી અનંગપાળે અમને પૂછ્યા વગર પોતાની મરજીથી પૃથિરાજને દત્તક લીધો ત્યારે અમે હરકત લીધી હોત તો લઈ શકત, પણ તેની નોકરીની કદર જાણી અમે દરગુજર કીધું હતું; આ બધી વાતનો ખ્યાલ એક કોરે મૂકી દઈ આજ મારા હુકમમાં હિંદુ મુસલમાન બધા હાજર છે એ બળનો પણ ખ્યાલ ન કરી તેણે વિના કારણે મારો યજ્ઞ ભંગ કરી મારા ભાઇનો વધ કીધો, તો પણ મેં જાણ્યું કે હિંદુવાણ પાતળી પડશે માટે હિંદુ જાણી મેં એને છોડી દીધો. પણ એણે અધર્મી થઈ મારો યજ્ઞ કેમ બગાડ્યો તે કહે?

ચંદ—એને અધર્મી સમજવામાં આપની ભૂલ છે; આપના પિતા અને અનંગપાળ વચ્ચે પ્રીતિ હતી તેમ પૃથિરાજે પણ આપની પરપૂઠે ઘણી સેવા બજાવી છે. આપ દક્ષિણ ઉપર ચડી ગયા હતા ત્યારે ગોરી

કનોજ ઉપર ચડી આવ્યો હતો તે વખતે પૃથિરાજે આડા હાથ દીધા ન હોત તો તમે દક્ષિણમાંજ રહેત અને કનોજનો ધણી શાહાબુદ્દીન થઈ બેસત, એ નોકરી બજાવી તમને પાડ પણ જણાવ્યો છે? પણ આ કલિયુગવર્જિત યજ્ઞ તમે કરવા માંડ્યો એ વાત પૃથિરાજને ગમી નહીં. કહ્યું છે કે—

શ્લોક.

अश्वमेघो गवालबं संन्यासः पलपैत्रिकं ।
देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पंच विवर्जयेत् ॥

અર્થ—અશ્વમેધ યજ્ઞ, ગવાલંબ (વર કન્યાને પરણતી વખત ગાયના ચામડા ઉપર અસલ બેસાડતા તે), સંન્યાસ, પિત્રોને માંસના પિંડ આપવા તે તથા ધણી મરી ગયા કેડે વિધવા પોતાના દેર સાથે ચાલી પુત્ર ઉત્પન્ન કરતી અર્થાત્ દેરવટું, એ પાંચ બાબતો કળિયુગમાં વર્જિત છે.

આ વચન ઉપર પગ દઈ તમે યજ્ઞનો આરંભ કીવો એ વાત પૃથિરાજને અધર્મની લાગવાથી તેને એ હરકત કરવી પડી.

જયચંદ—તમે કહ્યું કે હું દક્ષિણમાં દિગ્વિજય કરવા ગયો હતો ત્યારે શાહાબુદ્દીન કનોજ ઉપર ચડી આવ્યો હતો અને પૃથિરાજે તેને વાળ્યો હતો, પણ એ વાતની મને ખબર નથી માટે તે શી રીતે બન્યું તે કહો.

ચંદ—આપ જાણો છો કે ગોરીની કેટલીક મુદત થયાં હિંદુસ્તાન ઉપર આંખ છે, તેને વાસ્તે કેટલીક વખત પૃથિરાજ સામે ચડી આવ્યો હતો પણ બધી વાર શિકસ્ત ખાઈ વળી ગયો હતો. હજી પણ તેના છુપા જાસુસો આપણા નગરમાં ફરે છે. આપ દક્ષિણ ઉપર ચડ્યા એ ખબર જાસુસની મારફતે તેને પહોંચતાં કનોજ રેઢી દેખી તેણે ચઢાઈ કીધી; રસ્તામાં કુંદનપુરના વાઘેલા રાયસંગે ઝપાઝપી કીધી, જેમાં ત્રણસો હિંદુઓ અને પાંચસો મુસલમાનો પડ્યા. પણ એ ત્રણસો હિંદુઓ સાથે રાયસંગ કામ આવી જતાં તુર્કોની ફતેહ થઈ અને તેઓએ નયર પુર લુંટ્યું. આ વખત પૃથિરાજ નાગોરમાં અને કયમાષ ખટુવપુરમાં હતો. પૃથિરાજને ખબર થતાં તેણે જાણ્યું કે જયચંદ ઘેર નથી અને કનોજ ગોરીને કબજ થઈ ગઈ તો હિંદુવાણ પાતળી પડી જશે માટે તેણે કયમાષને બોલાવી રસ્તામાં ગોરી સાથે મુકાબલો કર્યો જેમાં આઠ હજાર પઠાણો પડ્યા. મુસ-

લમાનોનો પગ છૂટ્યો અને શાહ પાણી વગરના માછલાંની પેઠે એકલો પડી રહ્યો. તેને ચંદ પુંડિરે પકડી તેની છાવણી લૂંટી અને આઠ હજાર ઘોડા દંડ લઈ તેને છોડી મૂક્યો.

જયચંદ—પૃથિરાજના તેં એટલી બધી તારીફ કરી તેથી હું ખુશી થયો છું, પણ તું કહે કે તે કેવો છે અને મારી કચેરીમાં આટલા મુગટબંધ રાજાઓ બેઠા છે તેમાંના કોઇના અણસારને તે મળતો આવેછે?

ચંદ—(ભાટની બિરદ બોલવાની રીતે પોતાના સેવકના વેષમાં આવેલો પૃથિરાજ પીઠમાં ઉભો હતો તે તરફ હાથ ઊંચા નીચા કરીને.)--

छप्पय.

बत्तीश लच्छन सहित, बरस छत्तीस मास छह;
ईम दुरजन संग्रहे, राह जिम सूर चंद ग्रह:
ईक छुटहि माहिदान, ईक छुटही भरि दंडहि;
ईक ग्रहहि गिरि कंद, ईक अनुसरहि चरण ग्रहि;
चहुवान चतुर सब विध इहे, हिंदुवान सब हथ्थ जिहि;
ईम जंपे चंद बरदाय वर, पृथिराज उनिहार "इही."

ભાવાર્થ—બત્રીશ લક્ષણ સહિત, છત્રીશ વર્ષ અને છ માસની અવસ્થામાં છે, સૂર્ય અને ચંદ્રને રાહુ ગ્રહે એમ દુર્જનને ગ્રહી લેછે; કોઇ જમીન આપીને છૂટી જાય છે, કોઈ દંડ દઇને, કોઈ પર્વત અને ગુફાઓમાં નાસી જઇને છુટે છે, અને કોઈ ચરણ પકડી શરણ આવે છે, એમ બધી રીતે ચતુર ચહુવાણ જેને હાથ આખી હિંદુવાણ છે તે પૃથિરાજ એવે અણસારે છે (એમ કહી ઝારીબરદાર તરફ હાથ કીધો.)

વળી "ઇસો" આ શબ્દ બોલતી વખત વારંવાર પાછળ હાથ કરી બોલવા લાગ્યો કેઃ—

"इसो" राज पृथिराज, जिसो गोकुलमें कानह;
"इसो" राज पृथिराज, जिसो हथ्थह भीमकह;
"इसो" राज पृथिराज, जिसो अहंकारी रावन;

"इसो" राज पृथिराज, राम रावण संतावण;
वरस तीस छह अग्गरो, लछन बत्तीस संजुत भन;
इम जंपे चंद वरदाय वर, पृथिराज उनिहार इन.

ભાવાર્થ—સુગમ છે.

ચંદે તો જયચંદને ઠગવા એવા અણસારા કીધા, પણ જયચંદ ચાલાક રાજા હતો તેને ચંબુવાળામાં વેહેમ આવી ગયો. વળી તેણે તેના સામું જોયું તો તેની આંખનું તેજ પોતાથી ઝલાયું નહીં અને એક ઠેકાણે બે સિંહ ભેળા થયા હોય એવો વીર રસ સભામાં છાઈ રહ્યો. જયચંદે મનમાં ધાર્યું કે કિરતારે પૃથિરાજને બાંધીને મને આપ્યો હોય એવી રીતે હાલ આવેલો છે માટે હુકમ કરૂં કે તેને પકડી લે, પણ વળી તેને અંદેશો ઉત્પન્ન થયો કે એ સખ્સ પૃથિરાજ ન હોય તો જગતમાં મારી હાંસી થાય કે પૃથિરાજને તો પકડી શકાતો નથી, બાકી તેના નામથી ચંબુવાળાને પકડી સંતોષ પામે છે. તેટલામાં તેને વધારે ખાત્રી કરી લેવા એક બાબત સૂઝી આવી કે કર્ણાટકી પૃથિરાજના મેહેલમાંથી નાશી આવીછે તે એને ઓળખે છે. વળી તે એવું ગુમાન રાખેછે કે જગતમાં મરદતો પૃથિરાજજ છે, બીજાઓને તો હું સ્ત્રીઓ દેખુંછું, અને એ ગુમાનમાં તે માથા ઉપર કોઈ પુરૂષને જોઈ સાડી ઓઢતી નથી. જો આ ચંબુવાળાને જોઈ તે માથે ઓઢશે તો મારે તેને જરૂર પકડી લેવો એમ ધારી તેણે કર્ણાટકીને સભામાં બોલાવી. કર્ણાટકીએ દૂરથકીજ પૃથિરાજને દીઠો માટે તેણે માથે ઓઢ્યું. ચંદે જાણ્યું કે ધર ગયું માટે તેણે કર્ણાટકીને આંખના ઈસારામાં સમજાવી કે હાલ માથે ઓઢવા જેવું નથી; કયમાષ જેવા પ્રધાનને મરાવી નાંખી અહીં પણ વેર લેવા આવીછે શું ? કર્ણાટકી ચાલાક સ્ત્રી હતી તે ભેદ તરત સમજી ગઈ અને માથેથી ઉતારી નાખ્યું. પણ તેણે ઓઢીને ઉતારી નાંખ્યું તેથી વાત શકમાં પડી ગઈ. જયચંદે તે નક્કી કરવા કર્ણાટકીને પૂછ્યું કે "તું હંમેશ માથું ખુલ્લું રાખે છે અને કહેછે કે પૃથિરાજ શિવાએ કોઈને હું પુરૂષ જોતી નથી, તો હાલ તેં માથું શા વાસ્તે ઢાંક્યું, શું તેં પૃથિરાજને જોયો ?" કર્ણાટકીએ આ ઠેકાણે સ્ત્રી ચરિત્ર ભેલી જવાબ આપ્યો કે, "હા, એ વાત ખરી છે. પૃથિરાજ

શિવાએ કોઈને જોઈ હું માથે ઓઢતી નથી પણ આ ચંદ અને પૃથિરાજનું મન એક છે માટે એને જોઈ મેં એટલો વિવેક કીધો. જો પૃથિરાજને જોયો હતે તો તો ઓઢીજ રાખતે, પણ આ ચંદ છે માટે ઓઢીને ઉતારી નાંખ્યું."

આ વખતે, સભામાં નવે રસ જામી રહ્યા હતા:—

भय अतब्रु कमधज्ज, हास्य चहुवान उपन्नो;
करुना दिसि संभरिय, चंद वर रुद्र निपन्नो;
बीभत्स कायर मनह, वीर भट सुभट विराजे;
गोख बाल तहां जंखि, द्रिग्ग शृंगार सु साजे;
उपजि भयानक दिखि अरि, लोह लहर बज्जन दुसर;
मंगाइ पान पहु पंगने, दोन चंद मन शांति कर.

ભાવાર્થ—પૃથિરાજને જોઈ કમધજ (જયચંદ) ને અદભુત રસ ઉપનો; કર્ણાટકીની ચતુરાઈ જોઈ પૃથિરાજને હાસ્ય; કેટલાકને કરૂણા કે આવો વીર કાંઈ હાથ બતાવ્યા વગર પકડાઈ જશે; ચંદને રૂદ્ર, કાયરોને બીભત્સ, શૂરાઓને વીર, ગોખમાં બેઠેલી કન્યા (સંયોગતા) ને શૃંગાર, કેટલાકને ભયાનક અને જયચંદે પાન મંગાવી ચંદને ચંબુવાળા સહિત રજા આપી ત્યારે બધાને શાંતિ થઈ.

જયચંદનો શક સાબીત થયો હોત તો તો પૃથિરાજની મનકી મનમાં રહી જાત, પણ કર્ણાટકીનાં સ્ત્રી ચરિત્રથી તેના ઉપર આવેલું વાદળ ઉતરી ગયું. હવેતો અણીનું ચુક્યું સો વર્ષ જીવે. આગળ શું થયું તે વાંચનાર હવે જોશે.

ચંદને વિદાય કરી સોજતનો રાજા રાવણ કે જેને જયચંદે કોટવાલી સોંપી હતી તેને હુકમ કીધો કે શેહેરની પશ્ચિમ દિશાએ મખમલના તંબુઓ ખોડેલા છે ત્યાં ચંદને તેના રસાલા સહિત ઉતારો આપવો તથા સાયર ખર્ચ પૂરૂં પાડવું. તે મુજબ રાવણે બધો બંદોબસ્ત કીધો. ચંદે પોતાના ડેરાની આસપાસ પોતાનો પેહેરો ખડો કરી દીધો અને હુકમ વગર અજાણ્યા માણસને આવવા ન દેવા સખ્ત મનાઈ કીધી, તથા અંદર ગોઠવણ કરી કે અજાણ્યો માણસ આવે ત્યારે ચંદ ઢોરણી ઉપર બેસવું અને

પૃથિરાજે બીજા સામંતોની પેઠે મિસલમાં બેસવું, અને ખાનગીમાં પૃથિરાજે ઢોરણી ઉપર અને ચંદે પોતાની મિસલ ઉપર બેસવું.

જયચંદે સુમતિ પ્રધાન અને પ્રોહિત શ્રીકંઠ સાથે ચંદ વાસ્તે મેમાની મોકલી. તેઓ ઉતારામાં દાખલ થયા કે પૃથિરાજે ઢોરણી છોડી ચંદને આપી. ચંદ ઉભા થઈ તેઓ સાથે હાથ મેળવી ખબર અંતર પૂછી મેમાનીની ચીજો રખાવી થાળોમાં બે બે મોહોર નાખી પાછા આપ્યા, અને પ્રધાન તથા પ્રોહિતને પાન બીડાં આપી વિદાય કીધા. તેટલામાં તો સ્ત્રીઓનું એક ટોળું જાણે સાક્ષાત્ કામદેવનું લશ્કર હોય નહીં એવું પોતાના ઉતારામાં આવતું જોયું. તે કુલ સ્ત્રીઓ સોળ સોળ વર્ષની ઉમ્મરની એક સરખા કદની, પોશાકમાં સર્વને પીરોજા રંગના મલમલના મોટી ઘેરોવાળા જરીની ફીતો લગાવેલા લેંગા, રાતી કીનખાપની ચોળીઓ, અને ગુલાબી રંગની ફીતોવાળી ઓઢણીઓ, ઘરેણાંમાં કપાળમાં સોનાની આડો, કાનમાં કર્ણફૂલો, નાકનાં નકવેસર, કોટમાં મોતીની માળાઓ, હાથમાં જડાઉ કંકણ અને બાજુબંધો, તથા પગમાં રૂપાનાં જેવર સાંકળાં અને કડીઓ, એ રીતે તે સ્ત્રીઓએ એક સરખો પોશાક અને ઘરેણાં પહેર્યાં હતાં. તેઓના હાથમાં સોનાના થાળો હતા, તે ઉપર કીનખાપના સોનાના ઝુમખાવાળા રૂમાલો ઢાંકેલા હતા. એ થાળો મેવા અને મિઠાઇઓથી ભરેલા હતા તથા કેટલાકમાં સોના મોહોરો, મોતીની માળાઓ, કીનખાપનાં થાનો ઈત્યાદિ પોશાકી સામાન હતો. આ સ્ત્રીઓનું ટોળું જોઈ ચંદનો રસાલોતો દિગ્મૂઢ થઈ ગયો. કેટલાકો તો તેઓને અપ્સરાઓ સમજી મૂર્છા ખાઈ પડી ગયા. પણ એક હિમ્મતવાન સખ્સે તેઓમાંની મુખ્યને પૂછ્યું કે "તમે કોણ છો અને શા વાસ્તે અહીં આવીઓ છો ?" તેને જવાબ મળ્યો કે અમે જયચંદના અંતઃપુરની અને રાણી જુન્હાઇની[1] દાસીઓ છઇએ, તથા રાણીસાહેબની તરફથી ચંદવરદાઈને મેમાની આપવા આવીઓ છઇએ, ત્યારે તેઓને ધીરજ આવી. અને ચંદને પૂછી તેઓને અંદર જવા હુકમ દીધો. મુખ્ય દાસીએ રાણી સાહેબ તરફથી ચંદને આશીશ ફરમાવી મેમાની નજર કરી, એટલે માણસોએ થાળો ઢલવી લઇ પાંચ પાંચ મોહોરો માંહે નાંખી પાછા આપ્યા અને ચંદે રાણીસાહેબના

[1] સિંહલદ્વીપની પદ્મિની હતી જેને પેટે સંયોગતા જન્મી હતી.

વિવેકની કેટલીક તારીફ કરી દાસી સાથે આશીર્વાદ કહાવી મોકલ્યો.

જયચંદે ચંદની સરભરામાં માણસો સોંપ્યાં હતાં તેઓને કહી રાખ્યું હતું કે આ સાથમાં પૃથિરાજ છે એવો મને શક છે માટે તેની તજવીજ રાખજો. આ લોકોએ ઘણું ગુપ્ત રાખ્યું હતું પણ જયચંદનો એક સેવક પૃથિરાજને ઢોરણી ઉપર અને ચંદને નીચે બેઠેલો જોઈ ગયો હતો તેણે વાત કરતાં જયચંદને નક્કી થયું અને પૃથિરાજને પકડવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કીધો. તોપણ એક વખત પોતે જઈ નક્કી કરી આવવા ચંદને ઉતારે ગયો. ચંદ તેને ઉંચે આસને બેસારી પોતે નીચે બેઠો. જયચંદના વિવેકની તથા બીજી આડી અવળી કેટલીક વાતો ચલાવી ચંદે પૃથિરાજને કહ્યું કે રાજાધિરાજને પાન આપો. પૃથિરાજે પાંચ આંગળાંમાં પકડી દાન આપવાની રીતે જયચંદને બીડું આપવા માંડયું. રાજાને બીડું આપવાની રીત એછે કે હથેળીમાં રાખી આગળ ધરવું, પણ પૃથિરાજ મહા અભિમાની તે એ રીતે આપી પોતાનું હલકું કેમ કહેવરાવે? તેમ જયચંદ પણ એવી રીતે લે નહીં, તેથી તકરાર થઈ પડી. એટલામાં ચંદ બોલ્યો કેઃ—

तुलसीयं विप्रहस्तेषु विभूति वरयोगिनां ।
तंबोलं चंदहस्तेषु त्रयो दान सु आदरं ॥

જેમ વિપ્રનાં હાથની તુળસી અને યોગીના હાથની વિભૂતિને માન અપાય છે તેમ ચંદનાં તંબોળને આદર આપવો જોઇએ.

તંબોળ આપનાર તો સેવક છે પણ તંબોળ ભાટના ઘરનું છે માટે તે લેવામાં અડચણ નથી એમ ધારી જયચંદે હાથ ધરચો પણ તે સેવકે એટલા જોરથી તેની હથેળીમાં પાન મૂક્યું કે જયચંદનું કાંડું બડી જવામાં થોડીકજ વાર રહી અને વજ્રનો ઘા લાગ્યો હોય એવું દૂખવા માંડયું. જયચંદને હવે નક્કી થયું કે એજ પૃથિરાજ છે, માટે ઘેર જઈ તેઓ ઉપર ઘેરો મોકલી પકડી લેવાનો નિશ્ચય કરી ત્યાંથી વળી નીકળ્યો. પાછળથી તંબુમાં નીચે મુજબ વાતો ચાલીઃ—

પૃથિરાજ—મેં જયચંદની સભા જોઈ તથા બીજીવાર તેના સામંતો સહિત તેને અહીં જોયો પણ જેટલો દમામ આપણા ધારવામાં હતો એટલું તો મેં કાંઈ દીઠું નહીં.

ચંદ—ખાલી ફુલાઓ છો શું. હજી તો તેની સભામાં મારો ચંબુ પકડીને જઈ શક્યા હતા ?

પૃથિરાજ—ત્યારે તારે એમ જોવું હોય તો હું કાલ પ્રગટ થઈ રાજાનો વેષ ધારણ કરૂંછું. પછી જોઈ લેજે સપાટા. તારીજ છાતી ધક ધક ધ્રુજવા લાગશે.

કન્હ—અરે રાજાધિરાજ, અને ચંદ ! આ શું વાતો માંડી છે. (ચંદને) તું તો ભાટ ભાઈ છો. આશીષ દઈ છુટી જઈશ પણ શૂરાઓનાં શીશો પડાપડ તૂટશે.

એવી વાતો ચાલેછે તેટલામાં તો નગારાંના અવાજો, ઘોડાઓના ખોંખારા, શૂરાઓની હાકો, અને પકડો પકડો એ શબ્દો કાને પડ્યા, અને જોયછે તો છાવણીના આસપાસ ઘેરો લાગી ગયો.

મહોબાની લડાઈમાં સંજમરાય સદેહે સ્વર્ગે ગયો હતો ત્યારે કેટલાકોએ બૂમ ઉડાડી હતી કે સંજમરાય તો લડાઈમાંથી નાસી ગયો હતો વાસ્તે તેના દીકરા લંગરીરાયે પૃથિરાજ પાસે વચન માગ્યું હતું કે હવે લડાઈનું કામ પડે પેહેલો મને હુકમ કરજો; હું જો નાસીશ તો મારો પિતા પણ નાસી ગયા હતા. આજ કામ પડ્યું માટે લંગરીરાયે આવી સલામ કરી અને યુદ્ધમાં જવા રજા માગી. પૃથિરાજે તેને હુકમ આપ્યો અને છાવણીમાં પણ નગારાંના અવાજો થયા અને લંગરીરાય બે હજાર ઘોડાંથી ચડ્યો. સામે રાવણ કોટવાલ ત્રણ લાખ લશ્કરથી આવ્યો હતો તેઓ વચ્ચે કાપાકાપી ચાલી. પહોર દિવસ ચડે યુદ્ધ શરૂ થયું અને ત્રીજે પોહોર થયો તેટલામાં તો જયચંદનાં બે લાખ માણસો રણમાં પડ્યાં. લંગરીરાયના પણ ઘણાં ખરાં ખૂટી ગયાં પણ જયચંદનાં માણસોનો બહુ ઘાણ વળી ગયો, અને લંગરીરાય ઉપર તીરોના વરસાદે કાંઈ અસર કરી નહીં માટે કીલ્લા ઉપરની કિલકિલા તોપ* છોડી. તોપ દેવીનું રૂપ છે અને લંગરીરાય દેવીનો ઉપાસક હતો માટે તે ઉપર તે ફૂટી નહીં. ત્રણ વખત કાન ચાટી ગઈ ત્યારે કાંઈક કારણ છે એમ સમજી જયચંદે તેને એક પાડો ભક્ષ આપ્યો,

* હાલમાં કેટલાકના સમજવામાં એમ છે કે તોપો અને બંદુકોની શોધ યુરોપમાં થઈ છે પણ તેમ નથી. પૃથિરાજના વખતથી અગાઉ છેક મહાભારથના વખતમાં અગ્નિબાણ હતાં તે તોપો કે બંદુકો નહિં તો બીજું શું ?

પણ કાંઈ થયું નહીં એટલે બીજો અને એમ એક પછી એક છ પાડા ચડાવ્યા, ત્યારે તે છૂટી જેથી લંગરીરાય પડ્યો. પણ એટલા વખતમાં તો જયચંદનાં એક લાખ બીજાં પણ માણસો ખપી ગયાં અને પૃથિરાજ તો પકડાયો નહીં માટે જયચંદે પંડે ચડવાનો ઠરાવ કીધો, અને વીસ લાખ ઘોડાઓ ઉપર પાખર પડ્યાં, જેથી દશ દિગ્પાળ ડોલવા લાગ્યા; શેષનાગથી પણ ભાર ઝલાયો નહીં; ત્રાહિ ત્રાહે થઈ રહી અને જગતનો પ્રલય આવ્યો એમ સર્વેને જણાયું. સ્વર્ગમાંથી અપ્સરાઓ ટોળેટોળાં મળી વિમાનમાં બેસી તથા હાથમાં વરમાળાઓ લઈ મૃત્યુલોક તરફ આવીઓ. ગોરો અને કાળો ભૈરવ તથા જોગણીઓ તો વેહેલાંજ હાજર થયાં હતાં. ગીધો અને કાગડાઓને તો ઉજાણી મળી હતી, પણ હજી તૃપ્ત થયાં ન હતાં. કાળિકા માતા હજી રૂધિરપાનથી ધરાયાં ન હતાં; તેઓને હજી ઘણું લોહી મળવાનું છે માટે સહુ આનંદમાં ફરતાં હતાં. કનોજમાં નગારાના અવાજો અને સિંધુડા રાગ આડે કાન પડ્યું સંભળાતું ન હતું. એમ ચારે દિશાએ વીર રસ છાઈ રહ્યો હતો, પણ શેહેરની દક્ષિણ તરફ શૃંગાર રસનો એક દેખાવ જોવા લાયક હતો.

એક આરસના મેહેલના ગોખમાં એક પંદર વર્ષની અવસ્થાની મહારૂપવતી જેને પરમેશ્વરે નવરે વખતે ઘડેલી તથા અપ્સરાઓને પણ લજવી નાંખે એવી એક કન્યા ઉભી હતી. તેના અંગમાં યૌવનમદ અને પ્રેમમદ પરિપૂર્ણ વ્યાપી છલકાઇ જતો હતો. તેનાં સર્વાંગે સૌંદર્ય અને માધુર્ય રમી રેહેલાં હતાં. તેનાં અંગ ઉપર રાતી ચોનઇનો મોટી ઘેરવાળો જરીના ફીતો લગાવેલો લેંગો, આસ્માની રંગની અતલસનું ફીતોવાળું ક-ડિયું, અને ફુલ ગુલાબી રંગની મલમલી ઓઢણી હતી. રંગારાએ એ ઓઢણી રંગવામાં ઘણીક કાબેલીયત વાપરી હતી, પણ તે સ્ત્રીના ગુલાબી ગાલ અને પરવાળાં જેવા હોઠોના કુદરતી રંગ આ મનુષ્યકૃત રંગને હસી કહાડતા હતા. તેનાં ગળાંમાં મોતીની માળા, હાથમાં લીલમનાં કંકણ અને પગમાં જડાવ જેવર સીવાય કાંઇ ઘરેણું નહતું. ચેહેરા ઉપર આં-ખમાં અંજન અને હડપચી ઉપર એક કાળું ત્રાજવું એ બે ઘરેણાં એટલે દરજ્જે બસ હતાં કે તે ઉપરાંત નાક કે કાનનું ઘરેણું ચેહેરાને દીપાવવાને બદલે ગુલાબી ચામડીને ઢાંકી દઈ કાંતિમાં ઘટાડો બતાવ્યા

શિવાય કોઈ રીતની શોભા આપત નહીં. એવી તે સ્ત્રી એક બાબત ઉ-પર એવી તો લીન થઈ ગઇ હતી કે આંખનું પલક પણ મારતી નહતી. આ અવસ્થામાં એ સ્ત્રીને જોઈ કોઈક એમ ખ્યાલ લાવે કે મયદાનવે જળને ઠેકાણે થળ અને થળને ઠેકાણે જળ માલમ પડે એવો પાંડવો વાસ્તે મહેલ બનાવ્યો હતો જે જોઇ દુર્યોધન ઠગાઈ ગયો હતો, તેમ આ પણ કોઈ કામશાસ્ત્રમાં કુશળ કારીગરે માણસોને ઠગવાને વાસ્તે જ્ઞાતયૌવના મુગ્ધા નાયકાનું કાષ્ટ કે પાષાણનું પૂતળું ખડું કરી રાખ્યું હશે એવી તે માલમ પડતી હતી, પણ ખરૂં જોતાં તેમ નહતું, એ તો ખરેખર પંચત-ત્વની સજીવન પૂતળી હતી. ગંગાનદીના કિનારા ઉપર એક સ્વાર ઘોડાને પાણી પાતો હતો તે ઉપર તેની નજર લાગી હતી. એ ઘોડેસ્વારનાં અંગ ઉપર મલમલનું ચોબગલું અંગરખું, માથે ગુલાબી રંગની હિંદુસ્થાની પા-ઘડી, પગમાં ઉરેબદાર ઇજાર, ગળામાં એક રૂદ્રાક્ષની તથા મોતીનીમાળા. અને હાથમાં એક હીરાની વીંટી સિવાય કાંઇ ઘરેણું નહતું. જમણે ખભે કમાન તથા ડાબે પડખે તલવાર લટકાવેલી હતી તથા પીઠપર ઢાલ અને તીરોનું ભાથું એ બાંધેલાં હતાં. એમ દરેક વાતે તે સદા પોશાકમાં હતો. પણ મલમલનાં અંગરખામાંથી જે તેની ગુલાબી રંગની કાયા દીપી ની-કળતી તેની તથા ચેહેરાની કાંતી જોતાં તે સાક્ષાત્ કામદેવનોજ અવતાર હોય એવો દીસતો હતો. પેલી સ્ત્રી તેના તરફ જોતાં જોતાં એટલી તો લીન થઈ ગઇ હતી કે આંખનું પલક પણ મારવું ભૂલી ગઇ હતી. તેનાં રૂંવે રૂંવાં ખડાં થઈ ગયાં હતાં. તેની છાતી ધડકવા લાગી હતી, સ્વર ભંગ થઈ ગયો હતો, અને આખા અંગની રગોમાં કામમિશ્રિત લોહી વેહેતું હતું. તે બિચારીનાં મનમાં હતું કે ઘોડો પાણી પી લેશે કે મારૂં આ દર્શનસુખ જતું રેહેશે, પણ તેટલામાં ઘોડાની કેશવાળીમાંથી એક મોતી તુટીને પાણીમાં પડ્યું જેથી માછલાંઓ કાંઈ ભક્ષ જાણી ઉછળી ઊંચાં આવ્યાં. જે જોઈ સ્વારને ગંમત થઈ માટે તે પોતાને હાથે તોડી તોડીને મોતીઓ ફેંકવા લાગ્યો અને માછલાંઓ ગમત કરવા લાગ્યાં. તેમાં ઘડી એક નીકળી ગઈ પણ કેશવાળીનાં મોતી ખૂટ્યાં; એ ખૂટતાં તે ગ-ળાંની માળા તોડી તેમાંનાં મોતી ફેંકવા લાગ્યો. આ સ્ત્રી તથા ઘોડેસ્વાર કોણ હતાં તે વિશે વાંચનારે અટકળ તો બાંધી હશે, તોપણ મારે જણા-

વવા જરૂર છે કે એ સ્રી સંયોગતા અને સ્વાર પૃથિરાજ હતો. સંયોગતા એ વખતે વીરનાદો સાંભળી લડાઇનો તમાસો જોવા અગાસી ઉપર ચડતી હતી, પણ સ્વારને જોઇ ગોખમાંજ ઉભી રહી હતી, અને પૃથિરાજ લંગરીરાયે યુદ્ધ માંડ્યું અને દક્ષિણ તરફનો ઘેરો તોડ્યો ત્યારે પોતાના સામંતોને "શેહેર જોવાયું નહીં માટે તે જોઈ આવું" એમ કહી દક્ષિણ તરફથી નાકળી જઈ આખું શેહેર ફરી વળ્યો હતો, અને ઘોડાને પાણી પાઈ મેલાણમાં જવા વિચાર રાખતો હતો, પણ હાલ તે મીનચરિત્રમાં એટલો તો લપટાઇ ગયો હતો કે તેના ઉપર ચડી આવેલું વાદળ તે વીસરી ગયો હતો.

કર્ણાટકી જે આ વખતે સંયોગતાની હજૂરમાં ઉભી હતી તેણે સંયોગતાને કામદેવનાં બાણોથી ઘાયલ થઈ ગયેલી જોઈ પુછ્યું; "બાઈ સાહેબ ! આપણે યુદ્ધ જોવા સારૂ ઉપર ચડતાં હતાં અને તમે અધવચમાં અહીં કેમ ઉભાં રહ્યાં ?"

સંયોગતા—અરે કર્ણાટકી, પેલો પુરૂષ તો જો જાણે સાક્ષાત્ ઇંદ્ર કે કામદેવજ છે.

કર્ણાટકી—હશે, ગમે તે હો, તમારે પરપુરૂષ સામું એવી રીતે જોવું યોગ્ય નથી.

સંયોગતા—પણ એ પુરૂષને જોઈ મારા શરીરમાં જે ભાવ ઉત્પન્ન થાયછે તેથી હું ખચિત કહુંછું કે એ પૃથિરાજ છે.

કર્ણાટકી—(હસીને) અરે, પૃથિરાજ તો એંસી લાખ લશ્કરથી ઘેરાઈ ગયો છે તે અહીં ક્યાંથી ?

સંયોગતા—ગમે તેમ હો પણ એ પુરૂષ તો નક્કી એજ છે. તુ એને ઓળખેછે તો મને ખરેખર કહી દે, નહીં તો એનો ઘોડો નદી ઉપરથી ફર્યો કે મારા પ્રાણ નીકળી ગયા જાણજે.

કર્ણાટકી—હા ખરેખર એજ છે અને એને બોલાવી લીધા જેવો બીજો લાગ હવે તમને મળનાર નથી.

તેટલાંમાં તો પૃથિરાજની માળાનાં મોતી ખુટ્યાં એટલે તેણે ઘોડાનાં પુછડાંમાંના મોતી ઉપર હાથ નાંખ્યો. સંયોગતાએ બે દાસીઓને સોનાના થાળો મોતીથી ભરેલા આપી પૃથિરાજ પાસે મોકલીઓ તથા તેને મેહેલમાં

બોલાવી લાવવા કહ્યું. પૃથિરાજની નજર તો મીનચરિત્રમાંજ લાગી હતી અને પાછળ હાથ કરી પુછડાંથી મોતીઓ કહાડતો હતો, તે પણ ખૂટવા આવ્યાં એટલામાં તો દાસીઓ જઈ પહોંચીઓ અને એક થાળ ઘોડાનાં પુછડાં આગળ ધરચો તેમાંથી લઈ લઈ ફેંકવા લાગ્યો. એક ખૂટ્યો એટલે બીજી દાસીએ બીજો ધરચો તે પણ થઈ રહ્યો અને છેલ્લે ઠાલા થાળમાં તેનો હાથ લાગ્યો ત્યારે તેણે પાછળ જોયું તો અપ્સરાઓ જેવી બે સ્ત્રીઓ દીઠી. તેઓને જોઈ બોલ્યો, "અરે સ્ત્રીઓ, તમે કોણ છો? શું કનોજના જોગણીઓ છો કે જયચંદનાં રક્ષણ વાસ્તે મને કાંઈ છળ કરવા આવ્યાં છો, કે અપ્સરાઓ છો? જે મારે માથે આવેલાં આ વાદળમાં હું શૂરો થઈ પડીશ વાસ્તે મને વરવાનું અગાઉથી વચન લેવા આવીઓ છો? કે છો કોણ?"

દાસીઓ—અમે જોગણીઓ કે અપ્સરાઓ કોઈ નથી, અમે તો સંયોગતાની દાસીઓ છઇએ.

પૃથિરાજ—ઓહો! શું સંયોગતાનો વૈભવ કે જેની પાસે તમારા જેવી તો દાસીઓ છે. પણ વારુ મને એકવાર સંયોગતાનાં દર્શન કરાવશો કે એક વખતે લડાઈમાં મારૂં મરણ થાય તો જીવ અસદ્‌ગતીએ જાય નહી.

દાસીઓ—અમે તમને બોલાવવા વાસ્તેજ આવ્યાં છઇએ: સંયોગતાને જોવી હોય તો પેલા ગોખ તરફ જુઓ.

આ બોલો સાંભળી જાણે આંધળાને આંખ અને કૃપણને ધન મળ્યું હોય એવો પૃથિરાજ ખુશ ખુશ થઈ ગયો. તેણે ઊંચું જોયું કે આગળ શ્રુતાનુરાગરૂપી આગ તો એની છાતીમાં બળતી હતી તેમાં દૃષ્ટાનુરાગરૂપી ઘી હોમાયું, જેથી મળવાને એટલો તો અધીરો થઈ ગયો કે પોતાના સાથીઓનું શું થશે તથા પારકા ને વળી શત્રુના ઘરમાં પેઠાથી પોતે પણ કાંઈ વિપત્તિમાં આવી પડશે એ વિશેનો કિંચિત્ પણ ખ્યાલ કીધો નહીં. પરંતુ એમાં એનો વાંક નથી, મોટા મોટા વિદ્વાનો કહી ગય છે કે, "**कामांधो नैव पश्यति**" તેમ પૃથિરાજ પણ કામાંધ થઈ ગયો હતો તેણે ધાર્યું કે ઘોડા ઉપરથી ઉડીને ગોખમાં પડું, પણ તે કાંઈ પક્ષી ન હતો, એતો કાળાં માથાંનું માનવી હતો માટે એ વાત કેમ બની શકે? તેણે દાસીઓ સાથે રસ્તો પકડ્યો અને ગંગાકિનારે એક પડશાળ હતી તેમાં ઘોડાને બાંધી એક

મારીને રસ્તે મહેલમાં દાખલ થયો. સંયોગતા તેને જોઇ તરત ઊભી થઈ અને સંયોગતાને જોઈ પૃથિરાજનો પણ પગ થંભી રહ્યો. તેઓએ એક બીજાં સામું જરાક વાર ટગમગ ટગમગ જોયું પણ સંયોગતાથી પૃથિરાજ સામું વધારે જોવાયું નહીં માટે તે તેના પગના અંગુઠા તરફ નજર કરી ઊભી રહી. તેની છાતી વધારે થડકવા લાગી; અંગમાં પસીનો ભરાઈ આવ્યો; રૂવેરૂવાં ઉભાં થઈ ગયાં, અને સ્વરભંગ થઈ ગયો. એમ બે ઘડી વીતી ગઈ પણ કોઇથી સ્થિરતા મૂકાઈ નહીં, તેમ બોલાયું પણ નહીં. પરંતુ જો કે સ્ત્રીને વિદ્વાનો આઠગણો કામ કહી ગયા છે, તે છતાં પણ નવોઢા સ્ત્રીમાં લજ્જાનું પ્રબળ એટલું હોય છે કે કામ ઉભરાઈ જતાં છતાં પણ તેનાથી બોલી શકાતું નથી માટે આખર પૃથિરાજ બોલ્યો.

પૃથિરાજ—મારી પ્યારી, મારી આંખની કીકી, મારાં હૈયાના હાર, તારે વાસ્તે હું આટલું બધું સંકટ ઉઠાવી અહીં આવ્યો છું તેને વાસ્તે તને કાંઈ લાગતું નથી? બે ઘડીવાર સુધી તો હું તારાં નેત્રોમાંથી વરસતાં કામદેવનાં બાણની ઝપટ ઝાલી શક્યો પણ હવે મને મૂર્છા આવી જશે એ વિશે તને કાંઈ પણ લાગતું નથી?

સંયોગતા—પ્રાણનાથ! આ તન મન સહુ આપનેજ અર્પણ કરેલું છે. તે તો આપ જાણોજ છો, અને ગુરૂજનોની મરજી વિરૂદ્ધ આપના રૂપગુણ અને પરાક્રમો ઉપર મોહીત થઇને આપ સાથે પ્રીતિ બાંધી તે કેવળ આ ભવસંસારરૂપી દરિઆ સુખેથી પાર ઊતરવા માટે, પણ મને હાથ અડકાડો તેની અગાઉ વિવાહનાં કાંઇકિ ચિન્હ ધારણ કરી ગાંધર્વવિવાહની ક્રિયા કરો એટલે હું તમારી હંમેશની દાસી છું.

કર્ણાટકી પાંસે ઉભી હતી તે આ સંભાષણ સાંભળી કંકુ અને મોતીની અડાળી તથા કંકણ લાવી, અને પૃથિરાજને તિલક કરી મોતી ચોડી કંકણ હાથે બાંધી દૂર જતી રહી. પૃથિરાજે તે રાત આખી સંયોગતાના મહેલમાં ખુશીમાં કહાડી, પણ જ્યારે કુકડાના શબ્દો, દેવળના ઘંટો, રાજદ્વારનાં વાજિત્રો, ગંગાકિનારે સ્નાન કરવા જતાં લોકોનાં ભજનો અને ઘંટીના નાદો ઇત્યાદિ અવાજો તેને કાને પડ્યા ત્યારે તેની ઉંઘ ઉડી ગઈ. ઉંઘની સાથે ચાર પહોર અગાઉ જે તે ધારતો હતો કે સંયોગતાથી તો શરીરમાં પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી એક ડગલું પણ દૂર થવું નહીં એ વિચારો પણ

સ્વપ્નમાં થયા હોય તે પ્રમાણે હવામાં ઉડી ગયા, અને હવે તેનું દિલ તેના સામંતોમાં લાગ્યું. પોતે શેહેરની શોભા જોવા નીકળેલો ત્યારે લંગરીરાય લડતો હતો પણ તેનું પરિણામ તેના જાણવામાં ન હતું. લંગરીરાય ઉપર કિલકિલા તોપ છૂટેલી તેના અવાજો તથા હજારો વીરહાકો અને મરતાંની કીકીયારીઓ સાંભળી હતી જેથી તેણે જાણ્યું હતું કે કાંઇક મોટી ખરાબી તો થયેલી; પણ તે કેટલી અને શી રીતની તે જાણવા તે અધીરો થયો, માટે તેણે સંયોગતાને નિદ્રામાંથી ઉઠાડી તેને છેલ્લું ચુંબન કરી જવાની રજા માગી. "જવું" આ શબ્દ સાંભળતાંજ સંયોગતાની છાતી ભરાઈ આવી અને તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડ્યાં. પણ પૃથિરાજે તેને ધીરજ આપી કેટલીક રીતે સમજાવી અને આજની રાત્રે ફરી ગમે તેમ કરી પણ તેને મળવાનું વચન આપી તે બાહાર નીકળ્યો. તે બાહાર આવ્યો તેવોજ તેને એકસો પઠાણની એક ટોળીએ દીઠો. તે કોણ છે અને શા કારણથી જનાનખાનાંમાંથી આ વખતે નીકળ્યો તે તો તેઓએ જાણ્યું નહીં, પણ તે પરદેશી છે અને આ વખતે નીકળ્યો તેમાં કાંઇક ભેદ ખરો એમ સમજી તેઓ પૃથિરાજ ઉપર ધસી આવ્યા. પોતા સામે દુશ્મનનાં માણસો આવે છે એમ સમજી પૃથિરાજે તેઓ સામે એક બાણ ફેંક્યું જેથી તેઓનો મુખ્ય પીરોજખાં પડ્યો. બીજે બાણે જલાલખાં અને ત્રીજે બાણે આલમખાં એ રીતે ત્રણ સરદારો તો પડ્યા, પણ તેટલામાં તો બીજાઓએ તેને ઘેરી લીધો. દુશ્મનો બહુ નજદીક આવી જવાથી તેની કમાન નકામી થઈ પડી એટલે તેણે તલવાર કહાડી, અને એવી સફાઇથી પટાના હાથ કીધા કે સોમાંનો એક પણ જયચંદને સમાચાર પહોંચાડવા સારૂ રહ્યો નહીં. અને તેઓનાં મુડદાંનો ઢગલો થયો તે પણ ગઈ કાલની લડાઇની ગણત્રીમાં ગણાઈ ગયો, અને પૃથિરાજ પોતાના કાકા કન્હને જઈ પગે પડ્યો.

કન્હ—અહો રાજાધિરાજ, હાથમાં કંકણ અને કપાળમાં તીલક એ માંગલિક ચિન્હો લઈ આવ્યા પણ એ હકીકત કેમ બની તે કહો, તથ બ્રાહ્મણ વાણિયાનાં લગ્નની પેઠે કન્યાને પીયર મુકીને વળી આવ્યા એ શું કીધું?

પૃથિરાજ—(સર્વે હકીકત વિદિત કરીને) કાકાજી, આપ પૂછોછો એ ઠીક પણ નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

यज्ञकालेषु धर्मेषु कामकालेषु शोभिता ।
सर्वत्र वल्लभा बाला युद्धकाले न शोभिता ॥

યજ્ઞ વખતે, ધર્મ વખતે અને કામભોગ વખતે એ બધે ઠેકાણે સ્ત્રી શોભે છે પણ યુદ્ધ વખતે શોભા આપતી નથી.

કન્હ—પણ એતો ઘેરથી લડવા નીકળીએ તે વખત સાથે ન લેવા વાસ્તે કહ્યું છે, પણ આપણે તો એ કન્યા રાક્ષસવિવાહથી પરણવાને ઇરાદે આવ્યા છઇએ તો આવો રૂડો પ્રસંગ મળ્યે ભુલી ગયા એ તો ઠીક કીધું નહીં.

પૃથિરાજ—આપ કહોછો એ ઠીકજ છે, પણ લડાઈ તો જરૂર થશે અને તે સ્ત્રી સાથે હશે તો કેટલીક રીતની અડચણ થઈ પડશે માટે હાલ તો જાપરૂં કરી જેમ તેમ દિલ્લી પહોંચીએ; પછી ઘીને ઘડે ઘી થઈ રહેશે. હવે એ કન્યા કાંઈ બીજાને વરવાની નથી.

કન્હ—મહારાજ, આપ કંઈ વાતની ચિંતા ન કરો. અમારાં ધડ ઉપર માથાં હશે ત્યાંસુધી તો તમને દિલ્લીમાં પહોંચાડી દેશું અને કમળ ભમરાને વીંટાઈ રહેછે તે પ્રમાણે વીંટાઈ જઈ આપનું રક્ષણ કરીશું.

ચંદપુંડિર—ખરેખર એમજ સમજજો પણ કન્યાને મૂકીને જવું એ વાત આપણી કીર્તિને ઝાંખ લગાડનારી છે.

સર્વાનુમતે એમ ઠરચું કે સંયોગતાનું હરણ તો કરી જવું. માટે પૃથિરાજ રાત્રે ગયો ત્યારે પોતાના થોડાક સામંતોને પણ સાથે તેડી ગયો.

ચૈત્ર શુદ ૧૫ ની રાત્રીના બાર વાગ્યાનો વખત હતો, ચોરનો રિપુ ચંદ્રમા મધ્ય આકાશમાં આવી પૂર્ણ કળાથી પ્રકાશતો હતો. આસપાસ સઘળું શાંત હતું; ઉંડો ઉંડો ગંગાનદીના પ્રવાહનો ઘુઘવાટ દૂરથી સંભળાતો હતો; ચકવાચકવી શિવાય તમામ જીવજંતુઓ વૃક્ષો ઉપર સ્થિર પડ્યાં હતાં; આકાશ સાફ હતું અને ચંદ્રમાનાં તેજથી આખું વન રૂપેરી રંગનું દીસતું હતું. આ વખતે આરસના મેહેલને લગતા એક બગીચાની દેવાલ ઉપરના આરસના ઝરોખામાં એક સ્ત્રી ધોળાં રેશમના ગાદી તકિયા ઉપર લમણે હાથ દઈ બેઠી હતી. તેના અંગ ઉપર ઓઢણી, કાંચળી અને લેંગો હતાં તે તમામ ડોલરના ફુલનાં ગુંથેલાં હતાં. ગળામાં મોતીની માળા, હાથમાં હીરાનાં કંકણ અને પગમાં સ્ફાટિકનાં સાંકળાં હતાં. એ રીતે તમામ શુક્લાભિસારિકાના વેષમાં તે સ્ત્રી પોતાના પતિએ ગઈ કાલે મળવાનું વ-

ચન આપ્યું હતું તેની રાહા જોતી બેઠી હતી. વાટ જોતે જોતે બહુ અધીરી થઈ ગઈ અને અર્ધી રાત ગઈ ત્યાંહાંસુધી ધીરજ રાખી બેઠી ત્યારે પગરખાંનો અવાજ સાંભળી ખુશી થઈ. પણ જ્યારે તેણે એકને બદલે આઠ પુરૂષો દીઠા ત્યારે તે ગભરાઈ. તો પણ તેણે ધીરજ રાખી જોયું નો બીજા સાત તો અણજાણ્યા હતા પણ તેમાં પોતાના પ્રાણ પૃથિરાજને જોયો ત્યારે તેને શાંતિ થઈ.

સંયોગતા—(પૃથિરાજને) આપે એકલા આવવાનું વચન આપ્યું હતું અને આટલા બધા સામંતોને સાથે લાવ્યા તેનું કારણશું ? પણ હશે એઓની સરભરાનું કામ મારી દાસીને સોંપુંછું અને આપ અંદર પધારો.

પૃથિરાજ—પ્યારી, અમારો વિચાર બીજોછે. આજની રાત અહીં નહીં પણ મારાં મેલાણમાં જઈ કહાડવી છે.

સંયોગતા—મારા હૈયાંના હાર હું ત્યાં આવવા તૈયારછું, પણ સવાર થયે આપ મારા મેહેલમાંથી નીકળી જાઓ તેના કરતાં મારે તમારાં મેલાણમાંથી પાછું આવવું ઘણું વિકટ છે.

પૃથિરાજ—મારી વ્હાલી, પાછું આવવાની જરૂર પણ નથી. હવે આ મેહેલને અને કનોજને છેલ્લું નમન કરી લે અને દિલ્લી તરફ તારૂં મન લગાડ.

સંયોગતા—પ્રાણાધાર એ વાસ્તે હું તૈયારછું પણ આપે મારા પિતાનાં બળનો કાંઈ ખ્યાલ કીધો છે ? તે ચડેછે ત્યારે ગંગા જેવી નદીનાં વેન પણ ચૂકી જાયછે. લશ્કરની હરોલમાં માણસોને અને જનાવરોને તો પાણી મળેછે પણ મધ્યભાગનાંને કાદવ અને છેલ્લા ભાગનાંને તે પણ મળતો નથી એટલું જબરૂં અને જબરદસ્ત લશ્કર છે તે સામે આપથી આપનું રક્ષણ કેમ થશે ?

કન્હ—હે પૃથિરાજ—વામાંગી ! ! એ વાતની જરા ફિકર કરો નહીં, અમારાં ધડ ઉપર શીશ હશે અને શરીરમાં લોહી વેહેતું હશે ત્યાં સુધી તો આપને અને રાજાને જરા આંચ લાગવા દેશું નહીં.

સંયોગતા—આપ આપના બળના અભિમાનમાં એ વચનો બોલો છો પણ મારા પિતા ચડેછે ત્યારે દશ દિગ્પાળ કંપાયમાન થઈ જાયછે. શેષ નાગ પણ પૃથ્વીનો ભાર ઝાલી શકતો નથી. ખેહ ઉડેછે તેથી સૂર્ય

ઢંકાઈ જતાં રાત્રદિવસની ખબર પડતી નથી અને લશ્કરના પગના ઘસારાથી મોટા મોટા પર્વતો ઘસાઈ જાય છે.

ગોયંદરાય ગેહેલોત—હે પંગાની[1]!! આપના પિતાનું એટલું લશકર છે એ અમને ખબર છે, પણ શું એંસી લાખ મૃગલાં દેખીને એક સિંહ ગભરાઈ જશે? એવા અમે સો સિંહ પૃથિરાજની હાજરીમાં છઇએઃ—અમે અમારાં માથાં આડાં દઇને પણ તમને દિલ્લી પહોંચાડી દેશું.

સલખ પરમાર—હે જયચન્દ પુત્રી, આપ નિશ્ચિંત રહો. શ્રીકૃષ્ણ રૂકિમણીનું હરણ કરી નાઠા ત્યારે રૂક્મિયાને બળદેવજીએ રોકી રાખ્યો હતો તેમ જયચન્દને અમે રોકી રાખી તમને દિલ્લી પહોંચાડી દેશું.

સંયોગતા—શ્રીકૃષ્ણનો પ્રતાપ જુદી તરેહનો હતો. વળી રૂક્મિયા પાસે મારા પિતાના જેટલું લશ્કર ન હતું.

हाहुलीराय हमीर—

दोहो.

हाहुली राय हमीर कहे, सुण पंगानी बत्त ।
इक लडे असी लख्खसों, इसा सो भड किम भाजत्त ॥

અલ્હન પડિહાર—મામીજી, આપે કૂવાનાં દેડકાંની માફક જયચન્દનીજ સાહેબી દીઠી છે, પણ પૃથિરાજનાં પરાક્રમો સાંભળ્યાં નથી! જેણે સાત વખત ગોરી શાહાબુદ્દીનને પકડી છોડી દીધો, તો તમારો પિતા કઈ ગણત્રીમાં!

ચંદ પુંડિર—હે કમધજ કુમારી, પૃથિરાજની સેવામાં અમ જેવા સો શૂરવીરો હાજર છે. તેમાંનો એક એક જણ આપ એક એક કોશ ચાલશો ત્યાં સુધી જયચંદને રોકીશું તો પણ દિલ્લી અહીંથી ૯૫ કોશ થાય છે ત્યાં આપ સુખે પહોંચી જશો.

જામ જાદવ—હે દિલ્લેશ પ્રિયા, અમે લોકો જે પ્રમાણે બોલીયે છીયે તે પ્રમાણેજ કામ કરી બતાવીએ એવા છીએ, માટે આપ કશી રીતનો થડકો ન રાખતાં ઘોડેસ્વાર થઈ જાઓ.

નિડ્ડુરરાય—(સંયોગતા કાકાની દીકરી બેન થાય છે માટે તેને કંઈ

[1] પંગરાજ=જયચંદ, તેની દીકરી માટે પંગાની.

ન કહેતાં પૃથિરાજને) અન્નદાતા, હવે જેટલી ઢીલ થાયછે એટલું દિલ્લીને ને આપને છેટું પડે છે, માટે વિલંબ થવો ન જોઇએ.

પૃથિરાજે આ સાંભળતાંજ સંયોગતાને બાં પકડી પોતાના ઘોડા ઉપર પીઠ પાછળ બેસારી લીધી, અને રાતોરાત મેલાણમાં નીકળી ગયા. સવાર થયે પૃથિરાજે ચન્દ કવિને કહ્યું કે "જા, તું જઈ જયચન્દને ચેતાવ કે પૃથિરાજે તારો યજ્ઞ તો બગાડ્યો પણ કન્યાએ હરણ કરી જાય છે." ચન્દે તેમ કરવા મના કરી કહ્યું કે "મહાભારથના યુદ્ધમાં કર્ણ જો કે લડવામાં અતિરથીઓ કરતાં પણ વધારે હતો તો પણ તે પોતાના બળ ઉપર અભિમાન રાખનાર અને યુદ્ધ વખતે દયા આણનાર હતો; માટે ભીષ્મપિતા તેને અર્ધરથી કહેતા હતા; માટે હું કહુંછું કે હાલ અભિમાન કરવા જેવું નથી. હાલ તો આપણથી નાસી શકાય એટલું નાસવામાં લાભ છે. વૂઠા મ્હે તો વાટાડુએ કહેશે." તો પણ પૃથિરાજે માન્યું નહીં અને ચન્દને મોકલ્યો. ચન્દે જઈ જયચંદને જાહેર કીધું કે તેની છાતીમાં આગ લાગી હતી તેમાં ઘી હોમાયું. તેની સેના તો તૈયારજ હતી માટે તેણે નગારાં ઉપર ડંકો નાંખ્યો અને એકદમ બધાં લશ્કરથી ધસારો કીધો.

પૃથિરાજની તરફનાઓએ પોતાના બચાવ વાસ્તે એવો ઠરાવ કીધો હતો કે એક એક સામંતે પોતાથી જેટલો વખત જયચન્દનાં લશ્કરને રોકી શકાય તેટલું રોકવું અને તેટલામાં પૃથિરાજે તથા બીજાઓએ દિલ્લી તરફ નાસવું. જયચંદનું લશ્કર આવી પહોંચતાં પ્રથમ ગોયંદરાય ગેહેલોત સામો થયો તેણે જયચંદનાં હજારો માણસોનો સંહાર કીધો, અને પૃથિરાજ ચાર કોશ સુધી નાઠો ત્યાંસુધી લડ્યો. પણ લાખોનાં દળ આગળ મુઠી ભર માણસોથી કેટલુંક ટકાય ? આખર ગોયંદરાય પડ્યો અને જયચંદનાં લશ્કરનો પગ ઉપડ્યો. આગળ જતાં ચંદ પુંડિરે તેને અટકાવ્યો. તેણે પણ જયચંદનાં લશ્કરની ખરાબી કરવામાં બાકી કાંઈ રાખી નહીં, પણ અંતે તે પણ પડ્યો. એટલે અતાતાઈ ચડ્યો. અતાતાઈ સામે કેહરકંઠીર એક હજાર શંખધરથી સામે આવ્યો. તેઓનાં માથાં ઉપર મોરપીંછ, અંગે ખુલ્લા તથા શંખનો નાદ કરતા તેઓ સામે આવ્યા, અને ઘણું વિષમ યુદ્ધ કીધું. અને અતાતાઇનાં લશ્કરને તથા પૃથિરાજને વીંટેલા સામંતોને વીંધી આરપાર નીકળી આવ્યા, તથા પૃથિરાજ અને સંયો-

ગતા એક ઘોડાપર સ્વાર હતાં તેઓને આવી કેહરકંઠીરે કમાન ભરાવી, અને ચાહ્યું કે બન્નેને ઘોડા સુદ્ધાંત ખેંચી જઈ જયચંદ પાસે ખડાં કરૂં. પૃથિરાજના ગળામાં કમાન ભરાતાં તે ગભરાયો, પણ સંયોગતાને ઓસાણ આવ્યું તેથી તેણે પોતાના દાંત વતે કમાનની દોરી કરડીને તોડી નાંખી અને બેઉ છૂટાં થઈ ગયાં. પોતાની યુક્તિમાં નિષ્ફળ થતાં કેહર કંઠીર પાછો વળ્યો, અને જયચંદને જઈ કહ્યું કે તારી દીકરી તો ખુશીથી પૃથિરાજ ભેળી જાયછે. એટલું કહીને ફરી લડવા મંડ્યો તેમાં અતાતાઈને હાથે તલવારનો ઝાટકો લાગવાથી તેનું માથું ઉડી ગયું. અને તેના હાથના ઝાટકાથી અતાતાઈનું શીશ ધડથી જુદું થયું. માથાં ઉડી જતાં બંને કબંધો લડવા લાગ્યાં અને બેઉ તરફનાં માણસોનો ઘાણ વાળી નાંખ્યો.

આ બેઉ શૂરવીરો ઘણી આશ્ચર્યકારક રીતે લડ્યા, તેમાં કેહર કંઠીર ત્યાગીના વેષમાં જયચન્દની સેવામાં કેમ આવ્યો હતો તે વિશે ચન્દ કવિને પૂછતાં તેણે ઉત્તર આપ્યો કે કેહર કંઠીર પરમાર રાજામાં મુખ્ય હતો. આ પૃથ્વીના ધણી પરમાર છે.[1] બ્રાહ્મણોને તો બધા દાન આપે છે પણ તેણે ક્ષત્રીઓને દાન આપ્યાં છે. તેમણે પૃથ્વી ચકવે કરી નીચે મુજબ દાનમાં આપી દીધીઃ—

दियो दिल्लि तुंवरां, दई पट्टन चाऊरां;
दिय संभारि चहुवान, दई कनवज राठोरां;
परिहारां मुर देश, समा भट्टी सिंधू तट;
दइ सोरठ जादवां, दइ दक्षिनम्रु भाग षट;
चारनां कच्छ दीनो धरा, भट्टां पूरव भावही;
बनो गयो नृपति बंटी धरा, गिरिजापति माला ग्रही;

તુંવરને દિલ્લી, ચાવડાને પાટણ, ચહુવાણને સંભર (અજમેર), રાઠોડને કનોજ, પરિહારને મારવાડ, સમા અને ભટ્ટીને સિંધુકાંઠો, જાદવો (ચૂડાસમા)ને સોરઠ, દક્ષિણ છ ભાગમાં, ચારણોને કચ્છ અને ભાટોને પૂર્વ એ રીતે ધરતી વેંચીને રાજાએ સદાશિવના નામની માળા હાથમાં લી, લી અને હજાર ભાઇઓ ત્રષિના વેષમાં જંગલમાં રહી અજપા જાપ જ-

1 પૃથ્વી પતિ પરમાર, પૃથ્વીપરમારાંતણી.

પી તપ કરવા મંડ્યા. એક વખત તેઓની એક ગાય, એક રાક્ષસ આવી ભક્ષ કરી ગયો. તે વિષે તેઓને એમ લાગ્યું કે અમે ક્ષત્રી બેઠે ગોવધ થયો તો તેનું પાપ અમને લાગ્યું. એમ માની તેના પ્રાયશ્ચિત્તમાં પીંપળાનાં લાકડાંમાં બળી મરવાની તૈયારી કીધી. તે વખતે નારદ મુનિએ તેમને દર્શન દઈ કહ્યું કે, "એ પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રાહ્મણો વાસ્તે છે. ક્ષત્રીઓ વાસ્તે તો ધારાતીર્થ[1] છે માટે તમે એ વાત છોડી દઈ જયચંદના યજ્ઞમાં જાઓ. ત્યાં તમને એવો પ્રસંગ મળશે, અને ગંગા નદીના કિનારા ઉપર તમારે અતાતાઈ ચહુવાણ સાથે યુદ્ધ થશે તેમાં કામ આવી મુક્તિ પામશો." એ ઉપરથી તેઓ અંહી આવ્યા હતા. તેઓએ કેટલોક વખત તપશ્યામાં કહાડ્યો હતો એટલે હવે અમને ક્રોધ કેમ ચડશે. એ સવાલના જવાબમાં નારદજીએ એમને કહ્યું હતું કે જયચંદ પોતાની પુત્રી તમને આપવાનું જાહેર કરશે, તે વચ્ચેથી ચહુવાણ લઈને નાસશે એટલે તમને ક્રોધ વ્યાપશે. સામો અતાતાઈ પણ સદાશિવનો વરદાઈ હતો તેનો જન્મ થયો ત્યારે તે દીકરી હતી પણ તેના પિતા ચૌરંગી ચહુવાણે ભૂલથી દીકરાની વધામણી બહાર ફેલાવી. પણ ઘણી મુદતે ખરી વાત બહાર પાડ્યા વગર છૂટકો નહીં માટે તેને પસ્તાવો થયો. તે વાસ્તે તે દીકરીને લઈ સદાશિવના મંદિરમાં જઈ બેઠો, અને પેહેલી દીકરીને મારી નાંખી પછી પોતે કમળપૂજા કરવાનું ધાર્યું. તેવામાં સદાશિવે પ્રસન્ન થઈ તેને દીકરીનો દીકરો બનાવી આપ્યો, અને તે યુદ્ધમાં મોટાં મોટાં પરાક્રમો બતાવશે એવો તેને આશિર્વાદ આપ્યો હતો.

અતાતાઈ પડતાં વળી જયચંદનું લશકર આગળ ધસ્યું. તેમાંથી કાશીરાજા આગળ આવ્યો અને આમથી હમીર હાડો સામો થયો. તેઓની લડાઈમાં રાત્રી પડી જવાથી બેઉ દળે વીસામો લીધો. એમ ત્રણ દીવસ સુધી યુદ્ધ ચલ્યું તેમાં જયચંદનાં લાખો માણસો કામ આવી ગયાં. પૃથિરાજનાં માણસોમાંથી પણ કેટલાંક ખપી ગયાં અને ઓગણપચાસ મોટા હોદ્દેદારો ખપી ગયા. પછી હરીસિંહ, કનક વડગુજ્જર અને નિડુરરાય ઇત્યાદિ એક પછી એક મોટી બાહાદુરીથી લડી લડી પડ્યા. પછી કન્હ નરનાહ ઉઠ્યો. તે બખ્તર પહેરી તૈયાર થાય છે તેટલામાં તો જયચંદનું લશકર ભેટાભેટ થઈ ગયું એટલે તેનો ઘોડાવાળો *સઘન આગળ ધસ્યો, સ-

1 તલવારોથી લડી મરણ તે. * હાલ અપભ્રંશ "છગન"

ધને ફેર વાળ્યો અને એક ઘડી સુધી જયચંદના લશકરને રોકી આખર પડ્યો. પડ્યા કેડે એનું ધડ લડવા લાગ્યું, તેટલામાં કન્હ પણ આવી પહોંચ્યો. કન્હ એક હજાર મીર તથા બીજું એક લાખ લશકર કાપી આખર પડ્યો. પડ્યા કેડે તેનું ધડ લડવા લાગ્યું તથા તેનો ઘોડો પણ શૂરો થયો. બન્નેએ બહુ રાડ બોલાવી, પણ આખર એકનું ઓસડ બે. જયચંદનાં પચીસેક લાખ તો ખપી ગયાં હતાં પણ હજી ઘણાં હતાં તેથી તેઓએ વળી આગળ પગ ઉપાડ્યો.

કન્હ પડતાં અલ્હન કુમાર પરિહાર ઉઠ્યો. આ યોદ્ધો પૃથિરાજનો ભાણેજ થાય, તે એક વખત હજામત કરાવી ઉઠ્યો ત્યારે પૃથિરાજે તેના માથામાં ઠોલો મારયો, ત્યારે તેણે પૃથિરાજ સામી તલવાર ખેંચી. પૃથિરાજે તેને ધીમો પાડવા કહ્યું કે, "એમાં ગુસ્સે શું થાયછે ! શૂરાઓનાં માથાં તો રાજાનાં છે, ધડ એઓનાં છે. જો અમે રીઝીયે છીએ તો માથાં ઉપર પાઘડી બંધાવીએ છીએ અને વખત પડે એજ માથાં તમે પણ અમને કામમાં આપોછો." એ વાતથી તે વખતે તો અલ્હન ધીમો પડી ગયો પણ હમણાં તેણે પોતાના મામાને કહ્યું કે, "મામા, માથાં તમારાં છે એમ સમજશો માં, ધડ પણ તમારાંજ છે." એમ કહી પોતાને હાથે પોતાનું માથું કાપી પૃથિરાજના હાથમાં મૂક્યું, અને કહ્યું કે દિલ્લીમાં પહોંચવા અગાઉ એ માથું જમીન ઉપર મૂકશો નહીં, તો હુંજ તમને દિલ્લી પહોંચાડી દઇશ. પણ સંયોગતા શ્રાપિત સ્ત્રી હતી. જો એમ થાય તો તેના વિવાહમાં તેના પતિ અને પિતાના કુળમાં થોડાંક માણસો રહી જાય તથા પૃથ્વીનો ભાર પણ પૂરો ઉતરે નહીં; માટે આગળ જતાં તેને તૃષા લાગી એટલે પૃથિરાજે તેને એક કૂવામાંથી પાણી કહાડી આપ્યું, પણ તેના હાથમાં મુડદાંનું માથું છે એટલે એ પાણી હું પીશ નહીં એમ કહ્યું. પૃથિરાજ કહે, "એ મુડદું નથી, એનું ધડતો હજી લડેછે." પણ સ્ત્રીયા હઠને કોણ પહોંચે? પૃથિરાજે માથું હેઠું મુક્યું કે ત્યાં અલ્હન પડ્યો. અલ્હન પડતાં ફોજ આગળ ધસી અને તેઓ ભેટાભેટ થતાં અચળેસ ભાટી અને વિંજરાજ ચાલક્ય આગળ થયા. તેઓપછી લાખનસી વાઘેલો અને તુંવર પહાડ ઇત્યાદિ જયચંદના લશ્કરને રોકતા રોકતા પડ્યા, પણ પૃથિરાજ કુઃએ પાપે દિલ્લી પહોંચ્યો. તેની સાથે હાહુલીરાય

હમીર, ચંદભાટ અને રામગુરૂ પ્રોહિત એ ત્રણ જણ બચ્યા. બાકી જણ બચ્યો ખપી ગયો. જયચંદ દિલ્લીની નજદીક આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેણે પૃથિરાજની પીઠ ઉપર બેઠેલી સંયોગતાને જોઈ. તે જોઇને તે બોલ્યો, "અરરર !!! મેં યજ્ઞ કીધો તેમાં ઘીને બદલે લોહીની આહુતીઓ અપાઈ અને ફળ ફુલને બદલે મારૂં સુખ કીર્તિ અને લાજ હોમાઈ ગયાં. હજી પણ દિલ્લીને ઘેરો ઘાલી પૃથિરાજને પકડી શકુંછું પણ હવે દીકરીના સુખ સામું જોઈ પૃથિરાજને તેની આબરૂ, યૌવન અને દિલ્લી શેહેર હું દાયજામાં આપી વળી નીકળુંછું." એમ કહી વળી નીકળ્યો અને પાછળથી શ્રીકંઠ પ્રોહિતને મોકલીને કન્યાદાનની ક્રિયા કરી દિલ્લીમાં પૃથિરાજ અને સંયોગતાને પરણાવ્યાં.

પ્રકરણ ૯ મું.

અગ્યાર અગ્યાર હજાર માણસો કપાઈ ગયાં તેની ખબરો દિલ્લી પહોંચવાથી કોઈ પલભર એમ ખ્યાલ કરશે કે ત્યાં રડારોળ થઈ રહી હશે. પણ ના; એ વખતમાં લોકો એવાં તો શામધર્મી હતાં કે એટલાં બધાં માણસો ખપાવીને પણ પોતાનો રાજા કીર્તિ જાળવી આવ્યો અને હાડકાં ચામડાંની એક સંજીવન પૂતળી લાવ્યો માટે ઘેરે ઘેર ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો. જે જે યોદ્ધાઓનાં મસ્તકો તેમની પ્યારીઓના હાથમાં આવ્યાં તેઓએ પોતાના પતિઓ સાથે સહગમન કીધાં, અને કેટલીકોએ રૂદ્રાક્ષની માળા તથા શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરી ઇશ્વરભક્તિમાં પોતાનાં દિલ લગાડ્યાં.

દુઃખનું ઓસડ દહાડા વીત્યા કેડે સંયોગતાના વિવાહના ઉત્સવ દાખલ જિયાફતો થવા માંડી. આજ ચાર કોશ ઉપર દેવીનું મંદિર છે તો ત્યાં, અને કાલ છ કોશ ઉપર બગીચો છે ત્યાં, એમ કેટલાક દિવસ ગોઠો અને તે સાથે જંગલમાં શિકારની ગમતો શરૂ થઈ. એક દિવસ શિકાર શોધનારાઓએ એક ગુફામાં સિંહ જેવું કાંઇક જોઈ રાજાને ચેતવ્યું, તે ઉપરથી રાજા તેનો શિકાર કરવા ચડ્યો; અને તેને બહાર કહાડવા કેટલાંક પ્રયત્ન કીધાં. તેમાં નિષ્ફળ જવાથી અધસળગ્યાં લાકડાંઓ અંદર નાંખી ધુંવાડો કીધો, કે તેથી ગુંગળાઇને સિંહ બહાર આવે. પણ એ કાંઈ

સિંહ ન હતો; એ તો દુર્વાસા ઋષિનો શિષ્ય ચક્ષુ:શ્રવા હતો, તે સિંહનું આખું ચર્મ ઓઢી તપસ્યા કરતો હતો, જેથી કાનને ઠેકાણે કાન, આંખને ઠેકાણે આંખ ઇત્યાદિ દેખાતું હતું, તે જોઈ શિકાર શોધનારાઓએ ભૂલ ખાધી હતી. પણ ભાવીને કોઈ પહોંચતું નથી. ધુંવાડાથી ગુંગળાઈ આંખો ચોળતો ચોળતો ઋષિ બહાર આવ્યો, અને સિંહચર્મ દૂર કરી રાજા પ્રત્યે બોલ્યો કે, "અરે અધમ, તેં મારી તપશ્ચર્યામાં ભંગ કર્યો. હું અનાથ તપસ્વી કોઇને દુ:ખ ન દેતાં એકાંત ગુફામાં બેસી તપસ્યા કરતો હતો જેનું દશાંશ ફળ તો તને ઘેર બેઠે પહોંચતું હતું, પણ તેં પેટ ચોળી શૂળ ઉપજાવ્યું તો જા તને શ્રાપ આપું છું કે તારા દુશ્મનો તારી આંખોમાં કાચ ફેરવી તને આંધળો કરશે." રાજા ઘોડેથી ઉતરી ઋષિને પગે પડ્યો અને માફી માગી કે એ કામ મારાથી અજાણતાં થઈ ગયું છે માટે શ્રાપ નિવારણ થવો જોઇએ. ઋષિ કહે; શ્રાપ તો નિવારણ થશે નહીં, પરંતુ તેં અજાણતાં કીધુંછે તો તને ચેતવું છું કે "એ શ્રાપ બાર મહીના કેડે અમલમાં આવશે ત્યાંસુધી તારે જે સાર્થક કરવું હોય તે કરી લે."

પરીક્ષિતને સાત દિવસની મેહેતલ મળી હતી તેમાં તેણે શ્રીમદ્ભાગવત સાંભળી દેહનું સાર્થક કર્યું હતું, પણ પૃથિરાજની ઇંદ્રિઓ હજી શાંત પડી ન હતી. તેણે પોતાની જિંદગીમાં શૃંગાર અને વીરરસજ ચાખ્યા હતા. ધર્મ અને વૈરાગ્ય શું ચીજ છે તેનો તેણે સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ કર્યો ન હતો. રતિસુખ એજ આ જન્મનું સાર્થક સમજતો હતો, માટે તેણે બધું રાજકાજ તથા શિકારની ગમત છોડી દઈ એ સુખમાં પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરવાનો ઠેરાવ કીધો. તેના મેહેલમાં સંયોગતા આવતાં તેની બીજી રાણીઓનાં, ચન્દ્રમા ઉગતાં તારાઓનાં તેજ ઝાંખાં પડી જાય તેમ ઝાંખાં પડી ગયાં હતાં. વળી મુશ્કેલીથી મળેલી ચીજ હંમેશાં વાહાલી લાગે છે, માટે પૃથિરાજે સંયોગતાના મેહેલમાં રેહેવું પસંદ કીધું. આખી રાત ગમતમાં કહાડી સવાર થયે સ્નાન કરી વસ્ત્રાલંકાર સજી કચેરી કરી સામંતો અને કાર્યભારીઓની સલામ લઈ જરૂરી કામ વિશે હુકમ આપી ફરી જનાનખાનામાં દાખલ થઈ જતો, ને બીજે દિવસ સવારે નીકળતો હતો. પણ એટલો વખત તે પોતાથી દૂર જતો, એ વાત સંયોગતાને ગમી નહીં. ચંદ્રકળા સ્થાન, અષ્ટવિધિઆલિંગન, સપ્તવિધિ ચુંબન, પંચભાવ, અષ્ટાદશ

હાવ, ષડ્ઋતુ વિહાર ઇત્યાદિ કોકશાસ્ત્રના ભેદોમાં તે પ્રવીણ હતી. નૃત્ય ભેદ તથા સંગીત શાસ્ત્રમાં એક્કી હતી, અને નાયિકાભેદ તો એ માના પેટમાંથી શીખીને જન્મી હતી; એવા એવા ગુણોથી તેણે પૃથિરાજને એવો તો લપટાવ્યો કે થોડા દિવસ કેડે કચેરી થવી પણ બંધ થઈ અને પાળેલા પોપટની માફક સંયોગતાથી તેના પડછાયા જેટલો પણ દૂર ખસતો નહીં.

સંયોગતાએ પોતાના પીયરથી આવેલી સાતસો દાસીયોના સાત વિભાગ કરી સો સો દાસીની સાત ચોકી બેસારી દીધી. સામંતો અને કાર્યભારીઓને રાજાનાં દર્શન બંધ થવાથી તેઓ દોઢીએ જઈ દાસી સાથે દંડવત્ પ્રણામ કહાવી મૂકતા. તે પેહેલી ચોકીવાળી બીજીને અને બીજીવાળી ત્રીજીને, એમ સાતમીવાળી આવી જાહેર કરતી. પ્રણામ સાથે કોઈ વખત જરૂરી કામની અરજ પણ પહોંચાડતા; જેથી રાજાનો થોડોક વખત જવાબ દેવામાં જતો. એ વાત પણ સંયોગતાને પસંદ પડી નહીં; માટે તેણે પેહેલી ચોકીવાળી દાસીઓને પરભાર્યા જવાબ દઈ દેવા આજ્ઞા આપી.

જાતજાતનાં આસવોનાં[1] પાંન, જાતજાતનાં આમિષોનાં[2] ભક્ષ, મૃગમદાદિ[3]તેજાના તથા સુગંધી ઇત્યાદી કામોદીપક પદાર્થોનાં સેવનોમાં પૃથિરાજ એટલો તો લંપટ થઈ ગયો કે તેને અસ્તોદયની પણ કળ પડતી નહીં. પણ ધણી વિના ઢોર સુનાં. છ મહીના સુધી તો રાજાના ડરથી કાર્યભારીઓ અને તેઓના ડરથી રૈયત પોતાની માઝામાં ચાલી, પણ હવે અટક ત્રુટી. કાર્યભારીઓ જેના હાથમાં તેના મોંમાં; એમ રાજ્યની ઉપજ ગરક કરવા લાગ્યા, તથા રૈયત ઉપર જુલમ કરવા લાગ્યા. ચોર અને લુચ્ચા લફંગાઓ નિર્ભય થઈ પોતાનાં કુકર્મો કરવા લાગ્યા. લશ્કરનાં માણસોને નિયમસર પગાર ન મળવાથી એક પછી એક નીકળી જઈ બીજાં રાજ્યસ્થાનોની સેવામાં રહ્યાં. એમ ચારે કોર અંધાધુંધ થઈ રહ્યું. વળી શાહાબુદીન જેવો શત્રુ તો ઉપર ગાજતોજ હતો. પણ હજી રૈયતમાં શામ ધર્મ હતો. તેમાંના થોડાક આબરૂદાર ગૃહસ્થોએ સભા ભરી પોતાના તરફથી રાજાને કાંઇક અરજ કરવા ઠેરાવ કીધો. પણ તે અરજ પહોંચાડે કોણ?

---

૧ દારૂ. ૨ માંસ. ૩ કસ્તુરી.

એ કામ રાજ્યનાં જુનાં માણસો સિવાય બનશે નહીં માટે તેઓએ તેવા-માંથી ચારજણ (ચામુંડરાય, હાહુલીરાય હમીર, ચંદ ભાટ અને રામગુર પ્રોહિત) બચ્યા હતા, તેમાં ચામુંડરાય તો કેદ હતો, બાકી ચન્દ અને હાહુલીરાયને વિનતી કરી. ચંદે કહ્યું, "આપણી અર્જથી કાંઈ વળવાનું નથી," તો પણ રૈયતના અતિ આગ્રહથી તેઓને એ કામ ઉપાડવું પડ્યું. પણ દાસી પરબારો જવાબ આપે છે એ તેમને નક્કી હતું માટે ચંદે એક ચિઠ્ઠીમાં લખ્યુંકે "तुं पर गोरी रत्तियं, अह ता धर गोरी ताक्किवं" (તુંતો ગોરી (સ્ત્રી) સાથ રતિસુખમાં પડ્યો છે પણ તારી ધરતીને ગોરી (શાહાબુદ્દીન) તાકે છે.) આ ચીઠી તેઓએ પેહેલી ચોકીની મુખ્ય દાસીને આપી રાજાને પહોંચાડવા કહ્યું. એ દાસીઓ સંયોગતાની હતીઓ, કાંઈ પૃથિરાજની ન હતી, માટે એક પછી એક એમ સાતમી દોઢીવાળી પાસે જતાં તેણે રાજાની નજર ચૂકાવી સંયોગતાને વંચાવી. સંયોગતા વાંચતાં-વેતજ ક્રોધાયમાન થઈને બોલી કે "અમો આવાં રતિસુખ માણીયે છીયે તેમાં વળી કામદેવની શત્રુ ચિંતા પેદા કરનાર ચીઠી લખવાવાળો કોણછે! જાઓ એની છડીઓના પ્રહારથી માર મારી કહાડી મૂકો." હુકમ થતાંજ દાસીઓ સોનાની છડીઓ લઈ દોડીઓ. તેઓને આવતી જોઈ હાહુ-લીરાય અને ચંદ ભેદ સમજી ગયા, અને નાસવા માંડ્યું, પણ તેટલામાં તો દાસીઓએ એક એક બે બે પ્રહાર કરી લીધા. હાહુલીરાય અને ચંદ સામા થયા હોત તો તો તે સાતસોને પરલોકમાં પહોંચાડત, પણ તેઓએ ર-જપૂત ધર્મ સંભાળી અબળા સામો હાથ ઉપાડ્યો નહિ. દરવાજા પાસે પ-હોંચ્યા ત્યારે હાહુલીરાયે દરવાજાનાં કમાડો ખેંચી કહાડી પીઠ ઉપર ધરી લીધાં અને ચંદને પોતાની હરોળમાં લઈ લીધો. બેઉ જણા નાસે છે, પીઠ ઉપર કમાડ, તે ઉપર છડીઓના પ્રહાર થાય છે, તેઓનાં પાઘડાં વીખરાઈ ગયાં છે, જામા પગ નીચે આવવાથી તેમાં લીરા ઉતર્યાં છે, ઈત્યાદિ દેખાવ જોવા લાયક હતો. પોતાની દાશીઓ હુકમ અમલમાં લાવે છે કે નહિ તે જોવા સંયોગતા એક ગોખમાં જઈ ઉભી કે પૃથિરાજ પણ તેની પાસે જઈ ઉભો. તેઓના જોવામાં એ તમાસો આવ્યો જે જોઈ સંયોગતા અને તેને જોઈ રાજા પણ હસ્યો. એ દેખાવ હાહુલીરાયના જોવામાં આવ્યો જેથી તેનું મગજ ફરી ગયું. દરબારની દેવડી સુધી તે-

એને વળાવી દાશીઓ વળી નીકળીઓ એટલે હાહુલીરાયે કમાડ ફેંકી દીધાં અને બોલ્યો"રાજાની વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ થઈ ચૂકી. મારી માયે જો મારોબાપ એકજ દીઠો હશે તો હું હવે રાજાને સંયોગતા સાથે વધારે સુખ ભોગવવા નહિ દઉં. હવેથી દિલ્લી અને સંયોગતાનો ચૂડલો ભાંગ્યો જાણ-જો, અરે ચંદ ! તારે મારી સાથે ચાલવાનો વિચાર હોય તો ચાલ અને દિલ્લીનું પાણી અગ્રાહ્ય કર."

ચંદ—ઠાકોર સાહેબ, આપના મોંમાંથી એ વચન નીકળવાં ન જો-ઇએ. ગમેતેવો તો પણ આપણો રાજા છે. આજ વિષય લંપટ થઈ જવાથી આપણી આબરૂ લીધી પણ કાલ પાછો ઠેકાણે આવી જશે.

હાહુલીરાય—હવે ઠેકાણે આવી રહ્યા. એ સંયોગતા સંયોગતા નહીં, પણ ભરતખંડમાંથી હિંદુરાજ્યની મૂર્તિમંત વિયોગતા છે માટે હવે સારૂં થવાની આશા રાખશોજ નહીં.

ચંદ—પણ આગળ આપણને લાડ લડાવેલાં તે તરફ અને શામધર્મ તરફ તો જુઓ, ભાવી હશે તે તો થશે પણ એ કામની બદનામી તમારે લીધા જેવું નથી.

હાહુલીરાય—આગળ લાડ લડાવેલાં તો આપણે પણ લાખો દુશ્મ-નોની ભીડમાં માંથાં હાથમાં લઈ લડ્યા છઇએ, અને હજી પણ એ કામ મેં માંથે ઉઠાવ્યું નહોત, પણ રાજા આપણા બેહાલ જોઈ હસ્યો ! ધિક્કાર છે આપણાં જીવતરને કે જે રાજા આપણા ભુજ ઉપર પોતાનું રાજ્ય અને કીર્તિ સમજતો હતો તે હવે આપણને ટુકરાખાઉ સમજે !!

ચંદ—ગમે તેમ હો પણ એ કામમાં હું સમ્મતિ આપતો નથી.

હાહુલીરાય—તુંતો ભાટભાઈ છો. તમ લોકોની જીભમાં શૂરાતન છે, અંગમાં નથી. માટે ટુકરા ખાઓ અને પડ્યા રહો. મારાથીતો આ વાત સંખાતી નથી. સંયોગતાનો ચૂડલો ભાંગે નહીં ત્યાં સુધી મારેતો દિલ્લીનું પાણી અગ્રાહ્ય છે. (એમ કહી ઘોડો છોડી ગજની તરફ નાસી ગયો.)

દિલ્લી તો વેહેલીજ ડામાડોલ થઈ રહી હતી અને તેમાં હાહુલી-રાય ઉપર મુજબ પ્રતિજ્ઞા કરી નાસી ગયો તેથી લોકોએ તો પૃથિરાજનાં રાજ્યવિશેની બલ્કે તેની જીંદગી વિશેની પણ આશા છોડી. પણ કોની માયે શેર સૂંઠ ખાધી હોય કે હાહુલીરાયની પ્રતિજ્ઞાની વાત જઈ રાજાને કહે ! રાજ્યનાં કામલાયક માણસો તો સંયોગતાના ભોગમાં જ્યચંદ સાથની

લડાઇમાં કામ આવી ગયાં હતાં, બાકી કોઈ ગણ્યાગણ્યા હતા તે દિલ્લીની દુર્દશા નજરે ન જોવાય તો સારૂં એમ ધારી વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કરી વનમાં ચાલી નીકળ્યા. પૈસાવાળાઓ પોતાની મિલકત જમીનમાં દાટવા લાગ્યા. જેના ઘરમાં ખુબસુરત સ્ત્રીઓ હતીઓ તેઓ આબરૂના બચાવને વાસ્તે સ્ત્રીઓને નિર્ભય જગાએ મૂકવા બહાર નીકળી ગયા. કેટલાકો દેવદેવીઓની ઉપાસનાઓ કરી તેઓ પાસે મ્લેચ્છોનો રસ્તામાંજ નાશ થઈ જાય એમ માગવા લાગ્યા, ઈત્યાદિ દેશ ઉપર સંકટ આવતું જોઈ જે જે ઇલાજો લેવા જોઇએ તે તે લેવા લાગ્યા.

હાહુલીરાય ગજની જઈ પહોંચ્યો અને શાહાબુદ્દીનને સલામ કરી અરજ કરી કે હવે પધારો તો તમને દિલ્લી અપાવું. પણ શાહાબુદ્દીનને તો ઘા વીત્યા હતા તે એકદમ શત્રુના માણસની અરજ કેમ માને? હાહુલીરાય શાહાબુદ્દીનને વિચારમાં પડેલો જોઈ બોલ્યો, "જહાંપનાહ, એ બાબતમાં વિચાર કરવા જેવું કંઈ નથી. આપને સાત વખત બાંધી છોડી દીધા છે એટલે આપ એનાં નામથી દેહેશત ખાઓછો પણ હવે એ વાત રહી નથી. આપ જાણોછો કે કયમાષને તો એણે પોતાને હાથે મારી નાખ્યો છે, ચામુંડરાયને બેડી ઘાલી છે જેથી તેણે હાથમાં લોઢું ન ઉપાડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, સંજમરાય મહોબાની લડાઇમાં અને કન્હ, લંગરીરાય, ચંદ પુંડિર, જામ જાદવ, ગોયંદરાય, અતાતાઈ ઇત્યાદિ કનોજની લડાઇમાં કામ આવી ગયા છે. બાકી હું, ચંદ ભાટ, અને રામગુરૂ પ્રોહિત રહ્યા તેમાં હું અહીં આવ્યો છું, બાકી ભાટ અને બ્રાહ્મણભાઇથી શું થવાનું છે? માટે જલદી કરો, દિલ્લી સુધી પહોંચવા જેટલીજ વાર છે." એટલી વાતથી પણ શાહાબુદ્દીનને વિશ્વાસ આવ્યો નહીં માટે તેણે પોતાના છુપ્પા જાસુસો મોકલી ખાત્રી કરી અને પછી ત્રીસ હજાર લશ્કરથી ચડ્યો.

પૃથિરાજ વિષયલંપટ થઈ જવાથી તેને રાત્રદિવસનું ભાન નથી. હાહુલીરાયના બેહાલ થયા તથા તે વાસ્તે તે પ્રતિજ્ઞા લઈ ગજની ગયોછે, દિલ્લીમાં તીરકામઠું કે તલવાર ઉપાડે એવું એક પણ માણસ નથી, અને શાહાબુદ્દીન ચડી આવેછે એ વાતની પૃથિરાજના બનેવી સમરસિંહ રાવળને ચિત્તોડમાં ખબર થતાં તે તેરહજાર માણસથી પૃથિરાજની મદદ

વાસ્તે વગર બોલાવે દિલ્લીમાં આવ્યો. પણ અહીં તો શેઠ આવ્યા તો કે નાંખો વખારે. કોના ધડ ઉપર બે માથાં હોય કે પૃથિરાજને એ વાત ચેતવી તેને સંયોગતાથી એક બે ઘડી જૂદો પાડે! માટે સમરસિંહ તો ગામબહાર પોતાના તંબુ નાંખી પડ્યો.

"મહાયુદ્ધ" એ નામના અધ્યાયમાં ચંદ સમરસિંહની ચાલચલગતનું નીચે મુજબ બયાન આપેલ છે. લશ્કરમાં તે યુલિસિસ[1] જેવો હતો એવું ભાટનું વર્ણન છે. યુદ્ધમાં બહાદુર, થંડા મિજાજનો તથા ચતુર; મંત્રમાં દીર્ઘદર્શી, ડાહ્યો તથા વકતા; સઘળે વખતે શુદ્ધ મનનો અને સભ્ય ચાલનો; પોતાના સરદારોનો વહાલો અને ચોહાણના સામંતો તરફથી માન પામતો એવો તે હતો. લશ્કર કૂચ કરતું ત્યારે શકુન અપશકુનનો ખુલાસો કરવામાં કોઈ પણ શકુનદર્શી અથવા ભાટ એનાથી ચડતો નહિં. રણક્ષેત્રમાં લશ્કરની ટુકડીઓને યુદ્ધના પોશાક પહેરાવી તૈયાર કરવામાં એનાથી કોઈ સરસ ન હતો. એના ઘોડાને કોઈ એનાથી સરસ રીતે ચલાવી શકતો નહિં, તેમ એનું તીરકામઠું એનાથી સરસ રીતે કોઈ વાપરી શકતો નહીં. યુદ્ધની વચ્ચે વચ્ચે જ્યારે વખત મળતો ત્યારે સરદારો મુખ્ય કરીને તેના તંબુમાં જરાતા અને તેનાં વકતૃત્વથી આનંદ પામતા તથા તેની વિદ્યાથી તેમને જ્ઞાન મળતું. ભાટ કબુલ કરે છે કે રાજનીતિવિષે આપેલા તેના ઘણા ખરા વિચારો ખોમાન (સમરસિંહ) ના મુખમાંથીજ નીકળેલા છે. નીતિ બાબત તથા એલચીઓની વર્તણુંકના નિયમો બાબત, પ્રધાનો કેવા પસંદ કરવા તે બાબત તથા દૈવિક અને લૌકિક (તેમાં વિશેષે કરીને રજપૂતના રાજા તરફના) ધર્મ બાબત તેણે જે સરસમાં સરસ દલીલો આપી છે તે સર્વનું સાધારણ મૂળ આ ચિત્તોડના ચતુર રાજાના મુખમાંથીજ છે.

આવો સમરસિંહ કેટલાક દિવસ એમ બહાર બેઠી રહ્યો, પણ ચેતવવાની કોઇની હિમ્મત ચાલી નહિં. આખર સમરસિંહે એક ચીઠ્ઠી લખી તે ઉપર મીણ વીટાળી પોતાના શીખવેલા પોપટની ચાંચમાં આપી તેને જનાનખાનામાં જઈ રાજાના ખોળામાં નાંખવા કહ્યું. પોપટ

---

[1] હોમરકૃત "ઇલિયડ" નામનું કાવ્ય જેની વાત રામાયણ સાથે ઘણી મળતી આવે છે તેમાં કહેવા પ્રમાણે આ પુરૂષ ટ્રાયનાં યુદ્ધ વખત ગ્રીસ દેશનો એક નામાંકિત વીર હતો. એજ કવિનાં રચેલાં "આડિસી" નામનાં કાવ્યમાં આ પુરૂષનાં આશ્ચર્યકારક પરાક્રમોનું આબેહુબ વર્ણન આપેલું છે.

ચીઠી લઈ ઉડ્યો અને જનાનખાનામાં જોય છે તો એક ગુલાબજળના ભરેલા હોજમાં રાજા રાણી જળક્રીડા કરેછે. ક્રીડા કરી રહ્યા પછી સંયોગતા હોજમાંથી પ્રથમ નીકળી કપડાં પહેરવા લાગી અને રાજા હજી માંહેજ હતો તેટલામાં પોપટે તેનાં મો આગળ ચીઠી નાંખી. રાજાએ તે ઉપાડી લઈ મીણ ઉખેડી જોયુંતો માંહે ચીઠી દીઠી. સંયોગતા આ બનાવ જોઈ ગભરાઈ અને ધાર્યું કે વળી કોઇએ ફિતુર ઉઠાવ્યું છે, રાજા ચીઠી વાંચશે તેમાં જો રાજ્યનાં અંધેર વિશે લખ્યું હશે તો તેનું મન ફરી જશે અને તે મારાથી દૂર જશે, માટે તે કહેવા લાગી, "ખમાં ખમાં પ્રાણનાથ! કાંઇ જાદુ ટુનો હશે, એ વાંચવાથી કાંઇ ખરાબી થશે માટે બાળી નાંખો." પણ તેટલાંમાં તો પૃથિરાજે તે વાંચી લીધા, અને અફસોસ કર્યો કે મારો બનેવી સમરસિંહ મારાં ગામમાં આજ આઠ આઠ દિવસ થયા આવી પડેલો છે પણ મને ખબર નથી. ધિક્કાર છે મને ને આ વિષયને. સંયોગતા તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી સમજી ગઈ કે હવે આડું અવળું સમજાવી શકાય એવું લાગતું નથી માટે જે તરફ એનું મન વળ્યું હોય તે તરફ આપણો મત આપવો એમ ધારી પૂછ્યું, "મારા પ્રાણાધાર! આવડું બધું મ્હો ઉતરી જવાનું કારણ શું? ચીઠીમાં કાંઈ ખરાબ ખબર તો નથી?"

પૃથિરાજ—ના પ્યારી, એવું તો કાંઇ નથી, પણ મારો બનેવી સમરસિંહ આઠ રોજ થયા શેહેરને પાદર આવી પડેલો છે તેની મને કોઇએ ખબર પણ કરી નહીં?

સંયોગતા—અહો હો!!! શી ખુશ ખબર!!! સમરસિંહજી, આપણા દરબારમાં મિજમાન!!! આજ તો દુધના મ્હે વરસ્યા. આપ જલદી એમનો સત્કાર કરો અને હું પણ એમની સરભરાની તૈયારી કરૂંછું. અને જે દાસીને ખબર થયા છતાં આપણને ચેતવ્યું નહીં તેની તપાસ કરી હું તેને શિક્ષા કરીશ.

પૃથિરાજે તરત બહાર આવી નગારાં ઉપર ડંકા નાખ્યા અને સ્વારી તૈયાર કરાવી સામૈયું કીધું. એક તો સમરસિંહનું દિલ્હીમાં આવવું એજ એક મહોત્સવ હતો પણ તેમના આવવાથી બાર બાર મહીના થયા લોકોને પોતાના ધણીનાં દર્શન થયાં ન હતાં તે થયાં, અને પૃથિરાજ તથા

સમરસિંહને કચેરીમાં સાથે બેઠેલા જોઈ લોકોના હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં. એ હર્ષના ઉભરામાં વાજાંઓ ઉપર એટલાતો જોરથી ઘા પડ્યા કે તે શોરથી દરબારના ચોકની એક જમીન ફાટી મોટી શિલા ઉથલી પડી, અને તેમાંથી સદાશિવનો ગણ વીરભદ્ર કે જેણે દક્ષપ્રજાપતિનો યજ્ઞ બગાડી તે નોકરીના બદલામાં સદાશિવ પાસે ઊંઘ માગી હતી તે નીકળી આવ્યો. સદાશિવે તેને ઊંઘ બક્ષી હતી પણ તેને જે એ ઊંઘમાંથી જગાડશે તેનું રાજ્ય જશે એમ કહ્યું હતું માટે વીરભદ્રનો પૃથિરાજને શાપ લાગ્યો. કવિ ચંદ એ વખતનું કેટલુંક ભવિષ્ય કહેલું કહેવાયછે માટે તે બોલમાં એ કવિતા હું અહીં દાખલ કરૂંછું.

रंग राग बागन थट्टयं, घन घोर सोर मगट्टयं ।
सुनि अलख बीर स जग्गयं, सिर पलट ऊंधिय पग्गयं ॥
लंबी असी गज सज्जयं, पचास चोडिय गज्जयं ।
दस गज सु दल परमानयं, तिहि गुफा खुल्लि अमानयं ॥
रुद्राक्ष मुद्रा धारयं, मुख शंभु शंभु उचारयं ।
कर खडग खप्पर राखयं, मुख शंभु शंभु भाखयं ॥
पृथिराज कीन प्रणामयं, बोल्यो न बीर स नामयं ।
तहां देख रावल समरसी, छंड्यो न आसन रघुवंसी ॥
पूछंत चंद सु बत्तियं, कहो होनहार स कथ्थियं ।
यह होनहार स होय है, दिल्ली न थिरता सोय है ॥
पुन म्लेच्छ दल बल जोर है, अर शहर दिल्लिय तोरहे ।
पृथिराज जुद्ध न जीतहे, रण समय रावल बीतहे ॥
चामंडराय गुरु रामही, कट परहि भारथ कामही ।
पृथिराज बंधहि पावही, खट मास विपत विहावही ।
नृप शाह चंद रु तीनयं, रहे एक ठोर सु लीनयं ।
गोरी सु दिल्ली आनयं, पुनि करत हिंदुसथानयं ॥

तिहि दुर्ग देवल भाजयं, अति आनरथ्य स साजयं ।
वरते स वरसां दोयसे, ता पीछ चकत्ता आवसे ॥
हिंदवान दंड भरावही, नृप घर घराहि धिय ब्यावही ।
दखनाद सुं दल आवही, तिहि नखत दिल्लि न पावही ॥
ता पीछ टोपी आवही, बहु इलम कलम चलावही ।
नारी सु राजा बज्जसी, हिंदू तुरक सब भज्जसी ॥
इह तखत दिल्लिय आवही, नृप घर घराहि सुख पावहि ।
वह धर्मराज जमावही, प्रतिपाल न्याय कहावही ॥
जब न्याय बंधन छूटशी, तब आव पेटा फूटशी ।
मिलि बल्क काबुल थट्टयं, लीजो स भूपत भट्टियं ॥
विध्वंश दिल्लि पाटयं, रहि वरस खट परनाठयं ।
सीसोद दिल्ली आवही, शिर राण छत्र धरावही ॥
पेंतीश वरष प्रमानही, भोगवे हिंदुसथानही ।
अजमेर पीर स जग्गही, पुनिं तखत दिल्लिय मंगही ॥
तुंवर स दिल्लिय घेरही, पुनि आण दिल्लिय फेरही ।
राठोड दिल्ली आवही, फिर धर्मनीत चलावही ॥

ભાવાર્થ—રંગ રાગના મોટા ધોર અવાજો થયા જે સાંભળી અજ-ખવીર જાગી ઉઠ્યો અને એક શિલા ઉથલી પડી; તે એંસી ગજ લાંબી, પચાસ ગજ પોહોળી અને દસ ગજના દળની હતી. એ ગુફા ખુલી તેમાંથી એક વીર નીકળ્યો. તેણે રૂદ્રાક્ષની માળાઓ પહેરેલી, હાથમાં ખડગ અને ખપ્પર ધારેલાં તથા મોઢેથી શંભુ શંભુ ઉચ્ચાર કરતો હતો. પૃથિરાજે તેને પ્રણામ કીધો પણ તે કાંઈ બોલ્યો નહિં. સમરસિંહ સદા-શિવનો અવતાર હતો તેને જઈ તે પગે પડ્યો. ચંદ તેને પૂછવા લાગ્યો કે હવે શું થનાર છે, ત્યારે તેણે કહ્યું કે હોણહાર છે તે થાયછે અને દિલ્હી સ્થિર રહેશે નહી. મ્લેચ્છનાં દળનું જોર થશે તે દિલ્હી શેહેર તોડશે; પૃ-થિરાજ યુદ્ધમાં જીવસે નહી; અને રાવળ સમરસિંહ કામ આવશે આમું-

ડરાય અને રામગુરૂ ભારતમાં કપાઈ જશે. પૃથિરાજ બંધીવાન પકડાઈ જઈ છ મહિના દુઃખ ભોગવશે. પછી તે, શાહાબુદ્દીન અને ચંદ એકજ ઠેકાણે રહેશે. ગોરીઓ જમાવ કરી હિંદુસ્થાનમાં ફેલાશે, તેઓ કિલ્લાઓ અને દેવળો ભાંગી નાંખી મોટો અનર્થ કરશે. એમ બસો વર્ષ ચાલ્યા પછી ચકતા (મુગલ) આવશે. તેઓ હિંદુઓને દંડશે અને ઘેર ઘેરથી રાજાઓની દીકરીઓ પરણશે. તે પછી દક્ષિણથી દળ આવશે પણ તેને તખ્ત મળશે નહી. તે પછી ટોપી આવશે તે ઘણાક ઇલમ અને કલમ ચલાવશે. સ્ત્રી રાજા કહેવાશે અને હિંદુ તુરક બધા ભાગી જશે. તે પણ દિલ્લીનાં તખ્ત ઉપર બેસશે અને રાજાઓ ઘેર ઘેર સુખ પામશે. તેઓ ધર્મરાજ જમાવશે અને ન્યાયના પ્રતિપાળ કહેવાશે. જ્યારે ન્યાયનું બંધન છૂટશે ત્યારે ટોપીઓમાં પણ માંહોમાંહે ફૂટ પડશે. બલ્ક અને કાબુલવાળો તથા એક ભટ્ટી રાજા મળીને દિલ્લીને તોડશે, તે છ વર્ષ રહેશે. પછી સીસોદિયા (ઉદેપુરવાળા) આવશે અને રાણોજી છત્ર ધરાવશે. તે પાંત્રીસ વર્ષ ભોગવશે. પછી અજમેરના પીર જાગશે તે પછી તુંવર અને તુંવર પછી રાઠોડ થશે તે ફરીને ધર્મ નીત ચલાવશે.

दोहा.

वीरभद्रके वचन सुण, लग्यो सोच चहुआन ।
महा वीर दृढ ग्यानको, बोल्यो तब बलवान ॥

छंद त्रोटक.

नृप शोच न कीजिये काहुनको, भुगते जन भव्य सुखं दुखको।
वसुधा किनके घर नांहि रही, पुनि केतिक वार उथल्ल गई ॥
नृप वेननकी न भई धरनी, कर वास विशंभरही करनी ।
सुरराज जेसे न हुई उनकी, वर नांह रही हरनांकुसकी ॥
बलकी न हुइ जिन जग्य किये, तिन वामन बांध पताल दिये।
धरनी धरनो भइ माननकी, थिर वास करे न रही उनकी ॥
त्रिपुराज विसंभ जालधरसे, उनके घरहुंसे गई निकसे ।

पृथुराजवतार भई हरके, थिर नांहि रही उनही घरके ॥
दुजराम वडे न हुइ उनकी, फिरमात चलाइय बामनकी ।
हठराम फरस्स इकीस करी, वसुधा न रही सु उथल परी ॥
पत मोर बंध्यो शिर रावनको,जिन ध्यान कियो हे सदाशिवको॥
तिनसु तजि प्रीत खरी विसही, रघुनाथ लही अपनी सु कही॥
प्रभु तीनहि लोक उपावनके, रघुराम तिसे न हुई उनके ।
दुरजोधन जोध बडे जबरे, तिनसें अरजुन संग्राम भरे ॥
कल भारथ क्षोन अढार कटे, उनके घरहुसे गइ विछूटे ।
रन खेत मरंत लरंत अती, तिनको बल भक्ष करे धरती ।
रनखेत विचार लरे जबही, रजवट्टको नीर रहे तबही ॥

दोहा.

वीरभद्र काहि ए कथा, बेठ गयो शहि ठान ।
फेर शिला शिरपर धरी, लगो हेत शिव ध्यान ॥

ભાવાર્થ—એવાં વીરભદ્રનાં વચન સાંભળી પૃથિરાજને શોચ થયો તે જોઈ મહાવીર બોલ્યો કે હે રાજા, કોઈ વાતનો શોચ કરવો નહીં. ધરતી કોઇને ઘેર રહી નથી અને કેટલીક વાર ઉથલી ગઇછે. તે રાજા વેનની થઈ નહીં, વિશ્વંભરના હાથમાં રહી નહીં, સુરરાજ જેવાની પણ ન થઈ, હિરણ્યાક્ષને ઘેર પણ ન રહી, બલિરાજા, જેણે યજ્ઞ કીધા તેની પણ થઈ નહીં, ઉલટો વામનજીએ બાંધીને તેને પાતાળમાં મુક્યો. માંન્ધાતાને ઘેર પણ સ્થિર રહી નહીં, જાળંધરને ઘેરથી પણ નીકળી ગઈ. શિવનો અવતાર પૃથુરાજા થયા તેને ઘેરથી પણ ચાલી ગઈ. પરશુરામ જેણે બ્રાહ્મણોનો હુકમ ચલાવ્યો અને એકવીસવાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કીધી તેના હાથમાંથી પણ ઉથલી ગઈ, સદાશિવનું ધ્યાન કરી રાવણે માથે મોડ બાંધ્યો તેની સાથે પણ પ્રીત તોડી ગઈ, એટલે રઘુનાથજીએ લઇને પોતાની કહી. એ રઘુનાથ, ત્રણ લોકના પેદા કરનાર એવાની પણ તે થઈ નહીં; દુરજોધન

મોટો યોદ્ધો થયો તેની સાથે અર્જુને સંગ્રામ કરી અઢાર અક્ષૌહિણી સેના કાપી, તેને ઘેરથી પણ વધુ ટી ગઈ. રણક્ષેત્રમાં તેને વાસ્તે જે લડીને મરેછે તેનો એજ ધરતી ભક્ષ કરેછે, અને રણક્ષેત્રમાં વિચારીને લડેછે તેના રજપુતપણાનું પાણી રહી જાયછે. બાકી સર્વે મિથ્યા છે. એમ કહી પાછો એજ ઠેકાણે બેસી ગયો અને માથા ઉપર શિલા ઓઢી લીધી.

શાહાબુદ્દીનની ચઢાઈ પેહેલાં પૃથિરાજને તે વિષેનું સ્વપ્ન આવ્યું હતું એમ ચંદ ભાટ કહેછે. ચોહાણ રાજા આ પ્રમાણે તે સ્વપ્ન સંયોગતા પાસે વર્ણવી દેખાડે છે:—

"આજ રાતે હું નિદ્રાવશ હતો તે વખતે એક ગોરી અને ખુબસુરત રંભાએ એકદમ આવી મારો હાથ પકડ્યો; પછી તે તારા ઉપર આવી અને તું તેનાથી છટકવાને ફાંફાં મારતી હતી એટલામાં એક જબરો મદોન્મત્ત અને રાક્ષસ જેવો ભયંકર એવો હાથી, મારા ઉપર પડ્યો. ઊંઘ ઉડી ગઈ: રંભા ને રાક્ષસ ક્યાંય ઉડી ગયાં; પણ મારી છાતી હાંફવા મંડી અને મારા ધ્રુજતા હોઠમાંથી 'હર હર' એ શબ્દો નીકળી પડ્યા. આમાંથી શું નીપજશે તે તો દેવતાઓ જાણે."

સંયોગતા બોલી, "મારા ભરથારનો જય થાઓ. તેને યશ મળો. અહો ચોહાણકુળ ભાણ, કીર્તિ અને સુખનો સ્વાદ આપે જેટલો ચાખ્યો છે એટલો બીજા કોણે ચાખ્યો છે ? મરવું એતો માણસ એકલાના નહિ પણ દેવતાઓના નસીબમાં પણ લખ્યું છે. જીર્ણ વસ્ત્રને ફેંકી દેવાનું સૌને મન થાય છે પણ આબરૂથી મરવું એતો અમરપણું પામવા જેવું છે. આપ આપ વિષેનો સઘળો વિચાર છોડી દો અને અમરપણા તરફ ચિત્ત લગાડો. આપની તલવારથી શત્રુને કાપી નાંખો અને હું પરલોકમાં પણ તમારૂં અર્ધાંગ થઇ રહીશ."

રાજાએ ભાટની પૂછા કરી; તેણે આવી તે સ્વપ્નની મતલબ કહી સમજાવી, અને ગુરૂએ એક મંત્ર લખી આપ્યો, તે રાજાએ પોતાની પાઘડીમાં રાખ્યો. તાજા દુધના એક હજાર પીતળના ઘડાથી સૂર્ય અને ચંદ્રને તૃપ્ત કર્યા. દશ દિક્પાળને દશ પાડાનું બળિદાન આપ્યું અને સર્વને નૈવેદ્ય કર્યાં. પરંતુ લોહીનાં બળિદાન અને દૂધના નૈવેદથી કાંઈ ભવિષ્યમાં લખ્યું હોય તે ટળે ? એવી રીતે લખીવાત માણસથી ફેરવી શકાતી હોય તો નળ, રામ અને પાંડવોને એટલું બધું દુઃખ ખમવું પડત ?

अवश्यं भाविं भावानां प्रतिकारो भवेद्यदि ।
प्रतिकर्तुं नकिंनूनं नल राम युधिष्ठिराः ॥

ગિઝનીના સુલતાનની સામે થવાની સરસમાં સરસ ગોઠવણ વાસ્તે મંત્ર કરવા યોદ્ધાઓ ભેળા થયા તે વેળા પૃથિરાજ તેઓને વિચાર કરતા મૂકીને સંયોગતા પાસે પોતાનો વિચાર જણાવવા ગયો. તેણે જવાબ દીધો તે વિચિત્ર છે.—

"સ્ત્રીની સલાહ તે કોણ પૂછે છે? દુનિયાં એમ સમજે છે કે તેઓનામાં બુદ્ધિ ઓછી છે. તેમના મુખમાંથી સત્ય વાણી નીકળે છે ત્યારે પણ તેને કોઈ કાન દેતું નથી. પણ સ્ત્રી વગર તે દુનિયાં શું છે? શિવના અગ્નિ સાથે અમે શક્તિરૂપે રહીએ છીએ, ચાર પણ અમે અને પવિત્રાલય તે પણ અમે. અમે સદગુણ તથા દુર્ગુણ, જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનના પાત્ર રૂપ છીયે. ભણેલો જોશી શાસ્ત્રના આધારથી ગ્રહોની ગતિ અને માર્ગનું ગણિત કરી શકે છે પણ સ્ત્રીનાં શાસ્ત્રથી તે કેવળ અજ્ઞાન છે. અને આ વાત કાંઈ આજકાલની નથી. અનાદિકાળથી એમજ ચાલતું આવ્યું છે. અમારાં શાસ્ત્રનો પાર કોઈ પામ્યા નથી માટે કહેછે કે સ્ત્રીમાં કાંઈ ડહાપણ નથી. પણ તમારાં સુખદુઃખની ભાગીએણ સ્ત્રી છે. તમે સૂર્યના મેહેલ તરફ વિદાય થાઓછો ત્યારે પણ અમે તમારાથી અળગી રહેતી નથી. ભૂખ તરસમાં અમે ખુશીથી તમારી સાથે ભાગ લઇએ છીએ. અમે સરોવર છીએ અને તમે તે માંહેલા હંસ છો. અમારી છાતીથી અળગા થયા તો પછી તમારામાં શું બિસાત રહેછે?"

લશ્કર એકઠું થયું, અને જે છેલ્લાં યુદ્ધમાં હિંદુસ્થાન જીતાયું તેમાં ઇસ્લામીની સામે કૂચ કરવા બધા તૈયાર થયા તેવારે સંયોગતાએ પોતાના પતિને યુદ્ધકાળને યોગ્ય એવાં કવચ હથિયાર બાંધવા માંડ્યાં. "તેનાં કવચની કડીઓ તે શોધવા લાગી પણ વ્યર્થ. ભૂખે મરતાને જેમ સોનાનો કકડો મળેછે તેની પેઠે તેની આંખો ચોહાણના મુખ તરફ અચળ થઇ રહી. નગારાંનો અવાજ ચોહાણને કાને પડ્યો; સંયોગતાના કાનને તે અવાજ મરણાવસરનાં નગારાના અવાજ જેવો લાગ્યો." દિલ્લિના યોદ્ધાઓની સરદારી લેવા જવા માટે પૃથિરાજે રજા માગી, ત્યારે તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે હવેથી મારો આધાર માત્ર પાણી ઉપર રહેશે. તે બોલી કે, ફરી

મને એનું દર્શન સ્વર્ગના મહેલમાં થશે પણ *યોગિનીપુરમાંતો હવે થવાનું નથી. એટલું મનમાં બોલી બંધ રહી.

પૃથિરાજના સામંતોમાંથી હાલ તેની મદદ વાસ્તે બેજ જણ હતા. એકતો ચામુંડરાય જેને કેદથી મુક્ત કીધો, પણ તેણે લોઢું ઉપાડવાના સોગન ખાધા હતા માટે હાલ તેણે કહ્યું કે હું તલવાર પકડીશ નહીં. એક તીર ફેંકીશ તેમાંથી પણ લોઢાની ભાલુડી કહાડી નાંખી થોથું ફેંકીશ. બીજો રામગુરૂ પ્રોહિત હતો. ચંદ ભાટતો દેવીના મંદિરમાં ગયો ત્યાં બારણાં બંધ થઈ જતાં કેદ થઈ ગયો એટલે તેણે ત્યાં પૃથિરાજ રાસાનું પુસ્તક લખવા માંડયું. બન્ને લશ્કરનો મુકાબલો થતાં ચામુંડરાયે એક તીર ફેંકવું હતુ તે વિશે પૃથિરાજની રજા માગી કે કોના ઉપર ફેંકું? તેનો તેણે જવાબ આપ્યા કે હાહુલીરાય ઉપર. ચામુંડરાય કહે, બાદશાહ ઉપર હુકમ કરો કે તે મરતાં "માધિયો મુઓ ને ગોકડી પરવારી" થઈ બધા નાસી જાય. પણ પૃથિરાજની વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ થઈ હતી તેથી તેણે કહ્યું, હાહુલીરાય હરામખોર થઈ બાદશાહને તેડી લાવ્યો માટે એ મોટો ગુન્હેગાર છે વાસ્તે તેનેજ માર. અતિ આગ્રહથી ચામુંડરાયે હાહુલીરાય ઉપર થોથું તીર ફેંક્યું જે તેને કપાળમાં વાગતાં ધૂબ સરખો નીચે પડ્યો. સામેથી એક બાણ આવ્યું જે ચામુંડરાયને વાગતાં તેણે પણ સ્વર્ગનો રસ્તો લીધો. પૃથિરાજે શાહાબુદ્દીન સામું એક તીર ફેંક્યું જે તેને દાંતમાં વાગ્યું તે કાંઈ પણ અસર ન કરતાં નીચે પડી ગયું. ત્યારે પૃથિરાજ બોલ્યો.—

दीन पलट्यो पलटी घडी, पलटी हथ्थ कबान ।
पीथल एहीज पारखुं, दिन पलट्यो चहुवान ॥

શત્રુઓ પ્રબળ થઈ જવાથી તતારખાંએ પૃથિરાજ ઉપર હુમલો કરી તેને પકડ્યો. પૃથિરાજે તેને કહ્યું "મેં શાહાબુદ્દીનને સાત વખત પકડી છોડી દીધો છે અને મને તો પ્રથમથીજ ભવિષ્ય મળ્યું છે કે હવે મારો વિનાશકાળ આવી ચૂક્યો છે, પણ તમારી તરફથી આવી નામર્દાઈ જોઈ મને તમ લોકો ઉપર ધિક્કાર આવેછે." તતારખાં કહે, "એવો મૂર્ખ તું હતો કે અમને તેં સાતવાર છોડ્યા તો આઠમીવાર આવી તને પકડ્યો.

*દિલ્હીને કવિઓ યોગિનીપુર પણ લખેછે.

પણ પેહેલીજ વાર અમને પૂરા કર્યા હોત તો તારે આટલી વિપત્તિમાં આવવું ન પડત. માટે હવે વધારે વાતમાં માલ નથી."

ત્રણ દિવસ સુધી મરતતોલ યુદ્ધ ચાલ્યું; તેમાં છેલ્લે દહાડે સમરસિંહ, તેનો પુત્ર કલ્યાણ અને તેના દરબારનું તેર હજાર લશ્કર તથા કીર્તિવંત સરદારો કામ આવ્યા. એની પ્રિયા પ્રિથાને જ્યારે આ નાશકારક પરિણામની ખબર મળી અને સાંભળ્યું કે પોતાનો પતિ કતલ થયો છે, ભાઈ કેદ પકડાયો છે તથા દિલ્લી અને ચિત્તોડના યોદ્ધાઓ કાગરના[1] કિનારા ઉપર લોહના મોજાઓમાં નિદ્રાવશ થઈ પડ્યા છે, ત્યારે તેણે પોતાના પતિસાથે અગ્નિમાં સહગમન કીધું અને ગોરીએ એક સપાટાબંધ હુમલાની સાથે દિલ્લી લઈ લીધી અને ચોહાણ વંશનો છેલ્લો સ્તંભ જે કુમાર રેણશી તે એ હુમલામાં કામ આવ્યો, એ બનાવ જોવા રહી નહીં.

દિલ્લી તથા તેનો રાજા પકડાયા, તેનો ચિત્તોડવાળો મિત્ર અને બહાદુરમાં બહાદુર યોદ્ધાઓ નાશ પામ્યા, એટલે ગોરી બાદશાહને એથી પણ વધારે અને પૂર્ણ જય મેળવવામાં કંઈપણ અડચણ રહી નહી. "આપસમેં ફૂટે કબુ કાહુકો ભલો ન હોત" એ પ્રમાણે પૃથિરાજની માફક જ કનોજનો જયચંદ પણ છેલ્લી ખુનખાર લડાઈમાં નબળો થઈ ગયો હતો તે ઉપર પણ શાહાબુદીને ચડાઈ કરી, જેમાં જયચંદે પોતાનું બધું બળ વાપર્યું પણ વ્યર્થ. અંતે તેનું મોત હિંદુઓને પ્રિય લાગે એવી રીતે ગંગા નદીમાં ડુબી જવાથી થયું અને તે રોજથી દિલ્લી તથા કનોજ હિંદુ શહેર કહેવાતાં બંધ પડ્યાં (સંવત ૧૨૪૯ ઈ૰ સ૰ ૧૧૯૩). આ વખતથી નાશ લુંટફાટ તથા કતલોના દેખાવો શરૂ થયા અને આ ચંડાળ અને જંગલી લોકોએ જે જે કંઈ ધર્મમાં પવિત્ર ગણાતું તથા હુનર અને વિદ્યામાં વખણાતું તે સર્વેનો નાશ કરવા કમ્મર બાંધી. રાજસ્થાનનો દરેક રસ્તો લૂંટનારાઓ તથા લૂંટાતાઓના લોહીથી ભીંજાઈ રહ્યો હતો. નવાં નવાં ટોળાંઓ એમનાં એમ આવતાંજ ગયાં અને એક વંશ પછવાડે બીજો વંશ એમ દેખાવા લાગ્યા. તે બધાઓ મનુષ્યવધને પવિત્ર ગણનાર,

[1] આ નદી હાલ સુકાઈ ગઈ છે. ટાડ સાહેબના લખવા પ્રમાણે તેનું મૂળ શિવાલિક પહાડમાં હતું, અને તે હંસી હસાર, ભટનેર, રંગમહેલ, બભર, ફુલર એ શહેરો પાસે થઈને તથા બાહાવલ પ્રાંત (જેનું મુખ્ય શહેર દેરાવલ છે તે) માં થઈને જેસલમેર અને રોરી બખર એ શહેરો વચ્ચે નદીને મળતી હતી. કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે તે ઉચ આગળ નદીને મળતી હતી.

લૂંટને કાયદાસર માનનાર અને નાશ કરવાનો તો ઇશ્વરનો હુકમ છે એમ કહેનાર એવા નિર્દયમનના હતા. આ મરણીયા બખેડાઓમાં જાતોની જાતો ઘસડાઈ ગઇઓ; જેમનાં નામો ઉપરથીજ માત્ર તેમની અસલની હયાતી તથા પ્રખ્યાતીની ખબર પડેછે.

હું જરા દુર નીકળી ગયો જેથી પૃથિરાજ કેદ પકડાયા પછી તેનું શું થયું તે કહેવાનું રહી ગયું છે. એ બાબત બે મત છે. ટાડ સાહેબ લખેછે કે, પૃથિરાજને કેદ પકડી તેને ત્યાંજ કતલ કરી નાંખ્યો હતો અને તેની પ્યારી સંયોગતા તેની સાથે સતી થઈ હતી. બીજી તરફવાળા લખી ગયાછે કે તેને કેદ પકડી સો મણની તોક ગળામાં નાંખી ગિઝનીમા લઈ ગયા હતા જ્યાં તે, શાહાબુદ્દીન તથા ચંદ ભાટ એકજ ઠેકાણે મરણ પા મ્યા હતા. ટાડ સાહેબનું લખવું વજનદાર છે તેમ એ મત માનનારાની સંખ્યા પણ થોડી નથી. પૃથિરાજે શાહાબુદ્દીનને શબ્દવેધી બાણ માર્યું છે તથા તે અને ચંદ પોતપોતામાં કપાઈ મુવા છે એ બનાવની તસબી-રો ઘણી લાંબી મુદત થયાં લોકોમાં પ્રસરેલી છે. જે ચિત્ર મેં પેહેલે પાને આપેલું છે તે આસરે સો વર્ષ ઉપરાંતની જેપુરના કારીગરોએ ચિત્રેલી તસબીર ઉપરથી લીધું છે. તેમજ હું જેસલમેર ગયો હતો ત્યાં ખુદાવંદ મહારાવળ શ્રીજી વૈરીસાલજી બહાદુરે મને ત્યાંના શેઠ જોરાવરમલજીની હવેલી જોવા મોકલ્યો હતો તેમાં પણ એજ સિક્કાની તસવીરો ભીંતોમાં આળેખેલી જોઈ હતી; ઇત્યાદિ ઘણે ઠેકાણે છે અને જ્યાં છે ત્યાં એકજ સિક્કાની છે તથા તેને લગતાં કવિતો ઇત્યાદિ ઘણાઓને મોઢેથી સાંભળ્યાં છે એ ઉપરથી આ બેઉ વાતો ગુંચવાડામાં પડી જાય છે; માટે મારે એ હકીકત પણ વાંચનારેની સેવામાં રજુ કરવી જોઇએ.*

*ટાડ સાહેબે મુસલમાન ગ્રંથકારોના આધાર ઉપરથી લખ્યુ લાગેછે માટે તેમાં તેમનો દોષ નથી. હિંદુઓ પૃથિરાજની બડાઈ લખે એ વાત પક્ષપાતની છે, પણ તેમજ મુસલમાનો શાહાબુદ્દીનનું રૂપણ છુપ વે એ વાત પણ એવીજ છે. મોટા ગ્રંથકારો એક વાત એક પક્ષના લખવાના આધાર ઉપરથી લખી જાયછે પણ પાછળથી કોઈ વધારે બારીકીથી શોધ કરેછે તો ખરી વાત નીકળી આવેછે, જેમ કે એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબ અને ફાર્બસ સાહેબ એક મતે લખી ગયાછે કે જયશિખરો સામે પનાર ભુવડનું કલ્યાણ દક્ષિણમાં હતું. પણ હાલ બ્યુલર સાહેબે હિંદુ ગ્રંથકારોનું લખવું ખરૂં કરી કેટલાક આધારોથી એ કલ્યાણ ઉતર તરફનું કનોજના તાબાનું હતું એમ સાબીત કીધુંછે. વળી મહમુદની સ્વારી વખતે ગુજરાતની ગાદી ઉપર કોણ હતું એ સવાલનો લાભ પણ હિંદુ લખનારાઓની તરફમાં જાયછે. ફારસી લખનારાઓ લખી ગયા છે કે મુસલમાનો ગુજરાતની ગાદી ઉપર બહુ-

ચંદ ભાટ દેવીના મંદિરમાં કેદ થઈ ગયો હતો તેણે પૃથિરાજ રાસો પૂરો લખી લીધો ત્યારે કમાડ ઉઘડ્યાં પણ દિલ્લીમાં તો એદાન મેદાન થઈ ગયું હતું. પોતાનો રાજા ગિઝનીમાં દુઃખી છે તેને કંઈક મદદ કરવી એમ વિચારી તે ગિઝની ગયો અને પોતાની વાક્યચાતુરીથી શાહાબુદીનની મેહેરબાની મેળવી અને વખત જોઈ અરજ કરી પૃથિરાજને એક વખત મળવાની પરવાનગી લીધી. પૃથિરાજ આંખે તો દેખતો ન હતો પણ ચોકીવાળાએ તેને કહ્યું કે ચંદ તને મળવા આવે છે ત્યારે તે એટલો તો પ્રફુલ્લિત થયો કે આટલા દિવસ સો "મણની" તોકથી દબાયલો પડ્યો હતો તે એકદમ ઉઠી ઉભો થયો અને ચંદને બાથ ભીડી મળ્યો તથા દુઃખ સુખની વાતો કીધી. આટલા દિવસ તોકના દબાણથી ઉઠી શકતો ન હતો ને આજ ઉઠ્યો, એ ખબર બાદશાહને થતાં તેણે ધાર્યું કે કોઇક વખત એ આંધળો પણ નુકશાન કરે માટે તેણે પચાસ મણની બીજી તોક નાંખવાનો હુકમ કીધો. ચંદને એ ખબર થતાં તેણે બાદશાહને અરજ કરી કે "કિબલે-આલમ હું અહીં આવી મારા રાજાનું કંઈક દુઃખ કમી કરાવવા ધારતો હતો તેને બદલે ઉલટું વધારે થયું એ વાજબી નથી. એ આંખે અપંગ શું નુકસાન કરવાનો છે, એને તો છુટ રાખશો તો વખતે વખતે આપને એવી એવી ગમતો બતાવશે કે આપ ખુશી થશો. એ આંધળો છતાં પણ શબ્દવેધી એવું બાણ મારી શકેછે કે તે સો સો મણના સાત લોઢાના તવા વીંધી આરપાર નીકળી જશે," શાહાબુદીનને એ ગમત જોવા મરજી થઈ પણ ચંદ કહે, હાલ એ દુબળો થઇ ગયો છે તો એને કાંઇક કષ્ટ ઓછું કરી પૌષ્ટિક ખોરાક આપવો જોઇએ કે શરીરમાં શક્તિ આવેથી એ કામ બજાવી શકે. બાદશાહે તોકો કહાડી નાંખવા તથા પૌષ્ટિક ખોરાક આપવા હુકમ આપ્યો અને પૃથિરાજ થોડા રોજમાં તૈયાર થઈ રહ્યો એટલે તેને તીર કબાન આપ્યાં અને તમાસો બતાવવા ફરમાવ્યું. પૃથિરાજે કબાન ખેંચી પણ તે તેનું જોર પકડી શકે એવી ન હોવાથી તુટી પડી. એમ સાત આઠ કબાનો તુટી ગઈ પણ એકે પૃથિરાજના હાથમાં બેઠી નહિ એટલે ચંદ કહે, એની પોતાની ઉપાડવાની કબાન હોય તોજ

વખત સુધી રહ્યા હતા અને આણહિલવાડની ગાદી દાબિશ્લમને આપી હતી તથા તે વખતે ગુજરાતની ગાદી ઉપર ચામુંડ હતો એ બધી વાત પાયાવગરની ખોટી ઠરી છે. સર હેન્રીઇલિયટે હાલ હિંદુ રાસા લખનારાઓને મળતા થઇ તે વખત ભીમદેવ હતા એમ સાબીત કરી આપ્યું છે.

કામ આવે, બીજી તો એનું જોર પકડી શકશે નહિ. માટે પૂછા કરાવી તો માલુમ પડ્યું કે તતારખાને પૃથિરાજને પકડ્યો ત્યારે તેનાં બધાં હથિયાર તેને હાથ આવ્યાંછે પણ તતારખાનથી એ કબાન ઉપડી નહિ એટલે નકામી જાણી ઘોડારમાં બારોટ દાખલ ચણી દીધી છે. બાદશાહે ત્યાંથી કઢાવી મંગાવી અને પૃથિરાજે વજન કરી જોઈ પોતાની કબાન ઓળખી અને આવતી કાલે તમાસો બતાવવાનું વચન આપ્યું.

સો સો મણ વજનના લોઢાના સાત તવા લટકાવ્યા અને બાદશાહ એક ઘણી ઉંચી જગ્યા ઉપર બેઠો. તવા ઉપર કાંકરી મારી પૃથિરાજને સાબાશ એટલું કહેવું કે એ કાંકરીના અવાજ ઉપરથી પૃથિરાજ બાણ મારી તવા વીંધી નાંખે એવી સમજુત હતી. પૃથિરાજના પગમાં સાંકળો પહેરાવી ચોકમાં ઉભો રાખી હાથમાં તીર કબાન આપ્યાં તથા ચંદને પાસે ઉભાડ્યો. પૃથિરાજને સાબાશ કહેવા બાદશાહે ચંદને ફરમાવ્યું પણ ચંદ કહે, હું એના ઘરનો નોકર તે મારાથી હુકમ થાય નહી, આપ હુકમ કરવા લાયક છો અને પૃથિરાજ સાંભળવા લાયક છે. એ ઉપરથી બાદશાહ તવા ઉપર કાંકરી મારી બોલ્યો "વાહ પીથલ વાહ" ચંદ જમીનનો માપ કરી બોલ્યો.

चार बंस चोवीस गज, अंगुल अष्ट प्रमाण;
एते पर सुलतान है, मत चूकें चहुवाण.

વળી તે પૃથિરાજને પોરસાવવા નીચે મુજબ બોલ્યો.—

छप्पय.

इही बाण चहुआन, राम रावण उथप्यो;
इही बाण चहुआन, करण शिर अरजुन कप्यो;
इही बाण चहुआन, शंकर त्रिपुरासुर संध्यो;
इही बाण चहुआन, भ्रमर लछमन कर बेंध्यो;
सो बान आज तो कर चढ्यो, चंद बिरद सचोचवे;
चहुआन रान संभर धनी, मत चूके मोटे तवे.

ભાવાર્થ—ચાર વાંસ ચોવીસ ગજ અને આઠ આંગળની ઊંચાઈ

ઉપર સુલતાન છે તેને હે ચહુઆણ ચૂકજે માં.

એજ બાણથી રામે રાવણને મારયો. એજ બાણે અર્જુને કરણનું માથું કાપ્યું, એજ બાણે શંકરે ત્રિપુરાસુરને મારયો; અને એજ બાણે લક્ષ્મણે ભમરાને વીંધ્યો. એ બાણ આજ તારે હાથ ચડ્યું છે, માટે હે સંભરના ધણી ચહુઆણ રાજા! મોટે તવે ચુકજે માં.

પૃથિરાજે તવાઓને એક તરફ મુકી દઈ મોટા તવા શાહાબુદ્દીનના અવાજ તરફ તીર ફેંક્યું જે તેના કપાળના મધ્યભાગમાં જઈ વાગતાં તે સિંહાસન ઉપરથી ગબડી પડ્યો અને હાહાકાર થઈ રહ્યો. બાદશાહના નોકરો પૃથિરાજ અને ચંદ ઉપર ધસી આવ્યા, પણ આ લોકોએ એ કામ કરી જીવવાની આશા રાખીજ ન હતી અને મ્લેચ્છોને હાથે પોતાનું મોત ન થાય માટે પરસ્પરે એક બીજાનાં માથાં તલવારથી ઉડાવી નાંખવા આગળથી સંતલસ કરી રાખી*હતી તે મુજબ એકબીજાના ગળાંમાં તલવારો ફેરવી દીધી, જેથી તેઓ નીચે પડ્યા અને મુસલમાનોએ એ ત્રણે જણ (શાહાબુદ્દીન, ચંદ, અને પૃથિરાજને) એકજ ખાડમાં દફનાવી ઉપર ઓટલો ચણાવી દીધો. એ રીતે આપણા ઇતિહાસના નાયકનો અંત આવેછે પરંતુ તે પછી સ્વાભાવિક રીતેજ સવાલ થાયછે કે આ ગ્રંથમાં આવેલાં મોટાં મોટાં શેહેરોનું હવે શું થયુંછે? હાલ તે કેવી સ્થિતિમાં છે? તથા તેમાં આવેલા મહાન પુરૂષોના કોઈ વંશજો છે? તેમનાં કંઈ નામ નિશાન રહી ગયાં છે? અથવા તેમના બાબત કાંઇ જાણવા જોગ છે? તે બાબત યોગ્યઠેકાણે ઇસારા દાખલ લખવામાં આવ્યુંછે અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે નોટો પણ આપેલી છે તે ઉપરાંત આ આવૃત્તિમાં કંઈ વિશેષ દર્શાવવાનું જરૂર જાણું છું.

દિલ્હી.

સહુથી અગત્યનું શેહેર દિલ્હી છે. તેની નજદીક પૃથિરાજથી આગાઉ છેક પાંડવોના વખતમાં ઈંદ્રપ્રસ્થ નામે શેહેર હતું, તે વખતથીજ એ ભૂમિ ભરતખંડની રાજ્યધાની ચાલી આવી છે. જેણે જેણે આ દેશ ઉપર ચડાઇ કરી તેણે તેણે પ્રથમ આ શહેરનેજ તોડવાના પ્રયત્નો કીધા છે અને જેટલા બાદશાહો થયા તેટલાઓએ જુનાં શહેર તોડી પાડી પોતાના નામોથી નવાં વસાવ્યાં હતાં. હાલ જે દિલ્હી છે તે અકબરના પોત્રા શાહિજહાને વસાવી પોતાના નામથી શાહજહાનાબાદ નામ રાખેલું છે પણ લોકો "દિલ્હી" એ નામથીજ ઓળખે છે. હાલ એ શહેરને તેર દરવાજા, સોળ ખિડકી, અને ત્રણ બંધ છે. બજાર કિલ્લાથી દિલ્હી દરવાજા સુધી ત્રીસ ગજ અને લાહોરી દરવાજા સુધી ચાળીસ ગજ પોહોળી છે. જમના નદીમાંથી નેહેર ખોદી છે તે ગલીએ ગલીએ ઘુમી રહી છે. કિલ્લો જમના નદીના કિનારા ઉપર લાલ પથ્થરનો બાંધેલો બહુ સુંદર છે. અને શહેરમાં "દિવાનખાસ" અને "દિવાનઆમ" એવાં કઇએક મકાનો આરસ પથ્થરનાં બહુજ ઉમદા બનેલાં છે, આ મકાનો તેજ છે કે જેમાં "તખ્તે તાઉશ"[1] બિછાવાતું હતું. ટવર્નિયર સાહેબ પોતાનાં પુસ્તકમાં લખેછે કે આ દિવાનખાસ વાસ્તે શાહિજહાને હુકમ દીધો હતો કે બધી દિવાલો ઊપર અંગુરના ગુચ્છા બનાવવા એવી રીતે કે કાચા અંગુરને ઠેકાણે પાંનાં અને પાકાંની જગ્યાએ એક એક લાલ આરસમાં જડી દેવાં. એક તાક એવી રીતનો તૈયાર પણ થઇ ગયો હતો પરંતુ ઔરંગજેબનો અખ્તિઆર થઈ જવાથી એ કામ બંધ રહ્યું. હમણાં એ મકાન બેમરમ્મત છે. જે હોજોમાં ગુલાબજળ અને બેદમુશ્ક ભરવામાં આવતાં તેમાં હાલ કાઇ[2] જમી ગઇછે અને જ્યાંહાં મખમલ અને કીનખાપના ગલીચાઓ ઉપર મોતીની ઝાલરવાળા તંબુઓ ખડા થતા હતા ત્યાં કોઈ ઝાડુ પણ કહાડતું નથી અને સેંકડો મણ કબુતરોની બીટો પડી છે. જુમામસજીદ આખાં હિંદુસ્થાનમાંતો શું પણ આખી દુનિયામાં એવી ઢબની જોવામાં આવશે નહિ અને હરસુખરાય કાગદીનું બનાવેલું જૈન

---

૧ તાઉશ=મોર એટલે મયુરાસન તમામ જવેરાતનું તખ્ત બનાવેલું છે. હાલ તે ઈરાનના બાદશાહ પાસેછે. અહિથી નાદરશાહ લઈ ગયો હતો. ૨ શેવાળ.

મંદિર પણ જોવા લાયક છે. શહેરથી બાહેર દશ દશ કોશમાં ખંડેરો ને મકબરા પડ્યા છે. ખંડેરો કેવાં કે જ્યારે તૈયાર થયાં હશે ત્યારે કરોડો રૂપીયા લાગ્યા હશે અને કબરો કોની કે જેની અર્દલીમાં લાખો સવારો દોડતા હતા, જેઓ રત્નજડિત ચલમચીઓમાં પેશાબ કરતા હતા તેઓની કબરો ઉપર હાલ કુતરા મૂતરે છે, જેઓ આખા હિંદુસ્થાનમાં સમાતા ન હતા તેઓ આજ દોઢ ગજ જમીનમાં સૂતા છે. અને જેમના અંગ ઉપર માંખી પણ બેસવા પામતી નહિ તેઓના અંગમાં કીડા પડી ગયા હશે. નિદાન સૈકડો બાદશાહો આ શહેરને આસપાસ ડાટ્યા પડ્યા છે. શહેરથી અઢી કોશ ઉપર અકબરના બાપ હુમાયૂની દરઘા આજ પણ જોવા લાયક છે અને નૈરૂત્ય ખૂણા તરફ સાત કોશ ઉપર કુતુબસાહેબની દરઘા છે તે વરસાદમાં બહુજ સોહામણી જગ્યા લાગેછે અને ત્યાંહાં ફુલવાળોનો મેળો ભરાયછે. આ ઠેકાણે શાહાબુદ્દીન ગોરીએ મહારાજ પૃથિરાજનું મંદિર તોડી તેના મસાલાથી "કુતવુલ ઇસલામ" નામે એક મસજીદ બંધાવવાનો વિચાર રાખ્યો હતો, પણ ઉમ્મર તેની પૂરી થઈ રહેતાં મસજીદ અધુરી રહી ગઈ. એ મંદિરની કોઈ કોઈ દિવાલો હજી પણ જેમની તેમ છે પણ મૂર્ત્તિઓના આકાર બિલકુલ ખંડિત કરી નાખ્યા છે. એના વચમાં એક અષ્ટકોણ લોહસ્થંભ છે તે ઉપર કંઇક પુરાનો હિંદી લેખ છે જે હિંદુઓએ આસરે ઇસવી સન ૩૧૯માં ચણેલો કહેછે તે બહુજ આશ્ચર્યકારક છે. કારણ કે તે એકજ કટકાનો પચાસ ફીટ લંબાઇનો છે અને જમીન ઉપર બાવીસ ફીટ દેખાય છે. તેના વજનનો અજમાયશ ૧૭ ટનનો છે. એક મિનારો (કુતુબમિનાર) સમશુદ્દીન અલ્તમશે બનાવ્યો છે તે ૨૪૨ ફીટ ઊંચો છે જેને ચડવાને ૩૭૮ તો પગથીયાં છે. તે હજુ ખડો છે જે આપણા મુંબઈના યુનિવરસિટી ટાવર કરતાં બમણો ઊંચો છે. શહેરને પાસે એક "જંતર મંતર" કરી જગ્યા છે જે રાજા જયસિંગની બનાવેલી વેધશાળા છે.

અંગ્રેજો પાસે એ દિલ્લી છેલ્લા બાદશાહ શાહિઆલમ પાસેથી ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૩માં આવી, પણ આ લોકોએ પોતાનું મથક કલકત્તા ખાતે રાખ્યું છે. રાજ્યકર્તા પોતે આ દેશમાં રહેતા નથી પણ તેમના તરફથી વાઇસરાય કલકત્તામાં રહેછે જેથી દિલ્લી ઉપર તેમનું ધ્યાન નથી, તોપણ

દિલ્હીના સર્વોપરીપણાને માન આપવાની તેમને પણ ફરજ પડી છે, કારણકે ઇ૦ સ૦ ૧૮૭૬માં તે વખતના વાઇસરાય લાર્ડલિટનના મગજમાં બાદશાહી તોર ભરાયાથી રાણી વિક્ટોરીયાને રાણીમાંથી શહેનશાહબાનું (કયસરેહિન્દ) બનાવ્યાં. તે વખતે ભરતખંડના ચક્રવર્ત્તિ દાખલ પોતાને જાહેર કરવા મોટી દરબાર ભરી ભરતખંડના તમામ રાજાઓને આમંત્રણ કરી બોલાવ્યા હતા. તે વખતની જગ્યા કલકત્તા નહિ પણ દિલ્હી પસંદ કરવી પડી હતી. આપણા આર્ય લોકોના અસલ રાજાઓ જેમણે ચક્રવર્ત્તિ પદ ધારણ કીધાં હતાં તેમણે રાજસૂયજ્ઞ કરેલા હતા. જેવાકે સત્યયુગમાં બળિરાજાએ, ત્રેતામાં રામચંદ્રજીએ, દ્વાપરમાં યુધિષ્ઠિરે કરયો હતો. આ કળિયુગમાં રાજસૂયયજ્ઞ વર્જિત કરેલ છે તેથી વિક્રમનો જો કે સંવત્ ચાલેલો છે પણ તેણે યજ્ઞ કીધો ન હતો પણ કનોજના રાજા જયચંદે કરવા માંડ્યો તે વીંખાયો હતો. જેની હકીકત આપણે આ પુસ્તકમાં વાંચી ગયા. માટે રાજસૂયજ્ઞ વગર ચક્રવર્ત્તિ પદ ધારણ થાય નહિ એમ કેટલાકનો મત છે પણ બીજા પક્ષના લોકો કહેછે કે અંગ્રેજને ચક્રવર્ત્તિ કહી શકાય કારણ કે તે હિંદુ ન હોવાથી યજ્ઞ ન કીધો પણ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પ્રમાણે તેમના દેવળોમાં નિમાજ પડાઈ હતી માટે ચક્રવર્ત્તિપણાનું ઈંડું ચડી ચુક્યું, ત્યારે હવે પડવાની વાત સમજવી કારણ કે જેણે જેણે ચક્રવર્ત્તિ પદ ધારણ કીધાંછે તેમને સર્વેને પાછળથી કંઇકને કંઇક વિઘ્નો નડ્યા છે. બીજી પક્ષવાળા કહેછે કે ના. હજુ ચક્રવર્ત્તિ થવાને વાર છે કારણ કે આખા ભરત ખંડ ઉપર તેમના સર્વોપરી સત્તા નથી. હજુ પોર્તુગીઝ તથા ફ્રેંચ સંસ્થાનવાળાઓ તથા નેપાળવાળાઓ તેમની સત્તા કબુલ કરતા નથી. ઉપરાંત ભરતખંડનો વિસ્તાર હાલ જેને "ઇંડિયા" કરીને કહેછે તે કરતાં વધારે છે અને આફગાનિસ્થાન આખું ભરતખંડમાં આવી જાયછે. તેના પૂરાવામાં કાબુલ કંદહાર અને ગજનીની જુની હકીકત બસ થશે. જુના શોધ કરનારાઓએ નક્કી કીધું છે કે કાબુલનું અસલ નામ "કૈકેય" છે અને તે દેશની કન્યા રાજા દશરથના ઘરમાં હતી જેનું નામ "કૈકેયી" હતું. જેમ કે હાલની રજપૂતાણીઓ "ઝાલી" "જાડેજી" ઈત્યાદિ પિતાના કુળ ઉપરથી અને "મારુઈ" "માળવણી" ઈત્યાદિ દેશ ઉપરથી કહેવાય છે તેમજ હતું. કંદહારનું અસલ નામ "ગાંધાર" છે જેની કન્યા "ગાંધારી" ધૃતરાષ્ટ્ર

રાજાના અંતઃપુરમાં હતી અને ગજની એ જેસલમેરના રાજાના પૂર્વજ રાજા ગજે વસાવેલું છે એમ ટાડ સાહેબ પણ કબુલ રાખેછે. તો એ બધો મુલક ભરતખંડમાં છે અને તે અંગ્રેજ સરકારની સત્તા કબુલ કરે નહિ. ત્યાં સૂધી તે ભરતખંડના ચક્રવર્તિ રાજા કહેવાય નહિ. લાર્ડ લિટનના ધ્યાનમાં એ વાત હતી કે કેમ પણ તેણે કાબુલમાં પગ પેસારો કરવા સર લુઈ ક્યાનવરીને એલચી દાખલ મોકલ્યો પણ કાબુલી લોકોએ તેને આખા રસાલા સહિત મારી નાખ્યો, જેનું વેર લેવા જનરલ રાબર્ટસની સરદારી તળે કેટલુંક લશ્કર ગયું જેમાં લાખો રૂપીયા ખર્ચ ખાધા અને કેટલાંક માણસોનો ભોગ આપ્યો અને ફતેહના ઘણાંક બાંકાં ફૂક્યા પણ પરિણામ શું થયું કે તે મુલક પોતાના હસ્તકમાં રાખી શકાયો નહિ માટે હાલના અમીર અબ્દુલરેહેમાનને દરસાલ કેટલાક લાખ રૂપીઆ તથા દારૂ ગોળો અને હથિયારો પૂરાં પાડવાની સરતથી સોંપી આવ્યા. માટે ચક્રવર્તિ કહેવાયાને વાર છે. ગમે તેમ હો પણ આપણને હાલ એ રાજ્યમાં ઘણુંક સુખ છે માટે પરમેશ્વર એ લોકોને સદ્બુદ્ધિ આપે અને ન્યાયથી વર્ત્તેછે તે પ્રમાણે કે તેથી પણ વધારે ન્યાયથી ચાલ્યા જાય તો હિંદુસ્થાનનું રાજ્ય તેમના હાથમાંથી જવાને કોઈ રાજી નથી બલકે કોઈ દુશ્મનના હલ્લા વખતે મરવા તૈયાર થશે. પણ ન્યાય ગયો તો એ પતિ છોડીને બીજો કરતાં કંઈ હિંદુસ્થાનને ખોટ નથી.

અજમેર.

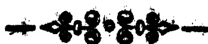
આ શહેર રજપૂતાના રેલવેના માર્ગમાં અમદાવાદથી આગ્રે જતાં રસ્તામાં છે. તે પૃથિરાજની જન્મભુમિ માટે પ્રખ્યાત છે એટલુંજ નહિ પણ તેમાં ખ્વાજા મુઇનુદ્દીન ચિસ્તીની તથા મીરાં પીરની કબરો છે તેને લીધે હજારો મુસલમાનો માનતા ચડાવવા આવેછે, તેમાં હિંદુઓ પણ સામેલ થાયછે અને તે પીરના પૂજારાઓ હિંદુના તીર્થગોરોની માફક બધા યાત્રાળુઓ પાસેથી દક્ષિણા લઈ દર્શન કરાવેછે, અને ચોપડા રાખેછે તેમાં નામો નોંધી લેછે. એ જગ્યા સૈયદ લોકોના તાબામાં છે તોપણ હિંદુરાજાઓ તરફથી તેને ઘણુંક મળેછે. સિંધિયા તરફથી પચીસ હજાર રૂપીઆનાં ગામ મળેલાં છે તેમજ હોલ્કર અને ગાયકવાડ તરફથી પણ ગામ નેમણુકો અને વર્ષાસનો મળે છે. પીરની દરગાહ ઉપર જે કમાડ અને નગારાં છે તે મુ-

સલમાનોએ ચત્તોડગઢ લીધો તેનાં છે, અને બે મોટા ચુલા ઉપર કડા-ઇયાં રાખ્યાંછે તે એવડાં મોટાંછે કે તેમાં સવાસો મણ ચોખા રંધાય છે. તે યાત્રાળુ લોકો આપેછે અને ફકીરોને વેહેચાદેછે. તે કડાઇઆં સાફ કરવા સારૂ નીસરણીઓ માંડી ઉતરવું પડેછે.

ડુંગર ઉપર તારાગઢનો કિલ્લોછે તે નીચેની ખીણના સપાટીથી એક હજાર અને દરીયાની સપાટીથી ત્રણ હજાર ફીટ ઊંચો છે. ચંદ કવિ તેને સાત કોશ ઊંચો લખી પાછળથી પાંચ કોશ જમીનમાં પેસી ગયો લખેછે. આ વાત અતિશયોક્તિની છે એમાં શક નથી પરંતુ એવાં વર્ણનો કાવ્યોમાં અસલથીજ થતાં આવ્યાં છે. તોપણ કોશ અને ગાઉના પ્રમાણ વાસ્તે મારે પાસે એક વિદ્વાને એવો ખુલાસો કીધો હતો કે અયોધ્યા શહેરને બાર યોજન વિસ્તારમાં લખેલું છે તે વાજબી છે કારણકે તે વખત ગાઉની ગણત્રી એમ થતી હતી કે મધ્ય રાત્રી જે વખતે આસપાસ બધું શાંત હોય તે વખતે મોટી કદાવર ગાય કે બળદ બરાડે તે જ્યાંહાં સૂધી સંભળાય ત્યાંહાં સૂધીની જમીનને "ગૌ" કહેતા હતા. અને કોશનું પણ એમજ છે કે ઉંડામાં ઉંડા કુવામાંથી પાણી કહાડતાં બળદને જેટલી જમીન કાપવી પડે તેટલી જમીનને "કોશ" કહેતા હતા. અને તેને લીધેજ પ્રાંત પ્રાંતના કોશની ગણત્રીમાં તફાવત છે. ગુજરાતનો સહુથી ન્હાનો, તેથી મ્હોટો કાઠિયાવાડનો, તેથી મ્હોટો કચ્છનો અને તેથી મ્હોટો મારવાડનો એમ પાણીની ઊંડાઈના અનુક્રમમાં લેખાતો હતો. પણ હાલ તે ઉપર વિચાર ન રહેતાં ગાઉ લાંબા થઈ ગયા છે. જો આ વાત તારાગઢને લાગુ પાડીએ તો તે સચાઇની નજદીક આવે છે. પણ ચંદનું આખુ કાવ્ય કાંઈ અતિશયોક્તિથી મુક્ત થતું નથી માટે આ વાત નિઃસંશય લાગુ કરી શકાતી નથી.

શહેર પાસે આનાસાગર નામનું તળાવ છે જેનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં આવેલું છે. તે હાલ આબાદ છે અને કેટલાક બોધવાઓને સો વાર પહોળો અને છસો વાર લાંબો એક બંધ બાંધીને બનાવ્યુંછે, જેનો વિસ્તાર વર્ષારતુમાં છ માઇલ સુધીનો થાયછે. અરાઇદીનની ઝુંપડી અને મેઓ કાલેજ એ જગ્યાઓ જોવા લાયક છે.

ત્રણ કોશ ઉપર પુષ્કર તીર્થ છે ત્યાં બ્રહ્મદેવની મૂર્તિછે અને ઘણાક યાત્રાળુઓ ત્યાંહાં જાયછે.

કનોજ.

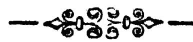
એનું શુદ્ધ સંસ્કૃત નામ "કાન્યકુબ્જ" છે સબબ કે ત્યાંનો રાજા પોતાના યુદ્ધના વાવટા ઉપર કુબડી કન્યાનું ચિત્ર રાખતો હતો. જેમ ઈંગ્લાંડના વાવટા ઉપર સિંહનું, રશિયાના ઉપર રીંછનું અને ફ્રાન્સના વાવટા ઉપર લિલી ફૂલનું ચિત્ર હોય છે તેમ આપણા દેશમાં પણ એ ચાલ અસલથીજ છે. જેમ કે હંસધ્વજ અને મકરધ્વજ રાજાના વાવટા ઉપર હંસ અને મગરનાં ચિત્રો હતાં અને અર્જુનના વાવટા ઉપર હનુમાન (કપી)નું ચિત્ર હતું માટે તેને કપિધ્વજ કહેતા હતા.

કનોજ શહેરની જાહોજલાલી હાલ આગળના જેવી નથી. પણ તેની આસપાસના ખંડેરો ઉપરથી વિદ્વાનો કહે છે કે તેની વસ્તી હાલ લંડનની છે તેના કરતાં પણ અધિક હતી. હાલ તે ગંગાનદીના કાંઠા ઉપર અંતર્વેધ પાસે વસેલું છે. ત્યાંનું ગુલાબજળ, અત્તર ઈત્યાદિ બહુજ વખણાય છે. ત્યાંના બ્રાહ્મણોને કનોજીઆ બ્રાહ્મણો કહેછે. પંચગૌડ અને પંચદ્રાવિડ એવા જે દશવિધ બ્રાહ્મણો કહેવાય છે તે સર્વે કનોજીઆમાંથી નીકળ્યા છે તે વિશે વચન.

सर्वे विप्राः कान्यकुब्जा, मागधं माथुरं विना.

ભાવાર્થ—માગધ (ગયાવળ) જરાસંઘ નિર્મિત અને માથુર (મથુરાંના ચોબા) એ કંસ નિર્મિત છે તે શિવાય બધા કાન્યકુબ્જ છે.

મારવાડમાં પ્રસરેલા જોધપુર, વીકાનેર ઇત્યાદિ બધા રાઠોડો પ્રથમ કનોજના રાજા જયચંદના ભત્રીજા શીયાજી વંશના છે.

ભાટ લોકો વિશે.

આ ગ્રંથનો મૂળ આધાર એક ભાટનાં લખાણનો છે માટે તે લોકો વિષે કંઈક જાણવું અવશ્યનું છે. એ લોકોનો ધંધો રાજ્યવંશની હકીકત સાચવી રાખવી અને તેમનાં ચરિત્રની કવિતાઓ કરી ગાવી એ છે. સંસ્કૃતમાં તેમને બંદિજન કહેછે અને જ્યાંહાં જ્યાંહાં બંદિજનનું વર્ણન આવ્યું હશે, જ્યાંહાં ત્યાંહાં રાજાની સ્તુતિ ગાવાનું કામ જોવામાં આવશે. હાલ પણ રજપુતસ્થાન, મારવાડ, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છ ઈત્યાદિમાં ઘણાક ભાટોછે તેઓમાંના આબરૂદારને દરેક રાજાની કચેરીમાં મિસલ મળેછે તથા તે ભર કચેરીમાં રાજાના પોતાના કે તેના પૂર્વજોના પરાક્રમની

બે ચાર કવિતાઓ બોલીને પછી પોતાની મિસલ ઉપર જઈ બેસે છે. લગ્ન સમારંભ કે એવે કોઈ બીજે માંગળિક વખતે તેમને પોશાખો મળે છે અને તેઓ દેશદેશ તે રાજાની કીર્તિ ગાયછે. ક્ષત્રીઓના પડી ભાગવાથી તે લોકોનું પણ હાલ પડી ભાગ્યું છે તોપણ તેમને રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો કરતાં વિશેષ માન મળતું હજુ પણ ચાલુ છે. એ લોકો વિશ્વાસુ અને પ્રમાણિક લેખાય છે અને કોઈ બારવટિયા કે બીજા કોઈ સાથે સંધિ કરતી વખત જામીન જોઇએ તો ભાટને પસંદ કરે છે અને ભાટ પણ પોતાની જામીનગીરીમાં કંઈ ફેર આવ્યો તો મરી પૂરૂં દેછે પણ ફેર આવવા દેતો નથી. લાલચ તો એ લોકોને પણ લાગેલી છે તેને લીધે તે લોકો રાજાની સ્તુતિજ ગાય છે અને કાળી બાજુ તરફ જોતા નથી, પણ તેમને જે મળતું હોય તેમાં કંઈ ખામી આવી જાય તો તે વખતે કાળી બાજુ ઉપર ઉતરી પડી નિંદા ગાયછે ખરા. રાજાઓને ફુલાવી ફુલાવી તેઓમાંના કોઈ કોઇને એટલી હદ સુધી ચડાવે છે કે રાજા તેમને લાખપસા* કરે છે પણ તે લોકો હજાર રૂપીયાને લાખપસા કહે છે અને લાખને ક્રોડપસા કહે છે. એકલા રાજ્યસ્થાનનેજ ભાટ હોય છે તેમ નથી પણ ઘણુંકરીને હિંદુની બ્રાહ્મણ શિવાયની ઘણી ખરી જ્ઞાતે જ્ઞાતના ભાટો હોય છે જેઓ દરેક જણની વંશાવળી રાખે છે અને સારાં કૃત્યોનો નોંધ કરેછે. હાલ સુકીર્ત્તિ અને દુષ્કીર્ત્તિ પ્રસરવાનાં સાધન જેમ ન્યૂસપેપરો છે તેમ અસલ એ કામ ભાટ લોકોનું હતું. રાજાઓ લડાઇમાં ચડતા ત્યારે ભાટ લોકો તેમની પાસે ઉભા રહી તેમના બાપદાદાઓનાં શૌર્યનાં વખાણ કરી તેને શૂર ચડાવતા હતા.

તેઓની અનેક શાખાઓ છે. કંકાળી ભાટ, મારવાડી ભાટ, મુસલમાન ભાટ, બ્રહ્મ ભાટ, ચારણ, બારોટ, વહિવંચા ઈત્યાદિ. તેઓ ઘણાક જૂના વખતથી ચાલતા આવ્યા છે એમ દરેક પુરાણમાંથી નીકળે છે. સત્યયુગમાં ચંડીપાસે વેલંગ અને વળાસ તથા શેષપાસે ભીમસી એ ભાટો હતા. ત્રેતાયુગમાં બળિરામપાસે પિંગળ અને રામરાજાપાસે રંપાળ બારોટ હતા, દ્વાપરમાં પાંડવોપાસે સંજય અને નૈમિષારણ્યમાં શૌનકાદિ ઋષિયો પાસે સૂત એ ભાટ હતો અને હમણાં કળિયુગમાં વિક્રમ રાજા પાસે વેતાળ, પૃથિરાજ પાસે ચંદ, અને અકબર પાસે ગંગ ઇત્યાદિ હતા. આ

૧ એક લાખ દ્રવ્યનું બુદ્ધિદાન આપવું તે.

બધામાં આપણો નાયક ચંદ વરદાઈ છે તેના વંશ વિશે મારી મારવાડની તથા ગુજરાતની અને મહિકાંઠાની મુસાફરીમાં ઘણાક ભાટો સાથે પ્રસંગ પડતાં પૂછા કીધી તો સેંકડે પચાસ જણાએ દાવો કીધો પણ નિઃસંશય કોઇએ જવાબ આપ્યો નથી. ચંદની કવિતામાં દરેક છંદ એવા તો ક્રમ-કવાળા છે કે મેં કોઈ પુસ્તકમાં જોયા નથી. એક કવિ આપણા દેશના નામાંકિત કવિયોની સ્તુતિ ગાતાં કહેછે કે—

चंद छंद पद सूरके, कविता केशवदास;
चोपइ तुलसीदासकी, दुहा बिहारीदास.

ચંદનો છંદ, સૂરદાસનાં પદ, કેશવદાસનાં કવિત અને દુહો બિહા-રીદાસનો સહુથી સરસ છે.

રાજ્યસ્થાનોમાં ચંદનો પૃથિરાજ રાસો મહાભારત જેટલું વજન ધ-રાવે છે અને મહાભારત વિશે જેમ વેહેમ છે કે સવારના પ્રહરમાં વાંચવો નહિ અને જ્યાંહાં સંપૂર્ણ વંચાય ત્યાંહાં યુદ્ધ નક્કી થાય. તેમ પૃથિરાજ રાસા વિશે પણ માનેછે અને ચંદ કવિનું એટલું બધું વજન છે કે તેના નામથી ઘણાક આધુનિક કવિઓ પોતાને મનમાનતી કવિતાઓ જોડીને પૃથિરાજ રાસાની છે એમ કહી બોલે છે. મારવાડમાં મેં બે પુસ્તકો હા-થનાં લખેલાં ખુબ વાંચ્યાં હતાં પણ તેમાં જે કવિત નહતું તે ગુજરાત અને ઈડરમાં જે જે ભાટો મને મળ્યા તેમને મેં પૂછ્યું કે પૃથિરાજ રા-સાનું કંઈ જાણોછો ! તો હા કહી પ્રથમજ નીચેનું કવિત બોલતા હતા.

(જયચંદે પૃથિરાજની સુવર્ણની પ્રતિમા બનાવી હતી તે પાસે રાજ સૂયયજ્ઞ વખતે ચંદ કવિ ગયો ત્યારે તેણે જયચંદને પૂછ્યું કે આ કોણછે? જયચંદે કહ્યું કે એ પૃથિરાજ છે અને દરવાન થઈ અમારી નોકરીમાં ઉભોછે. તે વખતે ચંદ કવિ બોલ્યો.)

जब जन्म्यो पृथिराज, मातको नूर गमायो;
जब जन्म्यो पृथिराज, पेट पथ्थर नाहिं आयो;
जब जन्म्यो पृथिराज, सुता कुल होत जो सारी;
जब जन्म्यो पृथिराज, हुओ सब हंसाचारी.
पृथिराज राज संभर धनी, सुकवि चंद सचो चवेः

जयचंद रान कन्नोजके, दरवान होइ केसे रहे.

ભાવાર્થ—સુગમ છે.

એટલું સાંભળી તે પ્રતિમા પીગળી ગઈ એમ કહે છે પણ આ વાત અસલ ગ્રંથમાં નથી. મારા મત પ્રમાણે એ કવિત કોઈક ગુજરાતી ભાટનું બનાવેલું છે કારણકે તેમાં ચંદની કવિતા જેવો જોસ નથી. **"सुता कुल होत जो सारी", "हुओ सब हंसाचारी"** ઈત્યાદિ ભાષા ઢીલી છે. ચંદનું કવિત તો કોઈ ભાટ જોસથી બોલેછે તો સભામાં બેઠેલા બધા જણને એટલું તો શૂરાતન ચડેછે કે જાણે હમણાં લડાઇમાં જઈ મરીએ કે મારીયે.

(કનોજના યુદ્ધમાં પૃથિરાજનો કાકો કન્હ પડ્યો ત્યારે તેનો ઘોડાવાળો (છગન) લડવા મંડ્યો અને તે શૂરો થયો તે વિષેનું કવિત.)

हय कट्टत भयो भोम, भोम हुअ पेन पलथ्यो;
पय कट्टत कर लन्यो, कर हुं सब सेन समथ्यो;
कर कट्टत शिर लर्यो, शिर हु तन तन हुअ तुट्टो;
शिर तुट्टत धर लर्यो, धर हु सनमुख हुअ फथ्यो.
धर फट्ट फट्ट कविचंद कहे, रोम रोम लग्गे लरन;
सुर असुर नाद जय जय करे, धन्य धन्य सघ्घन मरन.

ભાવાર્થ—ઘોડો પડવાથી સઘન જમીન ઉપર પગે લડ્યો તેમાં પગ તુટવાથી હાથ લડવા મંડ્યા, હાથ તુટવાથી શિર (માથુ) લડ્યું અને માથાના કટકા થઈ જવાથી ધડ લડવા મંડ્યું અને ધડ ફાટવાથી રૂંવાડે રૂંવાડું લડવા લાગ્યું. તે જોઈ દેવતા અને દાનવો જયજયકાર કહી ધન્ય ધન્ય કહેવા લાગ્યા. એકલું માથું કેમ લડે અને ધડ ફાટીને રૂંવાડાં કેવી રીતે લડે એ વાત અક્કલમાં બેસતી નથી પણ એક ચાલાક ભાટ **"धर फट्ट फट्ट कविचंद कहे रोम रोम लग्गे लरन"** એ બોલતી વખતે બેઉ હાથની તર્જની ભેળી કરી પછી જુદી કરે છે. તે વખતે સભામાં એવો વીરરસ છાઈ જાયછે કે નપુંસકને પણ એક વખત શૂરાતન ચડી જાય. ચંદના નામથી ઘણાક ભાટોએ પોતાના રાજ્ય વિષેનાં ભવિ-

બની કવિતાઓ જોડી દીધી હોય એમ પણ લાગે છે. પૃથિરાજના વખતમાં કચ્છ એ ચારણો પાસે હતું એમ નીકળેછે અને તે બરાબર છે કારણ કે કચ્છમાં ચારણો ઘણા જુના ગરાસીયા છે. તેમની ત્રણ જાત (મારૂઆ, કાછેલા અને તુમેર) કચ્છમાં ઘણીક ફેલાયલી છે. પૃથિરાજના વખતમાં "જાડેજા"એ અવટંક હતીજ નહિ પણ તેમના પૂર્વજોના સંબંધમાં "જામ જાદવ" કરીને પૃથિરાજનો એક સામંત હતો તે કચ્છના જાડેજાઓનો કોઈ પૂર્વજ હોય એમ લાગેછે. કારણ કે "જામ" એ પદ્વી કચ્છના રાજ્યવંશની જુની છે અને જાદવ વંશના તો તેઓ છે. પણ વીરભદ્રનું ભવિષ્ય આ ગ્રંથમાં આવ્યું છે તેને કચ્છ વિશે ભવિષ્ય કહેવાની શી જરૂર હતી! તે કંઈ સમજાતું નથી તોપણ સુથરી ગામમાં જાડેજા રાયમલજીના દરબારમાં એક ચોપડો છે તેમાં કચ્છ વિશે પૃથિરાજ રાસામાંથી કેટલુંક ભવિષ્ય લખ્યું છે તેનો થોડોએક નમુનો અહિ ટાંકુંછું.

* * * * * *

कच्छही देश सिंधु समध्य, चत्रसेन इक पर्वत सनध्य;
संवत अढार ओगनीस सोइ, कल्पांत इक संग्राम होइ;
पासेर भार सव्वा प्रमान, तरहे पषान चहुआन रान;

* * * * * *

संवत अढार छत्रीस जान, कच्छही सिंधु डोलत निधान;
पर सिंध बंध कारन प्रमान, इह सुनाहे बात चहुआन रान;
कच्छही देश भूपाल होइ, शूद्र हि कर्म करिहे ति कोइ;
षट दरस तास न माने अजान, गो हत्या होत करिहे निधान;
संवत अढार इकताल सोइ, अद्भूत भयंकर काल होइ;
आगे सु काल केते सराहे, इकताल समो कोइ काल नांहे.

* * * * * *

सत ताल बरस कारन स कोइ, कच्छदेश भूप पृथिराज होइ;
राजान राज करिहें निधान, इह सुनाहि बात चहुआन रान;

एकीस बरस इक पुत्र होइ, तपवंत ताहि नवघन ति कोइ;
नवघनह सुत षंगार होइ, संग्राम मध्य मृतकाल होइ;
बरसहि तास आयस प्रमान, पच्चास इक होइंगे निदान;
षंगार राज भूपाल होइ, संवत तास ओगनीस सोइ;
बेहेंताल इक अतिकाल होइ, * * * *
गढ रयन भूप संग्राम जान, तस पुत्र इक लखपत प्रमान;
परधान इक त्रिबंध होइ, जगवीर नाम ताको स कोइ;
नवघनां सुत षंगार होइ, लखधीर संग ए मंत्र होइ;
सिंधही राज करिहे ति कोइ, सामर्थवंत भूपाल होइ;

ભાવાર્થ—વિ૦ સં૦ ૧૮૧૯માં કચ્છ અને સિંધ વચ્ચે એક પર્વત પાસે મહા યુદ્ધ થશે. જેમાં લોહીની નદીમાં સવાપાશેરનો પથ્થર તણાશે. (ઝારાની લડાઇમાં એક લાખ માણસ મરાયાં છે અને લોહીની નીકમાં સવાપાશેરનો પથરો તણાયો હતો એમ કહેવાય છે.) સંવત ૧૮૩૯માં સિંધ સાથે બીજી લડાઈ થશે અને એક રાજા થશે તે શુદ્રકર્મ અને ગોહત્યા કરશે (રાઓશ્રી રાયધણજીએ દિલ ફેર થઈ જતાં એ કામ કીધાં હતાં) સંવત ૧૮૪૧માં એક દુકાળ પડશે જેવો દુકાળ આગળ કોઈ વખતે પડેલો નથી (એકતાલો દુકાળ પડ્યો હતો) સંવત ૧૮૪૭માં કચ્છમાં પૃથિરાજ નામે રાજા થશે (રાઓશ્રી રાયધણજી દિલફેર થઈ જતાં તેમને કેદ કરી તેમના ભાઈ પૃથિરાજજી ઉર્ફે ભાઇજીબાવાને નામે થોડોક વખત રાજ્ય ચાલ્યું હતું.) પૃથિરાજને એકવીસ વર્ષની ઉમરે નવઘન નામે પુત્ર થશે તે નવઘનને ખેંગાર નામે પુત્ર થશે ત્યારે નવઘનનું એકાવન વર્ષની ઉમરે રણસંગ્રામમાં મૃત્યુ થશે ખેંગાર રાજાના વખતમાં સં૦ ૧૯૪૨માં એક દુકાળ પડશે. ગઢ રયન ઉપર સંગ્રામ થશે. તેમને ઘેર લખપત નામે પુત્ર થશે. તેની સામર્થ ઘણી થશે અને એક જગવીર નામે પ્રધાન થશે તે ત્રણે મળી સિંધનું રાજ સર કરશે ઇત્યાદિ.

હું ધારૂંછું કે આ લખનાર કોઇક ભાટ રાઓશ્રી રાયધણજીના વખતનો છે. કારણ કે તેને એક હજાર વર્ષમાં ફક્ત વિ૦ સં૦ ૧૮૧૯થી ૧૮૫૦

સુધીની વાત સરખી સૂજીછે તે પછી તો ભીંડા દીધાછે. કારણ કે તેને ૧૮૪૧નો દુકાળ સૂઝ્યો છે પણ ઓગણોતેરો એકાશિઓ અને પંચાણુઓ સૂઝ્યા નથી. વળી ભાઇજીઆવા સૂધીની હકીકત ખરી છે તે પછીની હકીકત મળતી નથી કારણ કે તેમને કોઈ નવઘન નામે પુત્ર થએલો નથી પણ આશ્ચર્યછે કે હાલના રાજ્યાધિકારી માહારાઓશ્રી ખેંગારજીનો વખત મળતો આવે છે પણ હવે જોવુંછે કે સં. ૧૯૪૨ જે આવતી સાલજ છે તેમાં દુકાળ પડેછે કે કેમ? અને લખપતજી નામે કુંવર પ્રગટ થાય છે કે કેમ?* અને સિંધનું રાજ્ય કરેછે કે શી રીતે? આ પછી પણ ભવિષ્યની ઘણીક કુટ કીધી છે પણ લંબાણને લીધે તે અહિં દાખલ કરી નથી.

चहुआणवंश.

આપણે જોયું કે પૃથિરાજનો એકનો એક કુંવર રેણુસિંહ શહાબુદ્દીન સાથેની છેલ્લી લડાઈમાં કામ આવી ગયો હતો; જેથી તેનો સીધો વંશ ચાલ્યો નથી; પરંતુ તેના ભાઇઆતો તે વખતે દિલ્લીમાંથી નાઠા અને માળવામાં આવી કેટલીક જમીન મેળવી ગઢ ઘાઘરણમાં ગાદી સ્થાપી. તેમનો મૂળ પૂરૂષ **ખેંગારસિંહ** હતો તથા તેમણે જે જમીન દબાવી તે ભાગને તેઓ ખીચી ચહુઆણ હતા માટે ખીચીવાડો કેહેછે.

ખેંગારસિંહના વંશમાં ખીચી હમીર **અલ્લાઉદ્દીન** સાથેની રણથંભોરની લડાઈમાં બહાદુરીથી લડી કામ આવ્યો ત્યારે તેના વંશજ **પાલનદે**ની સરદારી નીચે ખીચીઓ ગુજરાતના પૂર્વ ભાગમાં આવ્યા અને પાવાગઢની તળેટીમાં **ચાંપાભીલ** પાસેથી ચાંપાનેરનું રાજ્ય જીતી લીધું. **પાલનદે** પછી બારમી પેઢીએ **જયસિંહદેવ** ઉર્ફે **પતાઈરાઓળ**※ ચાંપાનેરની ગાદી ઉપર હતો તેને અમદાવાદના બાદશાહ **મહમદ** બેગડાએ માર્યો એટલે એ રાજ્ય મુસલમાનોને હાથ ગયું.

પતાઈરાઓળને ત્રણ કુંવરો હતા તેમાં મોટા **રાયસિંહજી** ને પૃથિ-

---

*સંવત ૧૯૪૨ની સાલ ગયા વર્ષમાં ગઈ છે તેમાં દુકાળ પડયો નથી પણ મહારાઓશ્રીને કુંવરની પ્રાપ્તી થઈ છે તેમનું નામ લખપતજી નહી પણ વિજયરાજજી છે.

※ આ પતાઈરાઓળ તે હતો કે જે નવરાત્રીના દીવસમાં પાવાગઢના રાજના ગરબામાં "ત્યાં છે પતાઈ રાજન કે હઠ કીધા ઘણેરે લોલ" ઈ૦ માં ગવાય છે તે.

રાજજી અને **ડુંગરસિંહજી** એમ બે કુંવરો હતા. તેમણે નર્મદાના ઉત્તર કિનારા પાસેના હાંફ નામના મુઆડામાં કેટલીક જમીન હાથ કરી બે વિભાગ પાડ્યા. તેમાં **પૃથિરાજજીના** ભાગમાં મોહન (છોટાઉદેપોર) અને **ડુંગરસિંહજી**ના ભાગમાં બારીઆ આવ્યું. તે બેઉ ભાઇઓના વંશજો આજસુધી છોટાઉદેપોર અને બારીયામાં રાજ્ય કરેછે. છોટાઉદેપોરના હાલના મહારાજ **મોતીસિંહજી** છે અને બારીઆના **માનસિંહજી** છે.

राठोडवंश.

જયચંદનું મરણ ગંગાનદીમાં ડુબવાથી થયું અને કનોજનું રાજ્ય મુસલમાનોને હાથ ગયું ત્યારે **જયચંદ**ના પૌત્ર **શીઆજીએ** મારવાડમાં આવી પ્રથમ ગાદી પાલીમાં કરી. અને **શીઆજી** પછી દશમી પેઢીએ **ચાંદો** થયો તેણે પાલીમાંથી મંડોરમાં આણી. **ચાંદા** પછી **રણમલ** અને **જોધો** થયા. **જોધાએ** ઈ. સ. ૧૪૬૧ માં જોધપર વસાવી મંડોરથી ગાદી ત્યાં આણી.

આ વખતે તેમનો વંશ એટલોબધો વધી પડ્યો હતો કે તેમને બીજો મુલક જીતવાની જરૂર પડી. **જોધાનો** મોટો કુંવર **સાંતલ** પોકર્ણથી પાંચ માઇલ ઉપર સાંતમેલર નામે કિલ્લો બાંધી ત્યાં રહ્યો. ચોથો કુંવર **દુદો*** મેરતીઆના મેદાનમાં જઈ વસ્યો અને છઠ્ઠા કુંવર **વીકાએ** પોતાના કાકા કાંદલ સાથે ઉત્તરમાં કેટલોક મુલક જીતી ત્યાં વીકાનેરનું જુદું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

જોધાની ચોથી પેઢીએ **ઉદયસિંહ** નામે રાજા જોધપરની ગાદી ઉપર થયો તેને ૧૭ કુંવર હતા જેમાંના વડા **સૂરસિંહજી** જોધપરની ગાદીએ બેઠા; ત્રીજા કુંવર **ભગવાનદાસ**ના કુંવર **ગોવિંદદાસે** ગોવિંદગઢનું રાજ્ય બાંધ્યું; સાતમા કુંવર **દલપતસિંહ**ના પુત્ર **મહેશદાસ**ના કુંવર **રતનસિંહે** માળવામાં રતલામના રાજ્યની સ્થાપના કરી, નવમા કુંવર **કિશનદાસે** કિશનગઢનું અને અગ્યારમા **પિશનદાસે** પિશનગઢનું રાજ્ય જમાવ્યું.

જોધપરની ગાદીએ **સૂરસિંહજી** પછી **ગજસિંહજી**, **જસવંતસિંહજી** અને **અજીતસિંહજી** થયા તેઓ મૂળ પૂરૂષ **સીઆજી**ના પુત્ર **અસોધામ**થી ૧૯ મી પેઢીએ હતા; તેમજ **શીઆજી**ના બીજા પુત્ર **સોનીંગજી**ની ૨૨ મી

---

* આ દુદાના વંશના મેરતીઆ કહેવાયછે તેઓ મારવાડમાં પ્રખ્યાત તરવારીઆ છે. પ્રખ્યાત મીરાંબાઇનો એ પિતા હતો.

પેઢીએ રાવ ચાંદો, તે વખતે ઈડરની ગાદી ઉપર હતો, તેણે ઈ૦સ૦૧૭૧૮ માં ઈડરનું રાજ્ય ખોયું અને પોળના રાજ્યનો મૂળ પુરૂષ થયો તે વખતે જોધપરમાં અજીતસિંહજીને તેમના વડા કુંવર અભયસિંહજીએ મરાવી નખાવી પોતે ગાદીએ બેઠો, એટલે તેના બીજા ભાઈઓ આનંદસિંહજી વગેરે બહારવટે નીકળ્યા અને પછવાડેથી તેમણે ઈ૦ સ૦ ૧૭૩૧ માં ઈડર કબજે કરી લીધું. હાલ ઈડરમાં આનંદસિંહજીના વંશજો રાજ્ય કરેછે, જેમાં હાલના મહારાજા કેશરીસિંહજી છે તથા જોધપરની ગાદી ઉપર ઈડરના ભાયાત અને અહમદનગરના ઠાકોર તખતસિંહજી દત્તક ગયા હતા તેમના પુત્ર જસવંતસિંહજી હાલ રાજ્ય કરેછે.

હિંદુઓનું રાજ્ય જવાનાં કારણો.

આ આખા પુસ્તકમાંથી હિંદુસ્થાનનું સત્યાનાશ વળવાનાં કારણોમાં પ્રથમ જગ્યા હું સ્ત્રીઓને અને રાજાઓનાં વિષયાંધપણાને આપુછું. દુર્દૈવે તેઓમાં એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ પરણવાનો રવૈયો ચાલતો આવ્યો છે તેને લીધે જે રાજા જબરદસ્ત હતો તેણે બીજાની વરેલી કન્યાનાં વખાણ સાંભળ્યાં કે તરત તેનું હરણ કરવા નીકળતો અને તેના ભોગમાં હજારો માણસો કપાઈ મરતાં હતાં. સહુથી પ્રથમ હુસેનખાન ચિત્રરેખાને ઉપાડી હિંદુસ્થાનમાં પૃથિરાજને આશ્રયે આવ્યો અને શાહાબુદ્દીન ગોરીનો હિંદુસ્થાનમાં પગ નાંખ્યો તે પછી પૃથિરાજે શશિવૃતા વાસ્તે, ઇચ્છિન કુમારીના બચાવને વાસ્તે ઇત્યાદિ અને સંયોગતા વાસ્તે તો હદજ વળી ગઈ હતી. પરંતુ તેથી આગળ આપણે નજર કરશું તો શ્રીકૃષ્ણે રૂક્મિણીનું, અર્જુને સુભદ્રાનું, અભિમન્યુએ સુરેખાનું અને વધારે આગળ જતાં રાવણે સીતાનું હરણ કીધું હતું, જેમાં લાખો માણસો વગર મોતે કપાઈ મુવાં હતાં. પૃથિરાજના વખત પછી નજર કરશું તો છેક ઈ૦ સ૦ ૧૨૦૦માં જયપુરના રાજાની કુંવરી કૃષ્ણાકુમારીનું હરણ થયું હતું અને હિંદુસ્થાન મુકી ગ્રીસ દેશ જોવા જશું તો તેમાં હેલન નામની સ્વરૂપવાન કન્યા માટે ટ્રાયનું મોટું યુદ્ધ થયું હતું, મુસલમાનોના વખતમાં જોશું તો નૂરજહાનને સલીમ બાદશાહે તેના ધણી પાસેથી છીનવી લીધી હતી અને એ લોકોના તો નવ

રોઝા ઈત્યાદિના હુકમો વાંચીને રૂંવાડાં ઉભાં થાયછે. અકબર બાદશાહ બહુજ લાયકીવાળો અને અદલ કહેવાઇ ગયો છે તે પણ મીનાબજાર ભરતો હતો અને સ્ત્રીનો વેષ પહેરીને કે છુપી જગ્યામાં સંતાઇ રહીને સ્ત્રીઓનાં ટોળાંમાં નજર કરી પોતાને પસંદ પડતીને બોલાવી લેતો હતો!!! અફશોસ!! તેનું પરિણામ એ થયું કે માંહોમાંહે કપાઇ મરી નબળા પડી ગયા અને પરદેશીના હાથમાં રાજ્ય ગયું. અસ્તુ! એવો વખત જોઇતોજ હતો, ઈશ્વર અંગ્રેજ લોકોને સદ્‌બુદ્ધિ આપે તથા લાર્ડ રિપન જેવા અમલદારો આવતા જાય અને તે લોકોએ સ્ત્રીઓની બાબતમાં હરામ દૃષ્ટિ ફેરવી નથી તેમ ફેરવે નહિ એવું ચહાઇએ છીએ. અંગ્રેજ લોકોમાં એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવાની મના છે એ ધારો તેમનું રાજ્ય લાંબી મુદત સુધી ટકવાનો એક સ્તંભ છે. જો તેમ ન હોત તો તેઓ પણ મુસલમાનોની પેઠે મદાંધ થઇ રાજા રજવાડાની કન્યાઓ• ઉપર નજર નાંખત તો અપ્રિય થઈ પોતાનું સત્યાનાશ ક્યારનું વાળ્યું હોત.

"સ્ત્રી" એ તો બોલતી ચાલતી જંગમ મિલકત છે એમ હિંદુસ્થાનમાં મનાયછે. અફશોસછે કે અંગ્રેજ સરકારે બાળહત્યા, સતી, સમાતો, ત્રાગાં, ગુલામોનો બ્યાપાર ઈત્યાદિ બંધ કરાવ્યાં પણ આ બાબત ઉપર ધ્યાન આપ્યુંજ નથી. પૈસાવાળો બુઢ્ઢો ઢચુસ સાઠ વર્ષની ઉમ્મરનો આઠ વર્ષની કન્યા લાવવા માગે તો એક કન્યાનો નીંચ બાપ પૈસા લઈ ગાયકે બકરી દોરી આપે તેમ પોતાની દીકરીને દોરી આપેછે એ ગુલામગિરિ કરતાં અધમ નથી? તેમજ બાળ લગ્ન, પુનર્લગ્ન ઈત્યાદિ વિશે ઘણુંક લખાયું અને ચરચાયુંછે પણ હુંતો કહુંછું કે જ્યાંહાં સુધી રાજ્યકર્તા તે બાબતો ઉપર ધ્યાન નહિ આપે ત્યાંહાં સુધી નિબંધો વાંચનારા અને છાપાવાળાઓ ગમે તેટલી રાડો કરે પણ મિથ્યા છે.[૧] કચ્છમાં જાડેજાઓ પોતાની દીકરીઓને જન્મતી વખત મારી નાખતા તે બાબત સ્ત્રીબાળહત્યાના નિબંધો છપાયા છે પણ તેની લેશ માત્ર પણ અસર થઈ ન હતી પરંતુ સરકારે મન ઉપર વાત લીધી તો દરેક જાડેજાની સ્ત્રીને પેટમાં ગર્ભ રહેછે ત્યાંહાંથી તે બાઈ જન્મે તો છેક પરણીને સાસરે જાય ત્યાંહાં સુધી-

૧ મારા આ વિચાર જાહેર થયા કેડે મિ. મલબારીએ બાળલગ્ન અને ફરજીઆત વિધવાપણા વિશે બહુ ચર્ચા ચલાવી છે પણ અફશોસછે કે કન્યાવિક્રય ને ગુલામગીરીનો કાયદો લાગુ પાડવા કોઈ પ્રયત્ન કરતું નથી.

નો નોંધ અને દેખરેખ રાખેછે તો આજે એ ચાલ કેવળ નાબુદ થઈ ગયો છે. તેમજ બાળલગ્ન, પુનર્લગ્ન અને ખાસ કારણ વગર બહુ પત્નીગમનને માટે સરકાર ખાસ કાયદા કહાડે તો કાંઈ વાર લાગે નહિ. અકબરના વખતમાં એવી બાબતોના કાયદા હતા તો હાલ આવા રામરાજ્યમાં કાં ન હોય તે કહિશકાતું નથી.

પૃથિરાજની વખતમાં એટલે ૧૧૦૦ વર્ષ ઉપર લડવાની રીત.

એ વખતમાં દૂરથી લડવામાં તીર કામઠાંની લડાઈ જગે જગે વાંચવામાં આવે છે અને બિટાબિટમાં તલવાર, સાંગ, ગદા ઈત્યાદિ વપરાતાં હતાં. પણ તે શિવાય તોપ અને બંદુકો પણ હતી ખરી. ઘણાકોના ધારવામાં છે કે અંગ્રેજ સરકાર આવ્યા કેડે તોપો અને બંદુકો વપરાય છે પણ તેમ નથી. પૃથિરાજની વખતમાં પણ એ હતીઓ. જુઓ ઘઘરની લડાઈના સમયામાં કવિતા છપમી. કયમાષ અને તતારખાન સામસામા અડચા છે તે વખતનું વર્ણન.

छंद भुजंगी.

लइ बग्ग कैमास बीरं अमानं, धमंके धरा गोम गुज्जे गमानं;
उतें उप्परी बाग तत्तारखानं, मिले हिंदु मीरं दोऊ दीन मानं;
बजे राग सिंधु सु मारूअ बज्जे, गजे सूर सूरं, असूरं सु भज्जे;
चढे व्योम विम्मान देखंत देवं, बढे स्वामि कज्जें, सुसज्जें उभेवं;
छुटे नाल गोला हवाइ उछंगं, नखत्रं मनो जानि तुट्टे निहंगं;
कर पेंचले बांन बांनं कमांनं, भइ अंधधुद्धं न सुज्जे सुभांनं;

* * * * *

ભાવાર્થ—કયમાશ વીર ઘોડાની વાગ હાથમાં લઈ ધસ્યો તે વખતે પૃથ્વી થરથરી ગઇ અને આકાશ ગાજી રહ્યું. સામેથી તત્તારખાંને ઘોડો

ફેંક્યો એમ હિંદુ અને મીર બેઉનો મુકાબલો થયો. સિંધુ અને મારૂ રાગ વાગેછે જે સાંભળી શૂરાઓ ગર્જના કરેછે અને કાયરો નાશી જાય છે; આકાશમાં વિમાન ઉપર ચડીને દેવતાઓ જોવા આવ્યા છે; યોદ્ધાઓ પોતાના ધણીને વાસ્તે લડીને બેઉ તરફથી લાભ મેળવે છે (મરે છે તો સ્વર્ગમાં અપ્પસરાઓને વરેછે અને જીતે છે તો પૃથ્વી ઉપર કીર્તિ પ્રસરે છે.) નાળોમાંથી ગોળા હવાઇની માફક ઉડે છે જાણે કે આકાશમાંથી તારાઓ ખરતા ન હોય? હાથોથી કમાન ખેંચીને જે તીરો ફેંકવામાં આવે છે તેથી અંધાધુંધ થઈ ગયુંછે અને સૂર્ય પણ દેખાતો નથી. * *

કનોજની લડાઇમાં કિલકિલા નામની તોપ હતી જે લંગરીરાય ઉપર ફોડવામાં આવી હતી ઈત્યાદિ ઘણે ઠેકાણે નાળ હાથનાળ (બંદુક) જંબીરા ઇત્યાદી નામો આવે છે અને તે વખતથી ઘણા અગાઉ જશું તો છેક કૌરવ પાંડવોના યુદ્ધમાં પણ અગ્નિબાણ હતાં તે કંઈજ નહીં પણ આપણી બંદુકોજ હશે. અલબત આજના વખતમાં તે વિદ્યામાં સુધારો ઘણોજ થયો છે અને તેનો વપરાસ એટલો તો વધી ગયો છે કે તીરકાંમઠાં નાબુદ થઈ જઈ તેને બદલે અગ્નિબાણજ વપરાય છે. આપણા દેશમાં એ વિદ્યા એટલી તો છુપી રાખવામાં આવતી કે કોઈકજ યોદ્ધો મહા મેહેનતે તે શીખવા પામતો હતો. મહાભારતની અઢાર અક્ષોહિણી[1] સેનામાં ફક્ત અર્જુન અને કરણજ અગ્નિબાણ ફેંકી જાણતા હતા!!

હાલમાં ઇંગ્રેજી લશ્કરની રચી થતી વખત તેનાં જૂદાં જૂદાં બદલાતાં રૂપો જોઈ આશ્ચર્ય પામીએ છીએ તેવી વ્યૂહ રચના આપણામાં પણ હતી, જેના ઘણાક દાખલા પૃથિરાજ રાસામાં તેમજ મહાભારતમાં પણ છે. તે વ્યૂહોનાં નામોઃ ચક્રવ્યૂહ, ચંદ્રવ્યૂહ, શકટવ્યૂહ, ગરૂડવ્યૂહ, સર્પવ્યૂહ, દંડવ્યૂહ, મકરવ્યૂહ, વરાહવ્યૂહ, સચીવ્યૂહ, વજરવ્યૂહ, પતાકાવ્યૂહ ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ એટલે જેને ઇંગ્રેજીમાં order of battle or military array (આર્ડર આવ બેટલ અથવા મિલિટરી એરે) કહેછે તેનું મૂળ પણ આપણામાં હતું.

---

[1] ૧,૦૯,૩૫૦ પાયદળ, ૬૫,૬૧૦ ઘોડા, ૨૧,૮૭૦ રથ અને ૨૧,૮૭૦ હાથી એટલું લશ્કર હોય ત્યારે એક અક્ષોહિણી થાય.

રજપૂત જાતો વિષે.

રજપૂત જાતો વિષે બધા લખનારાઓને ચંદ કવિનો આધાર લીધા વગર ચાલ્યુંજ નથી, પણ કોઈક જુના ભાટોને પૃથિરાજ રાસાનું ગ્નાન નહિ હોય અને પોતાના યજમાનનું મૂળ પણ યાદ નહિ હોય તેવાઓએ પોતાની કલ્પનામાંથી ઠોકી બેસારેલાં હોય છે; જેવાંકે ઝાલાઓના મોટાએ તેમને કરણ વાઘેલાના વખતમાં હરપાળ મકવાણે અને શક્તિદેવીમાંથી પેદા થયા વર્ણવેલા છે. તેમાં ઝાલા નામ પડવાનું કારણ એ બતાવે છે કે શક્તિ દેવી ઊંચા ગોખ ઉપર બેઠી હતી અને નીચે તેના ત્રણ દીકરા (સોઢો, માંગો ને શેખરો) રમતા હતા ત્યાંહાં એક ઘેલો હાથી દોડતો આવ્યો તેમનાથી બચાવવા સારૂ ગોખ ઉપર બેઠે બેઠે પોતાનો હાથ લંબાવી ત્રણે દીકરાને ઝાલી લીધા તે વખતથી ઝાલા કહેવાયા. તેમજ પોરબંદરના જેઠવાના ભાટો તેમને હનુમાનના વીર્યમાંથી થયાની અદ્ભુત વાતો કહે છે જે અક્કલ કબુલ કરતી નથી. ઝાલાઓ વિષે તો પૃથિરાજ રાસામાં "જાવલા ઝલ્હ" નામે રજપૂતનું વર્ણન આવેછે તે સાફ બતાવે છે કે તેઓ કરણ વાઘેલાના વખતથી ૫૦૦ વર્ષ અગાઉ હતા. "ઝલ્હ" એ જુની હિંદુસ્થાની ભાષાનો શબ્દ છે તેનો અપભ્રંશ ગુજરાતીમાં ઝાલા થાય તો તેમાં કંઈપણ સંશય જેવું નથી. વળી "જાવલા" એ શબ્દ પણ ઝાલાને નજદીકજ છે, એ "ઝલ્હ" રજપૂતોનું વર્ણન ક્યાંહાં આવે છે તે બતાવું છું.

રેવાતટના યુદ્ધમાં પૃથિરાજના તેર સરદારો પડ્યા તેનું વર્ણન કરતી વખત ચંદ ભાટ લખેછે કે—

पऱ्यो जावलो झल्ह ते सेन भष्षं, हए सार मुष्षं निसंकंत नष्षं.

જાવલો ઝલ્હ જે (શત્રુનું) લશ્કર ખાઈ ગયો તે પડ્યો જેણે કંઈપણ ડર વગર (સામા લશ્કરના) મુખ્યને મારી નાખ્યો હતો.

કનોજની લડાઈમાં પણ એક જાવલો ઝલ્હ પડ્યો છે.

पऱ्यो जावलो झल्ह सामंत भारे, जिने पारिया पंग षंधार सारे.

જાવલો ઝલ્હ સામંત જેણે પંગ (જયચંદ) ની ખંધાર (કંદહારી પલટનને) આખીને પાડી તે પણ પડ્યો.—વળી સાઠમા સમયામાં ૧૦૭૪ મી કવિતામાં કહેછે કે—

जब तिलंग परलोक गए, दई दच्छिन झलहम्

જ્યારે તિલંગ (પરમાર) પરલોકે ગયો ત્યારે દક્ષિણ ઝલહને આપી જે મારી અટકલ પ્રમાણે ઝાલરાપાટણ જે દિલ્લીની દક્ષિણે છે તે હશે. "રા" એ મારવાડી અને મેવાડી ભાષામાં ષષ્ઠીવાચક શબ્દ છે એટલે "ઝાલરા" તે ઝાલનું અને પાટણ એટલે શહેર થાય છે. પછી પણ વિદ્વાનોની ચર્ચાથી જે સિદ્ધ થાય તે ખરૂં.

કવિતા.

પિંગળનો વખત પણ નિઃસંશય ૧૧૦૦ વર્ષો ઉપરનો છે કારણ કે ચંદના કાવ્યમાં દોહા, ચોપાઇ, કુંડળિયા, મોતીદામ, પ્લવંગમ, ભુજંગી ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ ઘણાક છંદો છે. નવાઈ જેવું એક સાટક છે જે શાર્દૂલવિક્રીડિતને બદલે વાપરેલું છે અને એક છંદ "કંઠશોભા" નામનો છે જે પિંગળમાં નથી.

દેશ ચાલ.

હાલની સ્ત્રીઓ ઘુંઘટો કહાડીને ચાલે છે તેને વાસ્તે કેટલાએકનું કહેવું એમ છે કે મુસલમાનોના જુલમ પછી પોતાનું સૌંદર્ય છુપાવવા માટે સ્ત્રીઓમાં એ ચાલ પડ્યો છે પણ ચંદ કવિ એક ઠેકાણે ઘોડાઓની ઉપમામાં લખેછે કે—

पय मांडि हयं स्रू धरे उलटा, मनो विट देखि चले कुलटा;
मुख काढिनं घुंघट अस्सु बली, मनो घुंघट दे कुलवध्धु चली.

ભાવાર્થ—ઘોડાઓ રણસંગ્રામમાં જતી વખત પગલાં એવા ઉત્સાહથી ભરેછે કે જાણે કુલટા* સ્ત્રી પોતાના યારને દેખીને તે પાસે જતી હોય નહીં? તેઓએ મોઢાં ઉપર ઘુંઘટ (પાખરનો ભાગ ચેરા ઉપર ઢંકાઈ જાય છે તે) તાણ્યો છે તે જાણે કુલીન સ્ત્રી ઘુંઘટ કહાડી ચાલી જતી હોય નહિ?

રાજાઓના દરબારમાં કે તેમના મેલાણમાં ઘડિયાળના ટકોરા વ-

ગાડવાના દાખલા પણ નીકળે છે. રેવા નદીના કિનારા ઉપર પૃથિરાજ શિકાર ખેલવા ગયોછે ત્યાં લાહોરથી ચંદ પુંડિરે શાહાબુદ્દીનની ચડાઇના સમાચાર મોકલ્યા છે તે વખતનાં વર્ણનમાં ચંદ કવિ લખેછે કે—

नव बज्जी घरियार घर, राज महल उठि जाय;
निसा अद्ध बर उत्तरे, दूत संपते आय.

*   *   *   *   *   *

ઘડિયાળમાં નવ વાગા એટલે રાજા મેહેલમાં ગયો અને અર્ધ રાત્રી ગઇ ત્યારે દુત આવ્યો. આ ટકોરા ઘડીના હતા કે હોરા (અંગ્રેજી Hour= કલાક) ના હતા તે કહિ શકાતું નથી. કારણ કે નવ ઘડી રાત્રી ગઇ હોય તો તે સૂવા જવાનો વખત છે તેમ હાલની ગણત્રી પ્રમાણે નવ કલાક હોય તો તે પણ સૂવા જવાનો વખત છે. અંગ્રેજી કલાક આપણી હીંદુની "હોરા" છે કારણ કે અઢી ઘડીની હોરા થાયછે જે ગ્રીક લોકની ગણત્રીમાં પણ છે જે ઉપરથી અંગ્રેજોએ લીધેલો છે એમાં શક નથી. કારણ કે અંગ્રેજી લખવટમાં Hour=હાઉર=અવર છે તે હોરા શબ્દને નજદીક મળતો છે. જેસલમેરમાં હજી પણ ઘડીને હિસાબે ટકોરા વાગેછે તે એવી રીતે કે દિવસ અને રાત્રીના ચાર ચાર પ્રહરના જુદા વિભાગ કરીને પ્રહર ઉપર જેટલી ઘડી થઇ હોય તેટલા ટકોરા પ્રથમ વગાડી પછી એક, બે કે ત્રણ જેટલા પ્રહર થયા હોય એટલા મોટા ટકોરા વગાડે છે તે મેં નજરે જોયેલું છે.

શરણાગત ધર્મ.

આ ધર્મ રજપૂતોમાં ટોચ ઉપર આવેલો હતો બલકે હદ ઓળંગી ગયો હતો એટલે પરરાજ્યનો ગમે તેવો ગુન્હેગાર પોતાને શરણે આવી ભરાયો તો પછી પોતાનું રાજપાટ અને જીવ જતાં સુધી પણ તેને મદદ કરતા હતા. અલબતે સામાવાળાની કનડગતથી આપણો આશ્રય કોઇ માગે તો આપવો એ બરાબર ધર્મ છે પણ કેટલાક લુચ્ચા બદફેલો લુચ્ચાઈ કરીને શરણે આવે તેને પણ સાચવતા હતા. આ ઇતિહાસમાં શાહાબુદ્દીનનો પિત્રાઇ હુસેનખાન ચિત્રલેખા નામની શાહાબુદ્દીનની પાસ-

વાનને ઉપાડી આવી પૃથિરાજની સોડમાં ભરાયો હતો. જેનું વેર લેવા શાહાબુદીન હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો અને કાળે ઘર જોવા જેવું થયું. જો પૃથિરાજે આ વચન યાદ રાખી હુસેનખાનને આશ્રય આપ્યો ન હોત તો હજુ પણ ચાર વર્ષ હિંદુરાજ્ય વધારે ટકત એવી આશા હતી.

यतीनां कांचनं दद्यात् तांबुलं ब्रह्मचारिणम्
चौराणामभयं दद्यात् दातारो नरकं व्रजेत्

યતિને સોનું, બ્રહ્મચારીને તાંબુલ અને ચોરને અભયદાન દેનાર નરકે જાયછે. સત્ય છે. દરેક સદાચરણની પણ સીમા હોય છે અને જ્યારે તે સીમા ઓળંગી જવામાં આવે છે ત્યારે તે ફાયદાને બદલે નુકશાન કરે છે. જેમ કે જ્ઞાતિભેદનો દાખલો લ્યો. પ્રથમ જ્યારે ચાર વર્ણ બંધાયા ત્યારે ધંધા પરત્વે બંધાયા અને ગંદા તથા અપવિત્ર શુદ્ર લોકોને અલગ રાખી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી અને વૈશ્યમાં પરસ્પર જમવાનો વ્યવહાર હતો. પરંતુ શૂદ્રનું જમવું બાતલ કરવાથી "જે જેનું ન જમે તે ઉંચો" એમ મનાયું એટલે બ્રાહ્મણો સહુથી ઊંચા રહ્યા એટલે તેમનું રાંધેલું બીજા બધા લોકો જમે પણ બીજાઓનું અડકેલું પણ બ્રાહ્મણ જમે નહિ. અસ્તુ. પણ ગાડું તો આગળ ચાલ્યું અને બ્રાહ્મણોએ પણ પરસ્પર ઊંચાઈનો દાવો કરવા માંડ્યો જેથી "બારા પૂરવીએ તેરા ચોકે" જેવું થયું. પણ એટલે રહ્યું નહિ. હલકી વર્ણને પણ ઊંચાઇનો દાવો કરવા મન થયું જેમ કે ભાટીયા જેને દાદે કે પરદાદે સિંધમાં મછીનો વ્યાપાર કીધો હશે અને પાંચ દશ હજાર માછલાં જેના પેટમાં ગયાં હશે તેનો પોત્રો કે પરપોત્રો આજ મરજાદ લઈ બ્રાહ્મણનો છાંટો નહિ લે અને ઘરમાં સ્ત્રીને મરજાદ હશે અને પુરૂષને નહિ હોય તો સ્ત્રી પોતાના પતિનો છાંટો નહિ લે!!! એ કંઈ નહિ પણ જ્ઞાત્યાભિમાનની હદ ઓળંગી જવાનાં પરિણામ છે.

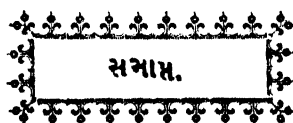
સ્વામીનારાયણના ધર્મનો મોચી હીંગ નથી ખાતો તે એક બ્રાહ્મણને હીંગ ખાતો જોઈ તેની મશ્કરી કરી પોતાને ઊંચો માનેછે એ કળિયુગનાં કોતુક નહિ તો બીજુ શું!

જૈન ધર્મવાળાઓએ બિચારાં નિરપરાધી પશુઓ ઉપર પડતો જુલમ અટકાવી માંસાહાર બંધ કરાવ્યો એ વાજબી છે પણ હદ ઓળંગી જનારાઓએ વનસ્પતિમાંથી પણ કેટલીક ચીજો બાદ કીધી અને છેક ન્હાવા

ધોવામાં અને દીવો કરવામાં પણ પાપ બતાવ્યું!!! હાલના જમાનામાં બ્રાહ્મણોમાં પણ પોતાની ન્યાતમાં પુનર્વિવાહ દાખલ થાય તો સારૂં એમ માનનારા ઘણાક છે પણ કચ્છમાં દસાઓસવાળ વાણીઆઓની ન્યાતમાં આજસુધી એ ચાલ હતો તે ઊંચા કહેવરાવવાના લોભથી હમણાં વીસ પચીસ વર્ષ થયાં બંધ કરાવ્યો છે. જેને લીધે દરવર્ષે પચીસ પચાસ બાળ-હત્યાઓ થાયછે જ્યાં જૈનધર્મનું તત્વ પણ ભુલી જવામાં આવ્યું!!! ઊંચા કહેવાયા તો નહિ. રહ્યા તો દસાને દસા પણ જે લોકોએ તેમનું કહ્યું ન માની પુનર્વિવાહ ચાલુ રાખ્યો તેમને પાંચા કહીને સંતોષ માને છે. એ પણ જમાનાની ખુબી છે!!!

"હિંદુ" શબ્દ વિશે.

આજ કાલ આર્ય સમાજના ઉપદેશકો કહેછે કે ફારસી કોષમાં "હિંદુ" શબ્દનો અર્થ કાળા, જુઠા, ઈ૦ થાય છે. માટે તે શબ્દ આપણે છોડી દેવો જોઇએ કારણ કે તેતો મુસલમાનોએ આપણને હલકા ગણવા માટે લગાડેલો છે. પરંતુ ચંદ કવીએ તો ઠેરેઠેર "હિંદુ" શબ્દ વાપરેલો છે. પારસ દેશ વાળા સનો હ બોલેછે. જેમકે સિંધુનો 'હિંદુ' સોમનો હોમ અસુરનો અહુર ઈ૦ માટે તેઓએજ સિંધુ ઉપરથી હિંદુ લખ્યું હોય તો એમાં ખોટું કંઈ નથી. પછી પરસ્પર દ્વેષભાવને લીધે શબ્દોના અર્થ બદલી ગયા જેમકે "અહુર મજદ" પારસીઓનો ઈશ્વર છે પણ આપણે રાક્ષસને "અસુર" કહ્યા ત્યારે તેમણે તેમના રાક્ષસોને "દેવ" કહ્યા. જેવા કે મુંબઈની નાટકશાળામાં કાળાદેવ ને લાલદેવને કાળા અને રાતાં મોઢાં અને માથે સીંગડાંવાળા બનાવે છે. ત્યારે હવે પ્રાર્થનામાં પણ "જયદેવ જયદેવ કહાડી નાખવું જોઇએ.

આ પુસ્તક નીચે લખેલે ઠેકાણેથી રોકડી કિમ્મતે મળશે.

मुंबाइ——બહારકોટ—પંડિત જ્યેષ્ઠારામ મુકુંદજી.
મમાદેવીના દક્ષિણ દરવાજા પાસે.
દામોદર ઈશ્વરદાસ (ઈશ્વરદાસ લાઇબ્રેરી)
કાલકાદેવીને રસ્તે રામવાડી પાસે.
કોટ—જહાંગીર બેજનજી કરાણી પા-
રસી બજાર સ્ટ્રીટ.
ક્યુરેટર ગવર્નમેંટ સેંટ્રલ બુકડીપો.

अमदावाद—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની આ-
ફીસમાં.

राजकोट——વિજ્ઞાનવિલાસની આફીસ તથા કાગદી
પરશોતમ.

भूज——ઉપાધ્યાય હરીરામ મતુરામ તથા અ-
ળવેશ્વર ચતુર્ભુજ.

मांडवी——દવે જીવરામ હરીશંકર.

अंजार——ગ્રંથકર્ત્તા પાસેથી.